

Національна академія правових наук України
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

ВІСНИК

НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Заснований у 1993 році
Періодичність випуску – 4 номери на рік

№ 1 (88) 2017

Харків
«Право»
2017

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 11 від 24 березня 2017 р.)*

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ № 19889-9689Р від 09.04.2013 р.

**Збірник наукових праць внесено до Переліку
наукових фахових видань у галузі юридичних наук**
(наказ МОН України № 241 від 09.03.2016 р.)

Збірник наукових праць включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International
(Варшава, Польща)

Вісник Національної академії правових наук України : зб. наук. пр. / редкол.:
О. В. Петришин та ін. – Х. : Право, 2017. – № 1 (88). – 244 с.

Засновники:

Національна академія правових наук України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Видавець:

Національна академія правових наук України

Відповідальний за випуск

О. В. Петришин

Матеріали друкуються українською, російською та англійською мовами

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 70, Національна академія правових наук України. Тел. (057) 707-79-89

Офіційний сайт: visnyk.kh.ua

e-mail: visnyk_naprnua@ukr.net

© Національна академія правових наук
України, 2017

© Видавництво «Право», 2017

НАУКОВА РАДА:

В. Я. Тацій – д-р юрид. наук, проф., акад. НАН України та НАПрН України (голова наук. ради); **Ю. В. Баулін** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Ю. П. Битяк** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **В. І. Борисов** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **В. Д. Гончаренко** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **С. В. Ківалов** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **О. Д. Крупчан** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Н. С. Кузнєцова** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **В. К. Мамутов** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАН України та НАПрН України; **В. Т. Нор** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **О. В. Петришин** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **С. М. Прилипко** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **П. М. Рабінович** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **О. Д. Святоцький** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **А. О. Селіванов** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **В. П. Тихий** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Ю. С. Шемшученко** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАН України та НАПрН України

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О. В. Петришин – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України (голова ред. колегії); **Ю. Є. Атаманова** – д-р юрид. наук, доц.; **Г. І. Балюк** – д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **Ю. Г. Барабаш** – д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **В. С. Батиргарєєва** – д-р юрид. наук, ст. наук. співроб.; **Х. Н. Бєхруз** – д-р юрид. наук, проф.; **А. Г. Бобкова** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **В. І. Борисова** – канд. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **М. В. Буромєський** – д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **В. М. Гарашук** – д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **В. В. Голіна** – д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **Б. М. Головкін** – д-р юрид. наук, проф.; **К. В. Гусаров** – д-р юрид. наук, проф.; **Г. Г. Демиденко** – д-р юрид. наук, проф.; **Л. М. Демидова** – д-р юрид. наук, проф.; **В. А. Журавель** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **Д. В. Задохайло** – д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **М. І. Іншин** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **О. В. Капліна** – д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **В. П. Колієсник** – д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **В. В. Комаров** – канд. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **О. В. Кресін** – канд. юрид. наук, доц.; **М. П. Кучеряєв** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **В. В. Лемак** – д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **В. В. Луць** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **П. М. Любченко** – д-р юрид. наук, проф.; **Д. В. Лук'янов** – д-р юрид. наук, доц., чл.-кор. НАПрН України; **С. І. Максимов** – д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **Л. М. Москвич** – д-р юрид. наук, проф.; **І. В. Назаров** – д-р юрид. наук, проф.; **В. Я. Настюк** – д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **О. П. Орлюк** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **М. І. Панов** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **С. П. Погребняк** – д-р юрид. наук, проф.; **В. Г. Пилипчук** – д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **В. О. Рум'янець** – д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **С. Г. Серьогіна** – д-р юрид. наук, доц., чл.-кор. НАПрН України; **О. В. Скрипнюк** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **І. В. Спаси́бо-Фатєєва** – д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **В. Ю. Уркевич** – д-р юрид. наук, проф.; **В. А. Устименко** – д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **Г. І. Чанишева** – д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **В. Ю. Шепітько** – д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; **О. Г. Шило** – д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **М. В. Шульга** – д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; **І. В. Яковюк** – д-р юрид. наук, проф.; **О. М. Ярошенко** – д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України

ІНОЗЕМНІ ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Вільям Еліот Батлер – проф. (США); **Чаба Варга** – проф. (Угорщина); **Томас Давуліс** – проф. (Литва); **Карл-Герман Кестнер** – проф. (ФРН); **Йошіке Курумисава** – проф. (Японія); **Снеголе Магіюльєне** – проф. (Литва); **К. Л. Томашевський** – д-р юрид. наук, доц. (Республіка Білорусь)

Зміст

Доповідь президента Національної академії правових наук України О. В. Петришина про основні результати діяльності академії у 2016 р.	8
---	---

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОЇ НАУКИ

РАБІНОВИЧ П. М., ДУДАШ Т. І. Правнича мова: основні складники (загальнотеоретична характеристика).....	17
СРМОЛАСВ В. М. Досвід першого вітчизняного парламенту в оцінках Михайла Грушевського.....	30
РУМ'ЯНЦЕВ В. О. Утворення Української Центральної Ради – важлива віха в українському національно-державному відродженні.....	47
ЗІНЧЕНКО О. В. Конституції Скандинавських країн: порівняльний аналіз.....	58
КРЕСІН О. В. Теоретичні та історичні аспекти формування спеціально-наукової картини світу на основі порівняльно-правових досліджень.....	69
ПОЛТАНСЬКИЙ В. С. Поняття інформаційного суспільства: теоретико-правовий підхід.....	77
ТРИХЛІБ К. О. Загальноправова термінологія в слов'янській мовній групі: порівняльна характеристика.....	87

ПИТАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ТА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

ПОДЦЕРКОВНИЙ О. П. Щодо посилення тенденції виділення господарського (економічного) права у законодавстві та правничій освіті європейських країн.....	98
ПИСАРЕНКО Н. Б. Межі судового контролю щодо дискреційних адміністративних актів: практика Європейського суду з прав людини та українські реалії.....	109

ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ТА ПРАВА

ГУСАРОВ К. В. Вплив конституційної скарги на остаточність судового рішення та вичерпання національних засобів юридичного захисту у цивільному процесі.....	120
ЖОРНОКУЙ Ю. М. Договори про створення корпорації.....	130
КУХАРСВ О. Є. Застосування правових презумпцій у механізмі правового регулювання спадкових відносин.....	140
ТАШ'ЯН Р. І. Недійсність правочинів та її правові наслідки у цивільному праві Німеччини.....	152

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НАУК

ШЕПІТЬКО В. Ю., ЖУРАВЕЛЬ В. А., АВДЄЄВА Г. К., СТОРОЖЕНКО С. В. Автоматизовані інформаційні системи як засіб удосконалення розслідування вбивств	161
ШАНДУЛА О. О. Особливості правового статусу прокурорів військових прокуратур	173

НА ПОЧАТКУ ТВОРЧОГО ШЛЯХУ

КОВАЛЕНКО А. В. Особливості тактики огляду електронних документів під час досудового розслідування посягань на життя та здоров'я журналіста	182
ЛЕВАДА О. В. Правові обмеження як засоби попередження зловживання правом (теоретико-правовий аспект)	192
СЛІПЧЕНКО А. С. Значення дефініції «цивільний оборот» у юриспруденції	201
ШПАК М. В. Принцип професіоналізму як засада надання кваліфікованої правової допомоги адвокатом у цивільному процесі	211

РЕЦЕНЗІЇ

Плідна спроба концептуалізації у галузі компаративістики (Харитонов Є. О., Харитонова О. І.)	220
---	-----

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Інформація за результатами загальних зборів Національної академії правових наук України (Журавель В. А.)	224
Звіт про витрачання коштів Державного бюджету України Національною академією правових наук України за 2016 р.	227

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Коновалова В. О.	231
Знаменський Г. Л.	233
Притика Д. М.	234
Пам'яті Ніни Романівни Нижник	237
Пам'яті Олександра Геннадійовича Мурашина	239

Table of contents

Report of the President of the National Ukrainian Academy of Law Sciences O. V. Petryshyn on the main results of the Academy activity in 2016.....	8
---	---

GENERAL ISSUES OF THE LEGAL SCIENCE

RABINOVYCH P. M., DUDASH T. I. Main Components of Legal Language: (General Theoretic Overview).....	17
ERMOLAEV V. M. The Experience of the First National Parliament by the Estimates of Mykhailo Hrushevsky	30
RUMYANTSEV V. O. The Creation of the Ukrainian Central Rada (Council) is an Important Milestone in the Ukrainian National-State Revival	47
ZINCHENKO O. V. Constitutions of Scandinavian Countries: Comparative Analysis.....	58
KRESIN O. V. Theoretical and Historical Aspects of Formation of Special Scientific Picture of the World Based on Comparative Legal Studies	69
POLITANSKYI V. S. Concept of Information Society: Theoretical and Legal Approach.....	77
TRYKHLIB K. O. General Legal Terminology in the Slavic Language Group: Comparative Characteristics	87

QUESTIONS OF ECONOMIC AND ADMINISTRATIVE LAW

PODTSERKOVNYY O. P. About Growing Trend Release of Business (Economic) Law in Legislation and Legal Education of European Countries	98
PYSARENKO N. B. The Limits of Judicial Review With Regard to the Discretionary Administrative Acts: the Practice of the European Court of Human Rights and Ukrainian Realis.....	109

QUESTIONS OF CIVIL PROCEDURE AND LAW

GUSAROV K. V. The Influence of Constitutional Complaint on the Finality of Judgment and Exhaustion of Domestic Remedies in Civil Procedure	120
ZHORNOKUI Yu. M. Agreements on Corporation's Establishment	130
KUKHARYEV O. Ye. Application of Legal Presumption in Mechanism of Legal Regulation of Hereditary Relations.....	140
TASHIAN R. I. Invalidity of Transactions and its Consequences in Civil Law of Germany.....	152

QUESTIONS OF CRIMINAL LEGAL SCIENCES

SHEPITKO V. Y., ZHURAVEL V. A., AVDEEVA G. K., STOROZHENKO S. V. Automated Information Systems as Means of Improving the Investigation of Murders	161
SHANDULA O. O. Features of Prosecutors of Military Offices of Public Prosecutor's Legal Status	173

IN EARLY CAREER

KOVALENKO A. V. The Features of Tactics of Inspection of Electronic Documents During the Pretrial Investigation of Infringements on the Life and Health of a Journalist.....	182
LEVADA O. V. Legal Limits as a Means of Preventing Abuse of Law (Theoretical and Legal Analysis)	192
SLIPCHENKO A. S. The Value of the Definition «Civil Circulation» in the Jurisprudence.....	201
SHPAK M. V. Principle of Professionalism as the Basis of Qualified Legal Assistance of Lawyer in Civil Procedure	211

REVIEW

The effective attempt of conceptualization in the legal comparativistics field (<i>Kharytonov Ye. O., Kharytonova O. I.</i>).....	220
--	-----

SCIENTIFIC LIFE

Information on the results of the general meeting of the National Ukrainian Academy of Law Sciences (<i>Zhuravel V. A.</i>)	224
The report on spending funds of State Budget of Ukraine by National Ukrainian Academy of Law Sciences in 2016.....	227

PERSONS CELEBRATING THEIR ANNIVERSARIES

Konovalova V. O.	231
Znamensky G. L.	233
Prytyka D. M.	234
In memory of Nina Romanivna Nyzhnyk	237
In memory of Olexander Gennadiyovych Murashyn	239

Доповідь президента Національної академії правових наук України О. В. Петришина про основні результати діяльності академії у 2016 р.

2016 рік був дуже складним як для країни, так і для нашої академії. Водночас минулого року було зроблено багато важливих справ, що становитимуть підґрунтя необхідних змін на майбутнє, розпочато нові проекти та визначено нові напрями діяльності академії. На початку року набув чинності найбільш важливий для академії Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність», який розроблявся за безпосередньою участю наших науковців. Понад рік у постійному режимі члени академії займалися доопрацюванням його проекту. Закон прямо закріпив існування та правовий статус галузевих академій наук, гарантії їх самоврядності та статус головного розпорядника бюджетних

коштів, організаційну побудову та процедури виборів тощо.

Протягом року у Верховній Раді України відбулося декілька парламентських та комітетських слухань з питань розвитку освіти і науки, їх фінансування, розвитку інновацій та захисту інтелектуальної власності, на яких ми постійно відстоювали інтереси академії. Під головуванням Прем'єр-міністра України В. Б. Гройсмана було проведено низку нарад щодо розвитку академічної науки та розроблення концепції реформування наукової сфери, у роботі яких взяли участь Міністр освіти і науки України Л. М. Гриневич, президенти НАН України та галузевих академій наук, ректори провідних ВНЗ України.

Відбулося декілька спільних нарад НАН України та галузевих академій наук, на яких було вироблено спільні позиції щодо імплементації положень Закону, змін у підготовці наукових кадрів, фінансуванні наукових досліджень, узгодженні статутних норм тощо. Національна академія правових наук України є активним учасником цього процесу.

Отже, держава остаточно визнала важливість існування як університетської, так і академічної науки. Подібні установи ефективно працюють у багатьох країнах світу (Чехія, Польща, Китай, Німеччина тощо).

Національна академія правових наук України на наступний рік не лише отримала державне фінансування, а й домоглася його збільшення на 30%, що дозволить профінансувати на мінімальному рівні всі необхідні видатки, в тому числі академічні виплати. У 2016 р., найбільш складному, академія отримала 23,8 млн грн. Загалом через брак коштів за останні два роки було скорочено близько 25% співробітників. Державним бюджетом на 2017 р. передбачено фінансування у розмірі 31,4 млн грн. Із метою підвищення прогнозованості Державного бюджету Міністерство фінансів України починаючи з 2017 р. планує запровадити середньострокове прогнозування фінансування державних витрат, це потрібно усім нам ураховувати та відповідним чином планувати власний розвиток.

Протягом кількох останніх років увага установ академії акцентується на необхідності пошуку додаткових джерел фінансування наукових досліджень. Наукові установи академії шля-

хом укладення господарських договорів на виконання наукових досліджень, проведення експертиз надають послуги наукового та юридичного характеру зацікавленим державним та недержавним організаціям. Так, у 2016 р. власні надходження всіх установ академії становили 4 млн 278 тис. грн. Лідером є Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності, який заробив за 2016 р. 1 млн 323 тис. грн.

Одним із важливих напрямів розвитку академії має стати участь у міжнародних та вітчизняних конкурсах наукових проектів (грантах). Це відносно новий та складний для нас напрям. Лише протягом 2016 р. президія академії виграла два гранти на міжнародних конкурсах наукових проектів, що дозволило залучити додаткове фінансування на загальну суму близько 500 тис. грн. Перший грант «Толерантність у постконфліктних суспільствах» здійснювався за фінансової підтримки Robert Bosch Foundation. За його результатами отримано окрему подяку від Фонду за якість проведення проекту. У межах другого гранту Міжнародного Вишеградського Фонду «Конституційна реформа в Україні в сфері місцевого самоврядування: уроки від країн Вишеградської четвірки» було проведено міжнародну наукову конференцію, в роботі якої взяли участь як представники вітчизняної науки, так і провідні фахівці від усіх країн Вишеградської групи та Литви.

У 2016 р. на підставі оновленого законодавства про науку академія розробила та затвердила в Міністерстві юстиції України нову редакцію Статуту, який деталізував норми закону щодо

діяльності академії, врахував її 20-річний досвід та запровадив нові необхідні правила. Усі науково-дослідні інститути академії відповідно розробили та зареєстрували свої власні статuti.

Стратегією розвитку академії та її інститутів мають стати реформування правової науки, запровадження інновацій, інтеграція університетської науки, входження в європейський науковий простір. Усі наукові установи академії мають стати провідними центрами наукових досліджень у відповідних сферах. Інститути повинні провадити активну політику розвитку, створювати нові підрозділи, досліджувати нові та актуальні проблеми, запрошувати талановитих науковців, установлювати постійні контакти з провідними науковими установами з усього світу, пропонувати нові інноваційні підходи. З цього випливає ключове завдання – кожному інституту необхідно розробити власну програму розвитку на найближчі роки, приміром – на 5 років.

Уперше за новими правилами відбулися вибори директорів Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування (колективом науковців обрано С. Г. Серьогіну) та Науково-дослідного інституту правового забезпечення інноваційного розвитку (обрано С. В. Глібка). Відповідно до законодавства академія повинна укладати з директорами контракт. Така процедура чекає на кожного директора інституту.

Належні умови матеріального та соціального забезпечення працівників інститутів сьогодні передбачають необхідність включення інститутів академії до Державного реєстру наукових уста-

нов, яким надається підтримка держави. За 2016 р. два інститути були включені до цього реєстру – Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса (директор – В. І. Борисов) та Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності (директор – О. П. Орлюк). Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування та Науково-дослідний інститут правового забезпечення інноваційного розвитку подали всі необхідні документи та найближчим часом очікують рішення про включення до реєстру. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака та Науково-дослідний інститут інформатики і права готують комплект документів.

Ще одним із шляхів розвитку академії залишається розширення мережі її наукових підрозділів та напрямів наукових досліджень. Створення нових інститутів з огляду на складну економічну ситуацію в державі наразі є проблематичним, проте є й інший шлях – функціонування спільних лабораторій та науково-освітніх центрів, які мають поєднати досягнення університетської та академічної науки. Академія бере на себе науково-методичне забезпечення їх діяльності, а її партнери – фінансування. Досвід створення таких лабораторій на сьогодні є. Так, з 2006 р. працює Науково-навчальний центр з проблем правознавства, який очолює ректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Почесний президент Національної академії правових наук України В. Я. Тацій. У 2016 р. Науково-дослідним інститу-

том інтелектуальної власності та Київським національним університетом імені Тараса Шевченка було утворено спільний Науково-освітній центр з інтелектуальної власності. Найстаршій лабораторії в складі академії – Львівській лабораторії прав людини, яку очолює академік П. М. Рабінович, у 2016 р. виповнилося 20 років.

Крім того, на сьогодні функціонують лабораторії:

– з проблем корпоративного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака (у м. Івано-Франківськ), утворена на базі Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (очолює кандидат юридичних наук І. Б. Саракун);

– інформаційно-правових проблем інноваційного розвитку та освіти Науково-дослідного інституту інформатики і права (у м. Вінниця), утворена на базі Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (очолює кандидат наук з державного управління О. І. Яременко);

– з проблем гендерної рівності та тимчасово переміщених осіб (у м. Дніпро) (очолює доктор юридичних наук Л. Р. Наливайко).

Відділення академії постійно оновлюють мережу координаційних бюро, через які залучають фахівців з юридичних наукових установ та університетів і опановують нові напрями наукових досліджень. Так, відділенням теорії та історії держави і права було утворено два нових бюро: з філософії права (очолює член-кореспондент НАПрН України С. І. Максимов) та порівняльного правознавства (очолює

член-кореспондент НАПрН України В. В. Лемак).

Одним із головних досягнень академії у 2016 р. стало видання започаткованої за ініціативи Почесного президента академії В. Я. Тація 20-томної «Великої української юридичної енциклопедії». Наприкінці 2016 р. вийшов друком 1-й том «Історія держави і права України» загальним обсягом більш як 60 друкованих аркушів, у підготовці якого взяли участь понад 50 провідних науковців. На початку 2017 р. побачив світ 2-й том «Філософія права» загальним обсягом понад 80 друкованих аркушів, у підготовці якого взяли участь майже 90 провідних науковців. Опубліковані академічні праці дістали схвалення відповідно як у наукових, так і у широких громадських колах. Видавництво «Право» сьогодні отримує замовлення на придбання енциклопедії від наукових та навчальних закладів не лише України, а й Німеччини, Литви, Росії.

Слід наголосити, що такий величезний проект здійснюється без окремого державного фінансування, без авторських гонорарів тощо. Тому висловлюємо слова вдячності всім науковцям, які відгукнулися на пропозицію щодо створення «Енциклопедії», доклали неабияких зусиль та витратили власний час на написання і редагування її статей. Особлива подяка працівникам видавництва «Право» та його директору В. А. Прудникову.

На сьогодні у видавництві триває робота над третім томом «Енциклопедії», що присвячений загальнотеоретичним питанням юриспруденції та порівняльному правознавству. Також до видавництва «Право» надійшли ма-

теріали для томів «Енциклопедії» з кримінального права, криміналістики та екологічного права. Отже, редакційний портфель видавництва на 2017 рік практично сформовано. Усі інші томи енциклопедії готуватимуться до друку у міру подання матеріалів.

Починаючи з 2009 р. Національною академією правових наук України видається «Щорічник українського права», в якому публікуються найкращі статті членів академії та науковців її установ. З 2014 р. «Щорічник» друкується англійською мовою (Yearbook of Ukrainian law). Наразі кожен випуск англійської версії надсилається у понад 70 юридичних бібліотек світу, зокрема США, Канади, Австралії, Великої Британії, Німеччини, Португалії, Швейцарії, Норвегії, Данії, Латвії, Литви.

Упродовж останнього року співробітництво із закордонними науковими та навчальними закладами переходить від стадії ознайомлення та епізодичних контактів до постійної робочої співпраці.

У заходах академії протягом 2016 р. брали участь представники Лодзинського університету, Ягеллонського університету, Дебреценського університету, Університету Миколаса Ромеріса, Вільнюського університету, Університету імені Вітаутаса Великого. Наразі проводяться перемовини про підписання угоди про співпрацю з Карловим університетом (Чехія) – одним із найдавніших університетів Європи; Талліннською школою права (Естонія); Університетом штату Пенсильванія – одним із найкращих публічних дослідницьких університетів США, в якому навчається більш як 45 тис. студентів.

Постійним партнером Національної академії правових наук України у проведенні багатьох наукових проєктів є Координатор проєктів ОБСЄ в Україні. У травні 2016 р. у м. Харкові відбувся перший Східноєвропейський форум з правової реформи «20 років Конституції України: європейська правова традиція і український контекст – виміри правової реформи», у роботі якого взяли участь близько 150 вчених, серед яких 9 науковців із провідних університетів Польщі та Литви. У грудні 2016 р. на базі Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, який очолює академік Н. О. Гуророва, відбувся Медико-правовий форум «Захист прав і свобод людини у сфері охорони здоров'я: виклики та реалії реформи».

Президія здійснює постійну роботу щодо зміцнення зв'язків з органами державної влади, налагодження постійної співпраці, популяризації наукових досягнень академії.

У жовтні 2016 р. у приміщенні президії Національної академії правових наук України пройшов Національний форум «Всеукраїнське громадське обговорення реформи державної системи правової охорони інтелектуальної власності в Україні», організований Міністерством економічного розвитку України спільно з Харківською обласною державною адміністрацією та Харківською обласною радою. Захід відбувся за участю Першого віце-прем'єр-міністра України С. Кубіва. Учасники форуму обговорили концепцію реформи сфери інтелектуальної власності та проєкт закону про національну систему інтелектуальної влас-

ності, розробленого за участю науковців академії. Перший віце-прем'єр-міністр України високо оцінив роботу науковців з розробки проекту Інноваційного кодексу України. Результати роботи форуму були широко висвітлені в парламентських та спеціальних юридичних виданнях.

Зміцнюються зв'язки академії з Конституційним Судом України та Верховним Судом. Так, 24–25 листопада 2016 р. у Верховному Суді відбулася Міжнародна конференція «Судова правотворчість у механізмі забезпечення принципу верховенства права в умовах реформування правосуддя», співорганізатором якої виступила Національна академія правових наук України. У складі Науково-консультативної ради при Верховному Суді наразі працює близько 30 науковців Національної академії правових наук України (більш як 40% від складу). Безумовно, це є визнанням високого фахового рівня науковців академії.

Академія разом із Конституційним Судом України взяла активну участь в організації та проведенні Міжнародної конференції «Конституційний контроль і процеси демократичної трансформації у сучасному суспільстві». Троє суддів Конституційного Суду України, включаючи і його Голову Ю. В. Бауліна, є членами Національної академії правових наук України.

У червні 2016 р. у Верховній Раді України відбулася виставка наукових досягнень Національної академії наук України та національних галузевих академій наук. НАПрН України та її наукові інститути взяли активну участь

у роботі заходу, представили основні досягнення академії – наукові дослідження, фундаментальні праці, розроблені законопроекти. Виставку відвідали Голова Верховної Ради України А. Парубій, народні депутати України, голови постійних комітетів.

Активно сприяє розвитку відносин із центральними органами державної влади Київський регіональний центр. Так, у грудні 2016 р. спільно з Вищим господарським судом України було організовано та проведено конференцію «Корпоративний договір: доктрина та зарубіжний досвід», у роботі якої взяли участь судді господарських судів, представники органів державної влади, науковці та експерти у галузі корпоративного управління, юристи-практики. Віце-президент – керівник КРЦ НАПрН України В. П. Тихий є позаштатним консультантом Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, членом Науково-методичної Ради Верховного Суду України, Ради при Генеральній прокуратурі України. У 2016 р. Київським регіональним центром для Генеральної прокуратури України було надано 7 наукових висновків. Незважаючи на суттєві скорочення штатів, Київський регіональний центр протягом останніх років демонструє стабільне зростання, вийшов на рівень самостійного фінансування всіх витрат на утримання центру, у 2016 р. заробив додаткового фінансування на суму понад 300 тис. грн.

Одним із основних завдань академії є науково-експертне супроводження законотворчої діяльності органів держав-

ної влади. Члени Національної академії правових наук України взяли участь у розробленні більш як 60 проектів законів та інших нормативно-правових актів. Серед них: проект Кодексу України про кримінальні проступки, нової редакції Кодексу України про адміністративні проступки, Адміністративно-процедурного кодексу України, нової редакції Митного кодексу України, а також проектів законів України «Про Конституційний Суд України», «Про Вищу раду правосуддя», «Про національну безпеку України», «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», «Про органи внутрішніх справ», «Про Національну систему охорони інтелектуальної власності в Україні» тощо.

Провідні фахівці установ академії на постійній основі беруть участь у діяльності понад 45 робочих груп із розроблення законів та інших нормативно-правових актів, серед яких слід виділити Конституційну Комісію, членами якої є 12 членів академії (М. В. Буроменський, С. П. Головатий, А. П. Заєць, М. І. Козюбра, В. П. Колісник, О. Л. Копиленко, Є. Б. Кубко, Н. С. Кузнецова, О. П. Подцерковний, С. Г. Сergyгіна, І. А. Тимченко, Ю. С. Шемшученко).

Академіки Ю. В. Баулін, Н. С. Кузнецова та член-кореспондент М. І. Козюбра входять до складу Ради з питань судової реформи, яка опікується розробленням відповідних законопроектів. Завдяки їх наполегливій праці 2 червня 2016 р. Верховною Радою України були ухвалені зміни до Конституції України, з яких розпочато кардинальну судову реформу. Значних змін зазнав статус Верховного Суду, Конституційного Суду

України, прокуратури та адвокатури України, створено Вищу раду правосуддя. Протягом року членами академії, науковцями її установ для центральних органів державної влади було підготовлено більше 230 наукових висновків, пропозицій, рекомендацій та експертиз до нормативно-правових актів. Особливо плідно у 2016 р. академія співпрацює з Комітетом Верховної Ради України з питань освіти і науки.

Науковці академії розробили 19 законопроектів в ініціативному порядку. Так, член-кореспондент В. В. Лемак – проект Закону України «Про Конституційний Суд України»; член-кореспондент І. О. Кресіна – проект Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики»; член-кореспондент В. Г. Пилипчук – проект Концепції реформування Служби безпеки України; член-кореспондент О. П. Орлюк – проект Закону України «Про Національну систему охорони інтелектуальної власності в Україні»; член-кореспондент В. В. Костицький – проект Закону України «Про обіг земель».

Слід наголосити й на тому, що науковці академії повинні не лише розробляти відповідні законопроекти, а й провадити роботу щодо їх рекламування, популяризації результатів цієї діяльності як серед високопосадовців, так і широкого юридичного загалу та громадян. Заслуговує на підтримку й поширення досвід В. І. Борисова та О. П. Орлюк, які на сторінках юридичних газет та журналів регулярно розповідають про розроблені законопроекти, та доводять необхідність їх прийняття. Слід висловити слова вдячності керів-

никам відповідних видань: академіку О. Д. Святоцькому, В. С. Ковальському та багатьом іншим, які активно співпрацюють з академією у цих питаннях.

Одним із основних напрямів роботи академії на найближчі роки має стати дослідження механізмів правового забезпечення національної безпеки нашої держави. Цю роботу розпочато за ініціативою академіка-секретаря Н. С. Кузнецової. Питання забезпечення національної безпеки є пріоритетним для всіх державних інституцій, у тому числі й академії наук. Кожне відділення та інститут мають знайти власні аспекти правового забезпечення національної безпеки відповідно до свого фаху, переглянути тематику досліджень на найближчі роки, запропонувати законопроекти, які потрібні сьогодні державі.

Важливим напрямом діяльності Національної академії правових наук України є розвиток системи підготовки наукових кадрів через аспірантуру та докторантуру. Відповідно до нових законів України «Про вищу освіту» та «Про ліцензування видів господарської діяльності» діяльність науково-дослідних інститутів з цього питання підлягає ліцензуванню. За пропозицією науковців Верховна Рада України намагалася відкласти ліцензування на два роки, але в залі забракло голосів народних депутатів. Отже, на сьогодні ліцензування є обов'язковим.

Усю складну процедуру пройшли та отримали ліцензії Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса (директор – В. І. Борисов) кількістю 25 осіб та Науково-дослідний інститут інформатики і права (директор – В. Г. Пилип-

чук) – 15 осіб. Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності, Науково-дослідний інститут приватного права та підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака, Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування підготували й направили всі необхідні документи та очікують рішення Міністерства освіти і науки України.

Уже більш як двадцять років поспіль президія академії здійснює аналітичну роботу щодо підготовки та видання Переліку тем дисертацій з юридичних наук, який стає все більш затребуваним під час пошуку нових та актуальних тем дисертацій. Науковцями Науково-дослідного інституту інформатики і права під керівництвом В. Г. Пилипчука на продовження цієї діяльності розроблено інтернет-ресурс «Правова наука», який містить не тільки базу даних щодо затверджених тем кандидатських і докторських дисертацій, а й уже захищених робіт.

Водночас практика підготовки такого видання показує також й існуючі недоліки, наприклад, надмірну кількість затверджених тем з окремих наукових спеціальностей (лише за спеціальністю 12.00.07 у 2016 р. – 300 тем (24%)). Деякі науковці на порушення вимог законодавства виступають науковими керівниками одночасно великої кількості аспірантів та докторантів. Очевидно ця проблема має бути висвітлена у виступах з обговорення звітної доповіді.

Одним із важливих питань, які слід вирішити під час цієї сесії загальних зборів, є вибори нових членів академії, які вперше будуть проходити за новим

Законом та новим Статутом. Слід підкреслити, що дві галузеві академії – педагогічна та медична вже провели вибори за новими правилами.

Президією академії було оголошено вибори на 23 вакансії, з яких 6 вакансій академіків, 17 – членів-кореспондентів. Це становить майже 20% від наявних членів академії. Зареєстровано на сьогодні 87 кандидатів у члени академії, з них 34 – в академіки, 63 – у члени-кореспонденти.

Одним із найбільш спірних питань, що виникло під час підготовки виборів, стало питання відкритого голосування по виборах академіків, яке прямо передбачене у новому Законі. Президія розглянула це питання та прийняла рішення застосувати спосіб відкритого голосування шляхом підняття іменних карток

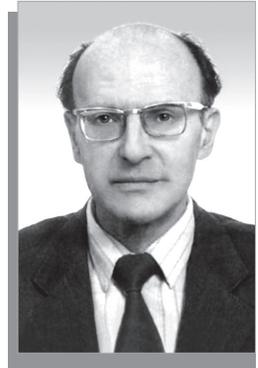
як найбільш просту форму. Новелою нового положення про вибори є також рейтингове голосування на відділеннях лише в межах наявних вакансій, що покликано підвищити вплив відділення на процес обрання членів академії.

Цього року розпочала роботу нова бібліотека Національної академії правових наук України. Так, на 3-му поверсі створена постійно діюча виставка найкращих робіт науковців академії. Усі члени академії, науковці її установ мають брати активну участь у наповненні фондів бібліотеки, надати принаймні по одному примірнику своїх праць. До речі, академік Юрій Васильович Баулін передав бібліотеці близько 300 наукових видань.

16 березня 2017 р.

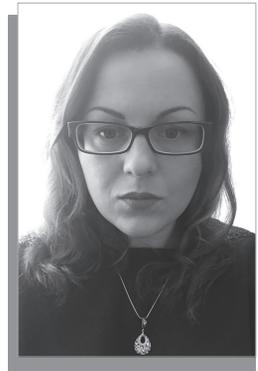
РАБІНОВИЧ ПЕТРО МОЙСЕЙОВИЧ,

доктор юридичних наук, професор кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка, академік Національної академії правових наук України, Україна, м. Львів
e-mail: rtp2009@mail.ru

ДУДАШ ТАМАРА ІВАНІВНА,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка, Україна, м. Львів
e-mail: tamara.dudash@gmail.com

УДК 342:340.12(477)

Правнича мова: основні складники (загальнотеоретична характеристика)

У статті висвітлено основні складники правничої мови. До них належать правнича лексика та фразеологія, правнича граматики (морфологія та синтаксис), а також правнича стилістика. Обґрунтовано, що поняття правничої мови та правової мови не є тотожними. Схарактеризовано правову термінологію та правову стилістику.

Ключові слова: правова мова, правнича мова, правова термінологія, правова граматики, правова стилістика.

Вступні міркування. Мета статті полягає в тому, щоб у загальнотеоретичному ключі описати основні складники правничої мови. Передовсім слід застерегти, що є підстави розмежовувати правничу мову та правову мову. Таке

розмежування можна здійснити, відштовхнувшись від семантичного значення прикметників «правничий» та «правовий» в українській мові. «Правовий» – це той, що стосується права [1, с. 507], а «правничий» – той, що стосу-

ється діяльності правника [2, с. 4]. Отже, правнича мова – це мова, яку використовує правник у своїй професійній діяльності, а правова мова (якщо останню терміносполуку розглядати як синонім до терміносполук «мова права», «юридична мова») – стосується права. Різним є насамперед лексико-термінологічне наповнення цих «мов»: якщо правова мова включає правову термінологію, то правнича мова охоплює й інші галузеві термінології, котрі мають стосунок до діяльності правника, як-от: термінології економічну, фінансову, медичну тощо. Тобто арсенал лексичних засобів, які є первинними і ведуть за собою синтаксис, морфологію та стилістику, є ширшим саме у правничій мові. Отож терміносполука «правнича мова» позначає поняття, ширше за обсягом, ніж поняття «правова мова», яке є спеціальним щодо першого. Саме у таких значеннях вжито у цій статті згадані терміносполуки.

Лексичний склад правничої мови.

До останньої входять такі одиниці:

- правовий термін;
- правова номенклатура – власні імена, зокрема, назви нормативно-правових актів, державних органів, посадових осіб, державних нагород (наприклад, Конституція України, Закон України «Про третейські суди»);
- правова аббревіатура – скорочене найменування номенклатур (наприклад, ЦК України);
- професійний сленг – слова, які використовуються в усному побутово-професійному мовленні правника (наприклад, «корпоративка»);
- загальноновживані слова;

– загальноновживані слова, що набувають спеціального значення у нормативно-правових актах, – слова, що не є правовими термінами, однак мають дефініцію, яка спеціалізує їхнє значення саме у відповідному нормативно-правовому акті (наприклад, терміно-поняття «будівлі», «алкогольні напої» отримали визначення у ст. 14 Податкового кодексу України; проте вони не стали у зв'язку з цим правовими; законодавець через такі визначення лише зафіксував ті їхні ознаки, котрі є юридично значущими);

– спеціальні терміни, що належать до інших терміносистем (насамперед, економічних, технічних, а також інших), щодо яких немає потреби виокремлювати їхні юридично значущі ознаки у правових дефініціях).

Якщо ж вести мову про правову мову, то до її лексичного складу не входять загальноновживані слова, професійний сленг правника, загальноновживані слова, що мають спеціальне значення у нормативно-правових актах, та спеціальні терміни, що належать до інших терміносистем. Зазначені лексичні одиниці є складниками саме правничої мови.

Зазначене вище дає підстави вести мову про наявність декількох правових та правничих мов, а отже, про їхню класифікацію. Наголосимо на тому, що частина із зазначених нижче критеріїв стосується саме правової мови, але більшість – мови правничої. Зокрема: за сферою використання – мова правничої практики (яка, своєю чергою, може бути поділена на: 1) мову правотворчості, 2) мову правотлумачення, 3) мову правозастосування, 4) мову правореалізації) та мову правничої доктрини (правознавства).

За деонтологічними характеристиками правова мова може бути: 1) уповноважувальною (надання прав, дозволів, повноважень), 2) заборонною (встановлення заборон) та 3) зобов'язальною (встановлення зобов'язань).

За стильовими особливостями (тобто за домінуванням певних мовних засобів та особливостями їхнього поєднання) вже правничу мову можна поділити на такі види (назви яких частково співзвучні, але є різними за змістовим наповненням щодо різновидів за попереднім критерієм): 1) мова правотворчості; 2) мова правотлумачення; 3) мова правозастосування; 4) мова правореалізування; 5) професійна правнича мова та 6) мова правничої доктрини.

За кількісним складом суб'єкта (носія) правничу мову можна поділити на: 1) мову індивідуальних суб'єктів (яка, своєю чергою, може належати: а) юристу-практику; б) юристу-науковцю; в) учню або студенту-юристу; г) фахівцю (неюристу) та д) пересічній особі) та 2) мову колективних суб'єктів (яка може належати: а) юридичним особам приватного права; б) юридичним особам публічного права; в) державним органам; г) органам місцевого самоврядування; д) неурядовим організаціям).

За способом об'єктивації (зовнішнього вияву) правнича мова може бути: 1) усною (мовленням); 2) письмовою (письмовим текстом або графічним зображенням знаків) та 3) мовою жестів.

Правова термінологія: поняття, ознаки, утворення правових терміносистем. Правова термінологія – це сукупність правових термінів, які використовують у правничій мові, а також вчення про закономірності терміноло-

гічного наповнення та складу правничої мови (в останньому сенсі поняття «правова термінологія» ототожнюють із поняттям «правове термінознавство»).

Правовий термін – слово чи словосполучення, яке є узагальненим найменуванням певного правового поняття і яке використовують у мовах правотворчості, правотлумачення, правозастосування, правореалізації, професійній правничій мові та у мові правничої науки.

Правовим термінам властиві як загальномовні ознаки, притаманні усім термінам, так і ознаки спеціально-юридичні. До ознак правового терміна належать:

1) однозначність – правовий термін має позначати лише одне правове поняття, а останньому має відповідати лише один правовий термін (щоправда, цей принцип стосується зазвичай тих правових термінів, котрі входять до складу однієї правової терміносистеми);

2) системність – будь-який правовий термін є елементом певної правової терміносистеми, що власне й робить його терміном; певне значення правового терміна зафіксоване і підтримується саме у цій системі;

3) дефінітивність – правовий термін, зазвичай, має своє визначення (правову дефініцію) – нормативно-правове (тобто формально обов'язкове, яке міститься в джерелах позитивного права або актах офіційного тлумачення) чи наукове (доктринальне);

4) сфера застосування правового терміна – мови правотворчості, правотлумачення, правозастосування, правореалізації, професійна правнича мова та мова правничої науки (правознавства).

Правова терміносистема – це система правових термінів, що використовуються у певній нормативно-правовій галузі, інституті чи певному джерелі права або у відповідній правовій теорії. Правова терміносистема формується на основі системи понять; терміни згруповані не в будь-якому порядку, а на основі системності джерела права, нормативно-правового інституту чи нормативно-правової галузі або відповідної теорії (науки). Наприклад, терміносистему цивільно-правової галузі загалом (або певного цивільно-правового інституту) утворюють терміни джерел цивільного права. Водночас ці терміни утворюють терміносистему науки цивільного права. Однак до останньої входять і такі терміни, які не використовують у терміносистемі цивільно-правової галузі системи джерел права, а є суто науковими термінами (наприклад, термін «алеаторний договір»). Терміносистема ж загальної теорії права утворена як термінами, котрі використовуються у терміносистемах різних нормативно-правових галузей системи джерел права (скажімо, «договір», «злочин», «суд»), так і суто науковими («надгалузевими», «загальногалузевими») термінами («правосвідомість», «джерело права» та ін.).

Внутрішній склад правових терміносистем охоплює: а) правові терміни ядра; б) правові терміни центру та в) правові терміни периферії. Перші – це основні правові терміни, які позначають ключові поняття терміносистеми. (Наприклад, у цивільно-правовому інституті зобов'язального права такими термінами можна вважати: «зобов'язання», «сторони зобов'язання», «виконання

зобов'язання», «забезпечення виконання зобов'язання», «завдаток», «застава», «гарантія», «порука».)

Другі – це такі правові терміни, які позначають поняття, що конкретизують і розвивають ключові поняття терміносистеми. (Скажімо, у зазначеному інституті такими термінами є: «третя особа у зобов'язанні», «заміна боржника у зобов'язанні», «строк виконання зобов'язання», «солідарне виконання зобов'язання».)

Нарешті, треті – це правові терміни або інші складові правової лексики, які слугують для логічного поєднання та підкреслення певних відтінків значень термінів ядра та центру. (Так, у цивільно-правовому інституті зобов'язального права до таких термінів належать: «звичай ділового обороту», «неподільність предмета зобов'язання», «акт цивільного законодавства».)

На розвиток терміносистем правознавства впливають гносеологічні та спеціально-юридичні фактори. До гносеологічних можна включити складність явищ, котрі позначаються правовими термінами, та їх розвиток, що зумовлює необхідність використання термінів з метою їх позначення. Наприклад, розвиток українського цивільного права спричинив необхідність введення до Цивільного кодексу України 2003 р. двох термінів – «строк» і «термін» для позначення того часу, який надається для реалізації відповідних прав та обов'язків, щоб відобразити специфіку правових понять, котрі цими термінами позначаються.

До спеціально-юридичних факторів належить усвідомлення необхідності правового регулювання певних суспіль-

них відносин та її реалізація через створення проекту джерела права, в якому, відповідно, використані потрібні правові терміни. Таким фактором можна вважати й усвідомлення необхідності заміни правового терміна, котрий позначає певне правове поняття. Наприклад, у тому ж Цивільному кодексі України термін попереднього Цивільного кодексу Української РСР 1963 р. «угода» було замінено на питомий український термін «правочин». Логіка законодавця, радше за все, полягала в тому, що перший термін є відповідником російського терміна «соглашение», а не терміна «сделка». Отож, слід було обрати інший термін для позначення поняття про «сделку». Позначення ж терміном «угода» юридично значущих дій (правочину) спричинило б відсутність терміна для позначення того, що в російській мові є «соглашением». Тому на сучасному етапі у терміносистемі цивільного права відповідниками російського термінологічного ряду «сделка – соглашение – договір» є україномовний термінологічний ряд «правочин – угода – договір». Зрештою, у тексті Цивільного кодексу України у визначенні договору (ст. 626) термін «угода» було замінено на слово «домовленість». Хоча у фаховому мовленні правників і далі широко застосовують термін «угода», який, до того ж, вжитий у Господарському кодексі України (щоправда, без правової дефініції).

У спеціальних мовознавчих дослідженнях правової термінології встановлено, що ядром правової термінології є прості питоми українські правові терміни, утворені шляхом термінологізації загальноживаних слів (наприклад,

«право», «закон», «суд»). На сьогодні, згідно з такими дослідженнями, 70% правової термінології становлять складені правові терміни, утворені за моделлю «прикметник + іменник» [3, с. 69].

У складі правових терміносистем, крім питомих українських термінів, є також запозичені терміни та кальковані терміни. З-поміж перших переважають запозичення з класичних мов (латинської, грецької). Адже відповідні латинські та грецькі терміноелементи слугують для утворення правових термінів в усіх індоєвропейських мовах (наприклад, «кримінальний», «цивільний»). Кальковані терміни утворені механічно за зразком таких з інших мов («міра покарання», «очна ставка», «вищестоячий (вищестоящий) орган», «міжнародне співробітництво»). Співвідношення обох різновидів правових термінів є неоднаковим у різних правових терміносистемах. Простежується тенденція поступової заміни запозичених і калькованих термінів на питоми українські. Наприклад, калькований нормативний правовий термін «очна ставка», якій містився у Кримінально-процесуальному кодексі України 1960 р., було замінено, щоправда не дуже вдало, у Кримінальному процесуальному кодексі України 2012 р. на словосполучення «одночасний допит двох чи більше осіб».

Склад терміносистем міжнародних договорів має свої особливості, порівняно з терміносистемами нормативно-правових актів, галузей чи інститутів. Адже такі договори укладають переважно англійською мовою і потім перекладають українською мовою. У складі терміносистем міжнародних договорів

переважають правові терміни, утворені шляхом термінологізації. Однак там вони можуть набувати спеціального значення, відмінного від їхнього значення у національній правовій терміносистемі (наприклад, термін «права та обов'язки цивільного характеру» у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.). Крім того, у міжнародних договорах значна частина термінів є інтернаціональними, тобто такими, що походять з латинської чи грецької мов і запозичуються у різні мови («денонсація», «ратифікація»).

Правові терміни можна класифікувати за юридично значущими критеріями, зокрема а) за галуззю використання та б) за ступенем конкретності. За першим критерієм юридичні терміни можна поділити на нормативно-правові, тобто легальні (ті, що закріплені у джерелах позитивного права), та наукові, тобто доктринальні (найменування правових понять, що використовуються у правознавстві). Наприклад, нормативним є правовий термін «договір», а науковим – «алеаторний договір».

За ступенем конкретності правові терміни поділяють на однозначні (ті, що отримали дефініцію, яка закріпила значення терміна) та неоднозначні (тобто такі, що потребують тлумачення чи конкретизації; йдеться насамперед про найменування оцінювальних правових понять). Наприклад, однозначним можна вважати правовий термін «правочин» (правова дефініція якого міститься у частині першій ст. 202 Цивільного кодексу України), а таким, що потребує конкретизації, – термін «істотна шкода».

Крім того, правові терміни можна класифікувати і за певними мовними

критеріями. А саме: за походженням та за мовною структурою.

За походженням їх, як зазначалось, поділяють на: а) створені засобами української мови (наприклад, «злочин»); б) запозичені чи скальковані з інших мов (наприклад, «алібі»); в) комплексні («презумпція батьківства»).

За мовною структурою правові терміни є: а) простими (коли вони складаються з одного слова, наприклад, «суд»); б) складними – складаються з одного слова, утвореного шляхом складання слів чи складання основ (наприклад, «векселедавець») та в) складеними (термінологічні сполучення), які утворені з двох і більше слів (наприклад, «залишення позовної заяви без розгляду»).

Правова дефініція як визначення правового поняття. Остання є важливим складником правової мови та засобом юридичної техніки. Правова дефініція – це логічно і граматично завершене судження, в якому розкрито зміст правового поняття через зазначення його суттєвих юридично значущих ознак. Для правових дефініцій притаманні як загальні ознаки дефініцій, так і спеціальні юридичні ознаки. До ознак правової дефініції можна віднести такі: 1) її зміст містить найважливіші юридично значущі ознаки чи ознаку визначуваного поняття; 2) дво-членна структура – визначуване поняття та його ознаки; 3) форма викладу правової дефініції не уніфікована; 4) може мати невизначену кількість застосувань; 5) існує можливість надання правовій дефініції загальнообов'язкового характеру через її закріплення в юридичному акті.

Правові дефініції можна класифікувати за різними критеріями. За джерелом правова дефініція може бути юридико-практичною (легальною) та доктринальною. Своєю чергою, юридико-практичні (легальні) дефініції можуть бути правотворчими, офіційно-правотлумачними й правозастосовними. Тоді як офіційно-правотлумачна чи правозастосовна дефініції не містять норм права, правотворча дефініція є по суті нормативно-правовим приписом, що містить найважливіші юридично значущі ознаки поняття з метою уподібнення правового регулювання. Наприклад, «правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків» (ч. 1 ст. 202 Цивільного кодексу України). Доктринальна правова дефініція – це сформульоване у правознавстві та закріплене в наукових працях судження, що містить найважливіші юридично значущі ознаки поняття. Наприклад, «основоположні права людини – це певні можливості людини, котрі необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів».

Залежно від способу визначення поняття правова дефініція може бути родово-видовою, описовою чи комбінованою. Родово-видову правову дефініцію, як і будь-яку іншу родово-видову дефініцію, формулюють шляхом вказівки на найближче родове поняття, а далі наводять його видові відмінності (ознаки). Наприклад, «державне обвинувачення – процесуальна діяльність прокурора, що полягає у доведенні перед судом обви-

нувачення з метою забезпечення кримінальної відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення» (п. 3 ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України). Описову правову дефініцію формулюють методом переліку. Наприклад, «близькі родичі та члени сім'ї – чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі» (п. 1 ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України). 3-поміж правових дефініцій трапляються й комбіновані – такі, в яких поєднано обидва зазначені способи визначення поняття, а саме: після зазначення переліку родових понять наводять спільні для них видові відмінності. Наприклад, «суд першої інстанції – районний, районний у місті, міський та міськрайонний суд, що має право ухвалити вирок або постановити ухвалу про закриття кримінального провадження» (п. 22 ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України). Зазначене однаково стосується як юридико-практичних (легальних), так і доктринальних правових дефініцій.

За сферою застосування правові дефініції бувають загальноправовими, галузевими чи інституційними та спеціалізованими. Загальноправова – це нормативно-правова дефініція, яка за-

кріплює найбільш загальні правові поняття та поширюється на всі випадки вживання відповідного правового терміна. Наприклад, закріплене у ч. 1 ст. 11 Кримінального кодексу України визначення поняття злочину як «передбаченого Кримінальним кодексом суспільно небезпечного винного діяння (дії або бездіяльності), вчиненого суб'єктом злочину», є наскрізним для правової системи. Тому відповідну дефініцію можна вважати загальноправовою. Галузеві чи інституційні правові дефініції закріплюють те значення терміна, в якому його використовують у нормативно-правовій галузі чи нормативно-правовому інституті. Наприклад, «господарська діяльність – діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність» (ч. 1 ст. 3 Господарського кодексу України). Спеціалізовані правові дефініції закріплюють те значення терміна, в якому його застосовують у конкретному нормативно-правовому акті. Наприклад, поняття «компетентний суд» у ст. 2 Закону України «Про третейські суди» має таке визначення: «місцевий загальний суд чи місцевий господарський суд за місцем розгляду справи третейським судом».

Зазвичай, сфера застосування нормативних правових дефініцій чітко визначена у правових нормах. Не можна свавільно і необгрунтовано поширювати галузеву, інституційну чи спеціалізовану дефініцію на інші нормативно-правові галузі, інститути чи джерела права (лише за винятком тих ситуацій, коли

аргументовано застосовують аналогію закону чи аналогію права).

Правнича стилістика. Її можна визначити як сукупність мовних стилів, які використовують у мовах правотворчості, правотлумачення, правозастосування, правореалізації, професійній правничій мові та у мові правничої доктрини, а також вчення про стилістичну диференціацію й організацію мови права, особливості функціонування та способи використання мовних засобів у правничій діяльності. Правнича стилістика у першому значенні охоплює лексичний склад, фразеологію, семантику, морфологію, синтаксис, граматику мови права не в статичності, а в динаміці, а саме: особливості відбору й використання лексичних, морфологічних, синтаксичних та інших засобів у кожному функційному різновиді мови права. У другому значенні правнича стилістика пов'язана з дослідженнями стилістичних особливостей мови права у різних комунікативних ситуаціях, спрямована на розроблення певних рекомендацій щодо використання мовних одиниць залежно від мети і змісту правничої комунікації [4, с. 23–32].

Мовознавчий підхід до дослідження використання мовних засобів у різних комунікативних ситуаціях відрізняється від правознавчого підходу. Перший полягає у виокремленні функційних стилів мови, зокрема офіційно-ділового, публіцистичного, наукового, розмовного, художнього. Функційний стиль при цьому розглядають як історично сформований різновид мови, якому властиві специфічний склад, характер сполучення та закономірності вживання мовних засобів. У мовознавчому підході понят-

тя правничого стилю немає. Натомість йдеться про юридичний жанр офіційно-ділового стилю. Тобто правнича стилістика, згідно з мовознавчим підходом, обмежена офіційно-діловим стилем, зокрема, такими його підстилями, як законодавчий (мовне оформлення нормативних актів), дипломатичний (оформлення документів у міждержавних відносинах), та адміністративно-канцелярський (використовують у професійно-виробничій сфері, правових відносинах, діловодстві). Окремі мовознавці ведуть мову ще й про судовий підстиль офіційно-ділового стилю.

Згідно ж із правознавчим підходом поняття юридичної стилістики мало би охопити різні функційні напрями правничої мови, а саме: мову правотворчості, мову правозастосування, мову правотлумачення, мову правореалізації, професійну правничу мову та мову правничої науки. Розглянемо зазначені функційні напрями правничої мови з таких позицій: специфічні мовно-стилістичні засоби, сфера функціонування, домінуючий функціональний стиль.

До особливостей мови правотворчості можна віднести: 1) приписи часто формулюють за допомогою речень, в яких присудок вживають у формі складеного дієслівного присудка; це забезпечує зобов'язально-приписувальний характер нормативно-правових актів, адже основна функція мови правотворчості – правове регулювання (наприклад, «ніхто не може нести відповідальності за діяння, які на момент їх вчинення не були злочинами»); 2) мові правотворчості властивий низький ступінь спеціалізації мови, проявом чого є переважання у її

лексичному складі правових термінів, утворених шляхом термінологізації загальнонавжаних слів (наприклад, «право», «самоврядування»); 3) у цій мові повтори припустимі у виняткових випадках: повтори, багатослівність, зайві слова ускладнюють розуміння тексту і призводять до неоднозначного розуміння й тлумачення нормативно-правових приписів; 4) поширене вживання таких слів, які позначають абстрактні поняття (наприклад, «народ України», «громадяни», «держава», «влада»); 5) у мові правотворчості вживають слова, що позначають оцінювальні поняття (наприклад, «істотна шкода»); 6) сферою функціонування цієї мови є центральна, відомча, місцева та локальна правотворчість, а також договірна правотворчість; 7) у мові правотворчості переважають мовно-стилістичні засоби офіційно-ділового стилю, але можуть бути використані і мовно-стилістичні засоби публіцистичного та наукового стилю; при цьому чим вища юридична сила нормативно-правового акта, тим більш прийнятним і допустимим є використання менш формальних мовно-стилістичних засобів (наприклад, «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» (ст. 3 Конституції України)).

Особливості мови правотлумачення: 1) вона поєднує мовні засоби офіційно-ділового та наукового стилю, які використовують у мовах правотворчості, правозастосування та правничої науки; 2) сферою її застосування є офіційна, а також доктринальна правотлумачна діяльність; 3) за потреби можуть вико-

ристовувати мовні засоби наукового стилю (наприклад, при застосуванні мовознавчого способу тлумачення нормативно-правового припису), а мову правотворчості застосовують, цитуючи нормативно-правові приписи, які потрібно витлумачити; 4) об'єктивність викладу досягається повною відсутністю емоційного забарвлення, узгодженістю частин тексту, відсутністю логічних суперечностей; 5) вживання слів чи термінів, котрі конкретизують зміст оцінювальних понять; 6) безособова форма викладу думки; 7) загальноприйняті форми викладу, які є поєднанням правотворчих та правозастосовчих стандартів; 8) певне розташування структурно-композиційних частин правотлумачного акта, яке зумовлене нормативно встановленою його формою.

До особливостей мови правозастосування можна віднести: 1) відсутність емоційного забарвлення (за винятком процесуальних актів у тому разі і у тій частині, де особа описує події у письмовій формі власноручно, і може використовувати мовні засоби розмовного чи публіцистичного стилю при такому описі); 2) використання мовних засобів у правозастосовчих актах має ґрунтуватися на засадах логічної послідовності, точності викладу, відсутності суперечностей, лаконічності; 3) припустимі повтори, кліше та стандартні мовні звороти, характерні для відповідних актів, для забезпечення зрозумілості тексту; 4) обмежене використання дієслів першої та другої особи, особових займенників; 5) більшість документів складають від третьої особи, часто за відсутності вказівки

у реченні на суб'єкта дії застосовують пасивну форму викладу; 6) загальноприйняті форми викладу – правозастосовчі стандарти, які часто є результатом евфемізації (наприклад, «завдано тілесних ушкоджень», «злочин карається», «зі слів записано правильно»); 7) певне розташування структурно-композиційних частин, визначене у процесуальних кодексах та державних стандартах; 8) сферою функціонування мови правозастосування є процесуальна діяльність суду, слідчого або інших уповноважених державою службових осіб чи органів; 9) у мові правозастосування переважають мовно-стилістичні засоби суто офіційно-ділового стилю, але можуть бути використані і мовно-стилістичні засоби розмовного стилю (коли йдеться про трансформацію розмовного мовлення в офіційне у певних видах документів). При цьому часто доводиться цитувати акти правотворчості.

Мова правореалізації втілена у правореалізаційних актах. До особливостей мови правореалізаційних актів (найпоширеніші – заяви та договори) можна віднести: 1) мова правореалізаційних актів поєднує мовні засоби мови правотворчості та мовні засоби суто офіційно-ділового стилю; 2) використання мовних засобів у правореалізаційних актах має ґрунтуватися на засадах логічної послідовності, точності викладу, відсутності суперечностей та емоційного забарвлення, лаконічності; 3) допустимі повтори, кліше та стандартні мовні звороти, характерні для відповідних актів, для забезпечення зрозумілості тексту; 4) широке використання простих поширених речень, часто усклад-

нених однорідними, відокремленими, вставними членами речення; 5) частково дублюють мовні засоби мови правотворчості (у договорах, у мотивувальних частинах скарг чи інших звернень); 6) уніфікацію форми та структури забезпечено передбаченими державними стандартами реквізитами заяв і передбаченими нормативно-правовими актами структурними частинами договорів.

Під професійною мовою юриста маємо на увазі такий різновид мови права, котрий використовують юристи-практики у своїй буденній роботі задля ефективних правореалізації, правотлумачення й правозастосування. Професійна правнича мова найбільш рельєфно виявляється у промовах юристів-адвокатів у суді (насамперед перед присяжними). Вона також охоплює інші напрями професійної діяльності правника, зокрема консультування клієнтів в усній та письмовій формі, написання статей практичного спрямування на професійну правничу тематику. До особливостей професійної правничої мови можна віднести такі: 1) основна функція усного чи письмового мовлення юриста – інформування для переконання, поширення інформації, логічне обґрунтування; 2) вживання мовних засобів мають забезпечувати точність фактів та послідовність аргументування; 3) можуть вживатися метафори, в тому числі й авторські, однак метафоризація термінів у правничому контексті має бути обмеженою (наприклад, «закон говорить», «закон вимагає», «суворість покарання»); 4) уникнення багатозначних слів чи термінів, що створюють незрозумілість тексту або ж усунення багатозначності слова шляхом

конкретизації значення у певному контексті його вживання; 5) психологізм під час вивчення поведінки, особистісних характеристик та душевного стану особи, яку обвинувачують у вчиненні злочину, у судовому процесі; 6) наявність стилістичних фігур, що створюють динамізм мовлення і забезпечують емоційний вплив на реципієнтів промови юриста, а саме: риторичних звернень, запитань, порівнянь, епітетів, метафор, фразеологізмів, прислів'їв, приказок, літературних образів, цитат; 7) у професійній правничій мові переважають мовно-стилістичні засоби публіцистичного стилю, але можуть бути використані і мовно-стилістичні засоби офіційно-ділового, наукового й розмовного стилю; 8) сферою функціонування професійної правничої мови є професійна діяльність юриста-практика, зокрема консультування клієнтів, представництво інтересів клієнтів перед державними органами та в суді, а також написання статей практичного спрямування на професійну тематику.

До особливостей мови правничої науки можна віднести такі: 1) на лексичному рівні для наукових правничих текстів властиве вживання правових термінів, а також абревіатур; подають пояснення незрозумілих термінів та запроваджують абревіатури, якщо вони не є загальновідомими; 2) вживання як нормативних, так і доктринальних правових термінів та формулювання доктринальних правових дефініцій; 3) на синтаксичному рівні для таких текстів характерні прості ускладнені та складні речення; 4) виклад думки переважно безособовий, позбавлений невластивого українській мові пасивного стану

дієслова; 5) інтенсивне вживання деонтичних конструкцій («зобов'язаний», «повинен» тощо); 6) висновки наукового правничого тексту, які є результатом аргументації певної позиції, ґрунтуються на емпіричному матеріалі (зокрема, на правозастосовчій практиці) та містять пропозиції з покращення правового регулювання тих чи інших відносин.

Замість висновків. Правниче мовознавство, – таку назву повинна мати та галузь мовознавства (наука), що досліджує правничу мову. Його основними складниками мали би бути правничі лексикологія й фразеологія, правнича граматики (яка охоплює правничу морфологію та синтаксис) та правничі стилістика (з огляду на складники загального мовознавства).

Зазначені розділи науки правничого мовознавства вивчають ті мовні засоби, які у правничій мові мають свою специфіку. Якщо окремішність правничої лексики та стилістики не викликають сумнівів, то правничі морфологія й синтаксис ще не стали, на жаль, предметом інтенсивних досліджень ані мовознавчих, ані юридичних. Хоча для правничої мови властиві як типові синтаксичні конструкції, так і типові форми словотвору й морфологічні одиниці (наприклад, субстантивація іменників (скажімо, *позивач, здійснювач*), безособові форми дієслів, вживання дієслів у пасивній формі лише за відсутності суб'єкта дії, неприпустимість вживання суб'єкта дії в орудному відмінку (як часто неправильно вживають, до прикладу, *судом встановлено*) тощо).

Список використаних джерел

1. Словник української мови : в 11 т. / [редкол. І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 7 / [ред. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, П. П. Доценко]. – К. : Наук. думка, 1976. – 840 с.
2. Російсько-український словник правничої мови / гол. ред. А. Ю. Кримський. – К., 1926. – 322 с.
3. Токарська А. С. Українська мова фахового спрямування для юристів : підручник / А. С. Токарська, І. М. Кочан. – К. : Знання, 2008. – С. 69.
4. Артикуца Н. В. Мова права у її функціональних різновидах / Н. В. Артикуца // Сьогодення українського мовного середовища / [упоряд. Л. З. Мороз] ; АПН України, Ін-т вищ. освіти, Від. теорії та методології гуманіт. освіти. – К., 2008. – С. 23–32.

References

1. *Slovník ukraínskoj movy: v 11 t. [Ukrainian dictionary: in 11 vols] (1970–1980)* (Bilodid I. K. Eds. et. all) (Vol.7). K. : Nauk. Dumka K. : Nauk. dumka [In Ukrainian]
2. *Rosijsko-ukraínskij slovník pravnychoj movy [Russian-Ukrainian legal language dictionary] (1926)* (Krymskij A. Yu. Eds.) K. [In Ukrainian]
3. Tokarska A. S., Kochan I. M. (2008) *Ukrainska mova fakhovoho spriamuvannia dlia yurystiv [Ukrainian language professional direction for lawyer]* K. : Znannia [In Ukrainian]
4. Artykutsa N. V. (2008) *Mova prava u yij funktsionalnykh riznovydakh [Language rights in its functional variants]*. (Moroz L. Z. Eds.) *Sohodennia ukraínskoho movnoho sere dovishcha – Present Ukrainian language environment*, APN Ukraine, In-t vyshch. osvity, Vid. teorii ta metodolohii humanit. osvity. K., 23–32. [In Ukrainian]

Рабинович П. М., доктор юридических наук, професор кафедри теорії і філософії права Львівського національного університету імени Івана Франка, академик Національної академії правових наук України, Україна, г. Львів
e-mail: rmp2009@mail.ru

Дудаш Т. І., кандидат юридических наук, доцент кафедри теорії і філософії права Львівського національного університету імени Івана Франка, Україна, г. Львів
e-mail: tamara.dudash@gmail.com

Юридический язык: основные компоненты (общетеоретическая характеристика)

В статье охарактеризованы основные компоненты юридического языка. К ним относятся юридическая лексика и фразеология, юридическая грамматика (морфология и синтаксис), а также юридическая стилистика. Установлено, что понятия о юридическом языке и правовом языке не тождественны. Охарактеризованы правовая терминология и правовая стилистика.

Ключевые слова: правовой язык, юридический язык, правовая терминология, правовая грамматика, правовая стилистика.

Rabinovych P. M., Doctor of Law, Full Professor, academic of the National Academy of legal Sciences of Ukraine, Ukraine, Lviv
e-mail: rmp2009@mail.ru

Dudash T. I., PhD in Law, Associate Professor, Ukraine, Lviv
e-mail: tamara.dudash@gmail.com

Main Components of Legal Language: (General Theoretic Overview)

The article is dedicated to main components of legal language. The subject matter of the research is legal language. The main components of legal language are legal lexis and phraseology, legal grammar (morphology and syntax), and legal stylistics. Legal lexis includes a number of components, the most important of which is legal terminology. The latter consists of legal terms, which are united into legal terminological systems of different levels. The basic legal terms have been created via terminologisation of words from natural language. Legal definitions are under consideration, legal and linguistic criteria of their classification are proposed. Legal grammar as a component of legal language include legal morphology and legal syntax. There is crucial difference in legal stylistics consideration with regard to either legal or linguistic approach. While the linguistic approach deals with styles of language, the legal approach covers peculiarities of different functional directions of legal language, namely lawmaking, lawinterpretation, lawapplication, law realization and legal research.

Key words: legal language, legal terminology, legal grammar, legal stylistics.

ЄРМОЛАЄВ ВІКТОР МИКОЛАЙОВИЧ,

доктор юридичних наук, професор кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, академік Національної академії правових наук України, Україна, м. Харків
e-mail: 704_93_54@mail.ru
ORCID 0000-0002-3305-6591

УДК 340.15:94(477)"1648/179"

Досвід першого вітчизняного парламенту в оцінках Михайла Грушевського

До 100-річчя створення
Української Центральної Ради

Проаналізовано публіцистичні статті, брошури, промови і спогади М. С. Грушевського 1917–1926 рр., в яких Голова УЦР викладав своє бачення проблем формування вищого представницького органу влади в Україні 1917–1918 рр., його законотворення, перспектив представницької демократії в Українській Народній Республіці. Доведено, що, попри народницькі й соціалістичні погляди, М. С. Грушевський розвивав основні принципи парламентаризму, дав влучні оцінки сучасних йому європейських парламентів, критично оцінював досвід Центральної Ради, її роль у творенні правової й політичної системи Української Народної Республіки.

Ключові слова: політичне представництво, законодавство УЦР, автономія і самостійність УНР, Конституція УНР, перспективи Республіки Рад.

Українська Центральна Рада (УЦР) стала першим вітчизняним вищим представницьким органом влади в історії України ХХ ст. Як свідчать документи, процес її формування після повалення самодержавства в Росії розпочався ще 3 березня 1917 р. (дати до 15 лютого 1918 р. подаються за старим стилем. – В. Є.). Саме тоді на багато-

людних зборах представників місцевих і провінційних організацій Товариства українських поступовців (ТУП), українських есерів і соціал-демократів, різних громадських організацій і груп, як повідомляла газета «Киевская мысль», було обрано «Центральну Раду» з 10 осіб [17]. Її творці у назві цієї громадсько-політичної установи, очевидно,

прагнули закріпити традиції козацьких Рад часів Гетьманщини, самодіяльних Рад, започаткованих першою російською революцією 1905–1907 рр. Наступного дня на новому зібранні її склад поповнився новими представниками політичних і громадських організацій. У тривалій полеміці визначались майбутнє нового політичного центру, його склад і компетенція. Перша відозва «До українського народу» за підписом «Українська Центральна Рада» датована 9 березня [19, Т. 1, с. 38–39]. За спогадами Д. Дорошенка, УЦР від самого початку мислилась як «організація парламентського типу» [11, с. 85–86]. Її Головою було обрано М. Грушевського (заочно) [19, Т. 1, с. 40]. «Ніхто в даний момент не підходив більше для ролі національного вождя, як Грушевський, – згадував Дорошенко, – ніхто навіть і рівнятися не міг із ним щодо загальнопризнаного авторитету й тої поваги, якою оточувало його все українське громадянство» [11, с. 86–87]. Після повернення із заслання 15 березня він уже головував на засіданні Ради [19, Т. 1, с. 44–45]. Так розпочиналась недовга історія першого українського «революційного парламенту».

Із праць науковців, присвячених Українській революції 1917–1920 рр., близько двох третин належить до часів Центральної Ради, а кількість публікацій про ті революційні роки значно перевершує кількість публікацій із будь-якого іншого періоду історії держави і права України [26, с. 8–9]. Менш численна література про Голову УЦР, її історика, теоретика і державотворця [19–22; 23–27; 29]. За масштабами, жанрами, тематичною спрямованістю цей

комплекс досліджень є цілком самостійною галуззю наукових знань – грушевськознавства. Піонерськими тут залишаються праці О. Л. Копиленка [20–23], хто дослідив його політико-правові ідеї, періодизацію державотворчої історії Центральної Ради, еволюцію концепції федералізації Росії з широкою автономією України до гасла і його реалізації з проголошенням Української Народної Республіки (УНР) та її суверенітету. Проте оцінки М. С. Грушевського державотворчого досвіду УЦР спеціально не вивчались і пропонується стаття має метою висвітлення деяких їх змістових аспектів.

Реальний парламентаризм в Австро-Угорщині і Росії, українське представництво в їх парламентах давно привертало увагу професора М. Грушевського. Вчений сформулював висновок: сам конституційний режим, без поліпшення соціально-економічних умов життя народу, із збереженням станових, феодальних відносин – приносить мало користі населенню [4, с. 485]. У статті «Конституційне питання і українство в Росії» (1905) він констатував прикрі очікування прогресивними силами конституційного переустрою держави, загальнодержавного представницького органу на підставі загального і рівного виборчого права [4, с. 301–312]. Адже ці жадання не підкріплені ані кроком до громадянського життя, безпеки особистості, свободи слова, права зібрань і організацій. М. Грушевський пропонував децентралізацію Російської держави, надання регіонам широкої національної або територіальної автономії, парламентське правління; чітке визначення статусу суб'єктів федерації, в т. ч. Укра-

їни. Такі «самоуправні території», на його думку, мали визначатися «загальним законом», «вилучені в осібну провінцію, з осібним соймом і самоуправою», «означити відносини таких обласних соймів до центрального парламенту, до органів місцевої самоуправи...». Цікаво, що майбутній Голова УЦР був противником двопалатного парламенту – «в конституційному житті верхня палата давно показала себе як інститут негативний, гальма народовладства і нема чого її заново заводити». Парламентське представництво автономних областей «мало б бути організоване на підставі загального, рівного, безпосереднього й тайного голосування». Отже, пропонувалось заведення широкої представницької системи і законодавчим закріпленням компетенції її центральних і місцевих органів.

Таким чином, ще до революційних подій 1917 р. і утворення Центральної Ради М. Грушевський розробив чітку концепцію українського державотворення на засадах представницької демократії, федералізації Росії і широкої автономії України.

Для видатного історика Українська національно-демократична революція 1917–1920 рр. – друга після Національно-визвольної війни середини XVII ст. – радикальна спроба реалізувати державно-соборницькі ідеали. «Треба було забезпечити волю України, – писав М. Грушевський, – відновити її старе народовладдя, право народу самому правити всіма своїми справами» [7, с. 153]. Своім державотворенням у революційну добу українці продемонстрували, «хто такі українці і чого вони хо-

чуть». Це прагнення логічно й усвідомлено привело до утворення УЦР.

Повернувшись із заслання до Києва, 19 березня 1917 р. М. Грушевський на українському віче на Софійській площі говорив про перспективи «свободної політичної роботи», утвердження народовладдя й демократичної автономії в складі Російської Федеративної Республіки [7, с. 4]. І надалі Голова УЦР часто виступає на мітингах, з'їздах, протягом 1917–1918 рр. оперативно публікує статті в газетах, низку популярних невеличких брошур із роз'ясненням діяльності Центральної Ради, злободенних питань політичного й громадського життя – «Вільна Україна», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «З політичного життя старої України», «Україна і Росія», «Українська Центральна Рада і її Універсали: Перший і Другий», «На порозі Нової України: Гадки і мрії» [1; 2; 7]. Як згадував він сам, «сі брошури відповідали пекучій потребі і йшли дуже сильно, я ледве встигав друкувати їх...» [3, № 8, с. 145]. III Універсал юридично оформив відновлення національної державності, проголосив УНР, закріпив правовий статус і функції Центральної Ради та її уряду – «давати закони і правити». Логічною вершиною державо- і законотворчої діяльності УЦР стали IV Універсал, що проголосив самостійність УНР як парламентської республіки з унітарним устроєм і демократичним режимом, та Конституція УНР.

У збірці статей і промов 1917–1918 рр. «На порозі нової України: Гадки і мрії» М. Грушевський виклав свої бачення й аналіз бурхливих революційних подій тих часів. Із перших днів На-

ціонально-визвольної революції, писав він, переважало жадання будувати власними силами автономію України в складі оновленої демократичної Росії [1, с. 10–11]. Пояснював: українського питання вже немає, є вільний, великий український народ, який буде свою долю в нових умовах свободи. Домагання широкої національно-територіальної автономії в Російській Федеративній Республіці – політична платформа «всіх елементів української людності». Домагання «народоправства і суто демократичного ладу на Україні – у відокремленій, “незмішаній” автономній Україні... – се старе наше гасло». Голова Центральної Ради висловлював концептуально важливу думку щодо її «середньої політичної платформи» в національних домаганнях українців: «середня між програмою простого культурно-національного самовизначення народностей і домаганням політичної незалежності». Ця «середня лінія» в національних домаганнях уявлялась йому найбільш виваженою і оптимальною.

Із досвіду розпочатого Центральною Радою державотворення її Голова відзначав успішне перетворення Ради у вищий представницький орган України. У статті «Від слова до діла» в «Новій Раді» він писав: не чекати Установчих зборів та їх санкції на її автономію, а творити ту автономію, «ухваливши нову організацію краю, об'єднаного волею представництва України, організованого так, щоб воно дійсно мало виявитися волею людності всієї нашої країни...» [16, с. 252–255]. «Щоб надати Центральній Раді характер справжнього представництва всього організованого українського народу, рішено якомога

скоріше скликати з'їзд представників організованої української людності цілої України».

Із цією метою Центральна Рада скликала багатолюдний Всеукраїнський Національний конгрес (з'їзд) 7–8 квітня, на який прибуло понад 600 делегатів від губерній України, українських громадських організацій Петрограда, Москви, Криму, Кубані, Холмщини, від селянських, робітничих, профспілкових організацій, партій і національних меншин. Таке строкате демократичне представництво значною мірою відображало політичну, соціальну і національну структуру тодішнього українського суспільства, його настрої і сподівання. Конгрес поповнив склад Центральної Ради (зі 118 осіб), обрав її президію, Голову УЦР – М. С. Грушевського (за його кандидатуру голосували 593 делегати) та його заступників [19, Т. 1, с. 60, 63–65]. Раді було надано право кооптації нових членів, яким вона широко користувалася. Після завершення Конгресу УЦР обрала свій виконавчий комітет – Малу раду. Отже, Конгрес легітимізував її національне, соціальне та партійне представництво, заклав правові засади його перетворення у парламентську установу.

Пізніше М. Грушевський згадував: «Проект організації Центральної Ради був моїм ділом. Я проектував вибір голови перевести з'їздом дефінітивно, а решту членів тимчасово від представників губерній, міст, професійних організацій і політичних партій, які на з'їзді замінені іншими делегатами з місць. Так мав утворитися національний парламент, а заразом проведена при тім національна організація (при проведенні

виборів) мала приготувати ґрунт до парламенту України як територіальної («крайової ради»)… Проект був прийнятий і, здається мені, що пізніший досвід оправдав сю доволі оригінальну концепцію» [3, № 9, с. 122–123]. Ця концепція враховувала тимчасовий характер делегування до складу УЦР представників різних політичних і громадських організацій і передбачала майбутнє повноцінне територіальне представництво.

За висновками М. Грушевського, Конгрес поклав початок «національному парламенту, а разом проведена при тому національна організація (при проведенні виборів)» УЦР, яка мала приготувати ґрунт до парламенту України як територіальної «краєвої Ради» [3, № 9, с. 122]. За її ініціативою й безпосередньою участю протягом травня-червня у Києві відбулися всеукраїнські селянський, два військові з'їзди, які висловили повну підтримку Центральній Раді, а обрані ними Всеукраїнські ради селянських і військових депутатів були кооптовані до її складу [19, Т. 1, с. 99, 106, 124, 125, 138]. На губернських з'їздах рад теж обиралися делегати до її складу [12, с. 44–45]. Остаточний склад УЦР було сформовано на її шостій сесії 8 серпня, що налічував 643 особи [19, Т. 1, с. 233]. Він включав представників рад селянських (149), військових (132), робітничих (100) депутатів, від політичних партій (91), «від губерній, великих міст і колоній» (67), а ще – представників культурних, профспілкових організацій, національних меншин та ін.

Таким чином, територіальне представництво в Центральній Раді значно

поступалось представництву Рад селянських, військових та робітничих депутатів, національних меншин. За спогадами І. Мазепи, на місцях утворювалися українські губернські Ради з представників повітових українських Рад, громадських організацій, кооперативів тощо. На губернських з'їздах українських Рад обиралися делегати до Центральної Ради [12, с. 44–45]. Таке регулювання представництва, як бачимо, здійснювалось цілком свідомо. М. Грушевський висловив думку про складність переходу «від національного до територіального принципу представництва», особливо – на рівні губерній [19, Т. 1, с. 78–79]. Проте внаслідок бурхливих революційних подій створення «територіального органу на засадах безпосереднього, загального і рівного представництва» виявилось справою надзвичайно важкою. Перейти до «представництва вибраного загальним голосуванням нам доля не судила», – згадував згодом Голова УЦР [3, № 9, с. 123; № 10, с. 133]. Отже, перетворити Центральну Раду в класичний парламент її діячам не вдалося, зважаючи спочатку на позицію Тимчасового уряду, а потім – агресію більшовицької Росії, німецьку окупацію.

Характер діяльності Центральної Ради визначали політичні партії соціалістичного спрямування: з 19 партій, представлених у ній, – українських, російських, єврейських, польських, 17 називали себе соціалістичними. Фракції Ради формувалися теж за партійним принципом. Як видно з протоколів її загальних зборів (сесій), фракції українських есерів, есдеків та соціалістів-федералістів відігравали з самого по-

чатку її існування визначальну роль [19, Т. 1, с. 235–246]. Урешті-решт, фракції українських есерів і есдеків, використавши свою чисельну перевагу в Раді, перебрали у січні 1918 р. керівництво урядом УЦР у свої руки, вони ж добилися реорганізації Малої ради, де отримали значну більшість. В. Винниченко писав, що вона кількістю своїх голосів покривала всі інші складені докупі фракції [9, Ч. 1, с. 224]. Якісний склад Малої ради М. Грушевський оцінював так: «взагалі склад Комітету був доволі сірий і мало революційний: забагато було інтелігенції» [3, № 8, с. 129]. І Д. Дорошенко, і М. Грушевський засвідчують у своїх спогадах наявність гострих політичних суперечностей між представниками ТУПу і есдеків про характер майбутньої організації: буде вона ліберально-демократичною чи радикально-соціалістичною. Домінуюче становище в Центральній Раді есерів та есдеків позначилося на її діяльності, надало її політиці яскраво виразного соціалістичного характеру. Саме завдяки цьому, писав згодом Голова Центральної Ради, вона зайняла впевнену позицію у вирішенні політичних питань, на відміну від соціальних [8, с. 212].

«Цензові» елементи в УЦР не були представлені. У соціальному просторі діяльності українського парламенту для М. Грушевського і В. Винниченка не було місця «паразитарним елементам» суспільства, «нашим панам». М. Грушевський вважав: «роботящої буржуазії у нас не було й нема» [1, с. 37]. Тож не випадково, що з розвитком революції сам Голова Центральної Ради все далі і далі віддалявся від ліберальних кіл,

став лідером українських есерів, як не випадково й те, що несоціалістичні партії (Союз землеробів-власників, Українська партія хліборобів-демократів та ін.) взагалі не отримали в Раді представництва. Як згадував І. Мазепа, «поза гаслами та програмами соціалістичних партій майже неможлива була будь-яка широка політична праця» [12, с. 38]. Соціалістичний вибір ведучих партій Центральної Ради залишив поза межами державотворення і правового поля діяльність інших політичних партій. Це звужувало представницький і партійний характер складу УЦР, позначилось на характері її законотворення. Рада стала, за визначенням М. Грушевського, дійсно органом «революційної демократії», зазнала на собі сильного впливу національної стихії.

Діячі Центральної Ради констатували: з бурхливим розвитком демократичних процесів, розростанням «розміру і сили нашої моральної влади» вона «перетворюється у справжнє народоправство», «революційний парламент» [11, с. 316]. Це підтверджував у своїх спогадах і В. Винниченко [9, Ч. 1, с. 43–46]. М. Грушевський і В. Винниченко 3 травня на засіданні Комітету Ради визначали статус УЦР вже як парламенту [1, с. 49; 9, Ч. 1, с. 81]. І Універсал проголошував її вищим представницьким органом українського народу, оповіщав: «однині самі будемо творити наше життя» [7, с. 193–196].

Проте творенню української державності заважали сподівання діячів Центральної Ради порозумітись із Тимчасовим урядом Росії, на її демократичний федеративний устрій і широку автономію в ньому України. У брошурі «Хто

такі українці і чого вони хочуть» (1917) М. Грушевський пояснював, «яким повинен бути лад, котрого хочуть українці – рівності, виборної влади», як «утвердити свобідний демократичний лад в визволеній автономній Україні» [7, с. 158–164].

Жовтневий переворот у Петрограді 25 жовтня 1917 р. і прихід до влади більшовиків примусив УЦР проголосити в III Універсалі Українську Народну Республіку. Проте його автори заманіфестували в ньому свою готовність допомогти Росії: «не віддаляючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів» [2, с. 75]. Сучасні дослідники історії Української революції дійшли висновку: захопившись ідеями федералізму, перспективами формування коаліційного «однорідного соціалістичного уряду» в Росії, Центральна Рада і Генеральний Секретаріат занедбали внутрішньодержавні справи, національне і соціальне відродження [30, с. 145]. Такий висновок не зовсім коректний щодо їх діяльності після проголошення III Універсалу. Так, дійсно на сьомій сесії УЦР 29 жовтня – 2 листопада в доповіді М. Грушевського про діяльність Малої ради і роботу комісії з розроблення Статуту автономної України формулювались дві найближчі мети: утворення Української демократичної республіки і скликання Українських Установчих зборів. «Конституція Української республіки визнає, – говорив Голова Центральної Ради, – що найвищу суверенну владу мають Українські Всенародні

збори. Вона оддає частину влади федеральному парламентові Росії». Себе Рада визнавала «крайовим парламентом» [19, Т. 1, с. 374–375]. Проте без зволікань сьома сесія УЦР ухвалила розширення компетенції Генерального Секретаріату та його складу, розглянула законопроекти про Українські Установчі збори, заслухала земельний законопроект, прийняла резолюцію щодо його подальшого розроблення, прийняла постанову про з'єднання українських земель тощо [19, Т. 1, с. 375–383]. Після сесії Мала рада розглядала і приймала рішення з бурхливих політичних подій в Україні, у справах військових, фінансових, сформувала комісію для розгляду законопроектів. 10–11 листопада вона затвердила закон про вибори до Установчих зборів (183 статті). 12 листопада була створена комісія законодавчих внесень, у редакції якої наступними днями були внесені і затверджені Малою радою закони про відстрочку від призову на військову службу, про амністію. 25 листопада було ухвалено закон про виключне право УЦР видавати законодавчі акти Української Народної Республіки та закон про утримання Ради за державний кошт [19, Т. 1, с. 398–401, 407, 411, 412, 413–432, 441–442 та ін.; Т. 2, с. 94].

Важливе значення для державного будівництва мали закони, прийняті Малою радою на початку грудня: про утворення Генерального Суду, п'ять законів «в пакеті» – про державні кошти України, про головну скарбницю (казначейство) УНР, про Державний банк, про скасування Дворянського та Селянського банків, про цукрову монополію, про шкільне правління, про єврейські гро-

мадські ради [19, Т. 1, с. 496, 497, 511–512, 515, 527; 28, с. 184]. За місяць до встановленого терміну скликання Українських Установчих зборів Центральна Рада оприлюднила у пресі проект Конституції УНР [19, Т. 2, с. 5–11]. Проект і підготовча робота до скликання Установчих зборів засвідчували реальні кроки і наміри лідерів УЦР побудувати правову парламентську республіку.

Восьма сесія УЦР 12–17 грудня розглянула звіти Малої ради та Генерального Секретаріату, його законопроекти, справу миру та ін. Доповідаючи про діяльність Малої ради між сьомою і восьмою сесіями, М. Грушевський зазначив: «За цих 6 тижнів прийшлося зробити ту працю, якої в інший час стало б на кілька років. При виключних умовах приходилось працювати з найбільшим напруженням сили і робити простою сокирою там, де при інших умовах треба було б якихось кращих інструментів. Найважливіше, що було за цей час зроблено, – це проголошення Української Республіки» [19, Т. 1, с. 515]. Закриваючи сесію, Голова УЦР підсумовував: «ми перетворились в орган влади, який визнано цілою Україною... єдиною революційною владою... Коли в соціальних справах ми ще не досягли того, чого хочемо, то в політичних досягли більше, ніж думали» [7, с. 82–83].

Лише війна більшовицької Росії проти УНР остаточно розвіяла федералістські сподівання лідерів УЦР і примусила в IV Універсалі 9 січня 1918 р. проголосити самостійність і суверенність держави українського народу. Підсумовуючи наслідки «боротьби великоросійських більшовиків з Українською Рес-

публікою», М. Грушевський зробить висновок – відбулось очищення огнем українства. «Старий московський централізм виступає... ще раз перед нами – під маскою більшовизму». Їх тактика – «повернути назад у московську службу збунтованих українських підданих», прикриваючись гаслом «федералізму», за яким «лежить у дійсності самий поганий, терористичний централізм». Тепер з цими реаліями доводиться рахуватись. Настав «кінець московської орієнтації» – «вона перша згоріла в огні» [7, с. 89–91, 231–233]. Як відзначав визначний діяч Ради О. Шульгін, раптовість розриву з метрополією восени 1917 р. позбавила Україну змоги планомірно творити свою державність [14, с. 13].

У серії опублікованих статей – «Очищення огнем», «Українська самостійність й її історична необхідність», «Установчі збори чи парламент?», «Велика Україна» та ін., брошурі «На порозі Нової України», написаних взимку і навесні 1918 р., М. Грушевський висловлював сподівання, що проголошена самостійність «стане твердою підставою забезпечення нашої державності й нашого соціального будівництва...». Він писав про свідоме прагнення лідерів УЦР наблизити її до зразків західно-європейської демократії, не копіюючи їх. «...Перші кроки нашого нинішнього політичного відродження мали в собі багато оригінального, що не вкладається в звичайні рамці тої чи іншої західної революції, так і далі нам не треба підганяти нашого життя до котрого-небудь західно-європейського взірця, хоч би й німецького» [1, с. 22, 32–33; 7, с. 89–91, 93–94, 96–97, 114–115, 224–262].

П. Христюк теж писав, що Центральна Рада свідомо ставила собі за мету розбудову дійсно народної державності, за якої політична влада перебувала б у руках народу й соціально-економічні відносини були б улаштовані так, щоб забезпечити як духовні, так і матеріальні інтереси трудящих мас. Для досягнення цієї мети її робітничо-солдатсько-селянська більшість на чолі з партіями есерів і соціал-демократів зовсім не збиралася наслідувати зразки західноєвропейських республік і не зв'язувала себе старими формами «чистого» парламентаризму [13, Т. III, с. 112].

21 квітня 1918 р., розглядаючи перспективи альтернативи – «Установчі збори чи Парламент?», Голова УЦР писав: «...скликання Установчих зборів утруднюється. Треба якнайскорше перейти до конституційного життя, а першому парламентові – право переглянути і затвердити конституцію, яку прийме Центральна Рада». Вона може «прийняти виборчий закон та розписати вибори до парламенту, надавши йому права по перегляду і остаточному затвердженню [майбутньої] конституції [7, с. 86–87]. Проте перейти до «конституційного життя» теж не судилося: 29 квітня 1918 р. став останнім днем існування Центральної Ради, яка встигла все ж на останньому засіданні ухвалити Конституцію УНР.

Голова УЦР у ретроспективній оцінці більш як річного її досвіду відзначав: «Ті підстави соціального ладу, які досі заложило законодавство Центральної Ради, диктувались не страхом перед большевизмом... вони клались на те, щоб справді дати підстави *Нової* Укра-

їни... Вони повинні ввійти в життя, глибоко залягти в нім, як фундамент, на яким будуватиметься нове життя...». З «послідовно розвиненим демократизмом і можливим наближенням до соціалістичного ладу» [7, с. 259–262]. Розглядав ще невипробований практикою соціалістичний лад як стан реального народовладдя, де б забезпечувались державна незалежність України, національне відродження, права людини, добробут і висока культура людей [25, с. 136].

Судячи з праць М. Грушевського 1918–1919 рр., найбільшими здобутками Центральної Ради її Голова вважав проголошення УНР, її самостійності, Конституції УНР, соціальних законів. У брошурі «На порозі Нової України», відповідаючи на критику «Тимчасового земельного закону», прийнятого Радою 18 січня 1918 р., М. Грушевський захищав його демократичний зміст: у законі визначені загальні засади вирішення земельного питання, скасовано право власності на землю (більше 30 десятин), закріплено її належність всьому народу республіки, повноваження органів місцевого самоврядування і земельних комітетів тощо [7, с. 88–93].

Іншого висновку дійшов В. Винниченко: «...сільський пролетаріат в обіцянки і закони про землю не вірив, більше вірячи реальним фактам, а з іншого боку, ідея “соціалізації землі” викликала обурення заможного селянства, яке ляло Центральну Раду й агітувало на всі боки проти неї» [9, Ч. II, с. 373]. Як вважав Є. Чикаленко, українську державність занапастив аграрний закон УЦР [15, с. 79]. Не погоджуючись із

такими оцінками, М. Грушевський писав: ніяка реформа не обходиться без криків, осторог і погроз. Їх викликало скасування прав на землю. Проте головною турботою Центральної Ради було селянство. «Воно буде головною підставою *Великої України* ще довго, коли не завжди» [7, с. 127–129, 252–255].

Голова УЦР її важливим здобутком у галузі державного будівництва вважав Закон «Про національно-персональну автономію» [19, Т. 2, с. 99–101], який надавав право «кожній з населяючих Україну націй... на національно-персональну автономію, себто право на самостійне устроєння свого національного життя...». При обговоренні законопроектів відзначалась велика вага і значення закону – як «великий крок вперед», як «великий здобуток», а його розробник М. Зільберфарб навіть порівнював його з французькою Декларацією прав людини і громадянина, вважав, що закон можна назвати «Декларацією прав націй». Іншої думки був Д. Дорошенко, який писав: тільки поляки прагнули організуватися на ґрунті захисту своїх національних інтересів, російськомовне населення зовсім не хотіло визнавати себе національною меншиною. В результаті закон, яким так пишалися лідери Центральної Ради, «в дійсності не викликав ніякого признання з боку тих, кого мав ушасливити – з боку національних меншин...» [11, с. 328–329]. М. Грушевський у річницю прийнятого закону про національно-персональну автономію шкодував, що закладені в ньому «ідеї національної згоди й гармонії» не були зреалізовані – війна затримала його виконання [7, с. 249; 8, с. 218].

У промові на засіданні Малої ради, присвяченому першим роковинам УЦР, її Голова говорив: «...Центральна Рада може з повним вдоволенням оглянутися на свою діяльність...». Вона «...може бути унікалом в історії революційного життя всього світу, історії світової соціалістичної мислі». Вона «пройшла путь від повного національного самовизначення до повної державної незалежності Української Народної Республіки». Вона «весь час стояла на охороні реальних інтересів української демократії». «Вона не зробила ні одного фальшивого кроку» [7, с. 122–125].

Для М. Грушевського державотворчий, конституційний досвід Центральної Ради мав не лише історичне значення. Це підтверджують його статті, опубліковані після повалення гетьманського режиму і вступу військ Директорії до Києва 19 грудня 1918 р., проголошення відновленої Української Народної Республіки, коли перед Директорією постали невідкладні проблеми державного будівництва [8, с. 9–14]. За словами М. Грушевського, ще під час антигетьманського повстання він разом з іншими діячами УЦР висунув план відновлення її роботи в умовах тимчасової влади Директорії. Її юридична природа як органу, що очолив повстання проти гетьманського режиму і проголосив повернення до УНР, скликання національного Конгресу, на думку М. Грушевського, вимагає «підвести конституційний, демократичний фундамент під владу якомога скорше, привести її до повної згоди з демократичним укладом нашої республіки тепер же!» Голова УЦР бачив «простий і елементарно-логічний спосіб для цього» –

спадковість із законодавчими актами і органами першої УНР. Її відновлення треба розпочинати «на тім пункті, де воно було перервано» гетьманським переворотом – з Конституції УНР, результатів підготовчої роботи Центральної Ради по скликанню Українських Установчих зборів, перерваних агресією більшовицької Росії. Більше того, Директорія могла б визнати свою надзвичайну місію виконаною і дала б місце Центральній Раді, створеним нею органам місцевої влади. Вона, в порозумінні з Директорією, організувала б уряд і визначила терміни скликання Установчих зборів, яким би передала свою законодавчу функцію. Така конституційна форма переходу легітимізувала б Народну Республіку, реалізувала б представницьку демократію.

М. С. Грушевський свідомий, що проти відновлення влади Центральної Ради «в лівих кругах» знов піднімається «стара агітація», як «буржуазної ради», яка обтяжить і загальмує владу Директорії, зокрема, своїми запитаннями до уряду. Ще одним аргументом проти повернення Центральної Ради, яке спростовує її колишній Голова, є «покликання німців» в Україну. На його думку, ця «провина» «тяжить стільки ж на Ц. Раді, як взагалі на всіх українських партіях, які признавали замирення з німцями і прихід їх на Україну за неминучість, сотворену зимовою війною з Росією, а потім так само признали неминучою різку боротьбу з ними і видалення їх з України». Щодо «буржуазного» характеру Ради не потрібні й аргументи, а лише правда про неї, інформація, контрагітація. «А відректись від Ц. Ради українська демократія, вар-

та свого імені, не може! Се б значило відректись революції, самого себе». Вона гуртувала навколо себе «весь цвіт української демократії. І яких же людей з кругів демократичних можна видвинути тепер, які б не були так чи інакше зв'язані з Ц. Радою?».

Її колишній Голова спростовує й ще один аргумент критиків Ради, краще за них розуміючи природу парламенту: її «говорення», безкінечні запитання, інтерпеляції, промови, звернені до уряду чи на адресу німців, які почали вести себе як окупанти, – «се теж зовсім не лиха сторінка в історії Ц. Ради. Від такого “говорення” не буде ніколи забезпечений уряд при яким-будь парламенті». До того ж, як відзначає М. Грушевський, йдеться про форму переходу до національної демократичної, парламентської державності.

М. Грушевський припускав і альтернативний пропонованому шлях без «фірми Ц. Ради», – передачі повноважності Українським Установчим зборам. Проте «всі признають», що ця справа ще складніша, а скликання передпарламенту буде «кроком назад» у державотворенні. Автор статті тут, очевидно, має на увазі Декларацію Директорії, яка сповіщала про скликання Конгресу трудового народу. І він-таки відкриється 22 січня 1919 р. Такий шлях організації державної влади Голова УЦР не схвалював: «революційний сурогат парламенту ми вже мали в Центральній Раді, раді селянських, робітничих і військових депутатів, доповненій представниками партій. По характеру своему вона й була передпарламентом, яко таку ми вже її пережили, вичерпали, рік тому рішили перейти до Установчих зборів,

і вертатися тепер, касуючи вибори до Установчих зборів, знову назад до якогось нового передпарламенту, се такі було б не що, як крок назад. Мені се здається небезпечним».

Отже, М. Грушевський вповні розумів недосконалість юридичної природи вищого представницького органу, яким була Центральна Рада, її невідповідність ознакам класичного парламенту, як, очевидно, й неможливість проведення загальних, рівних і прямих виборів до нього. Вона – орган революційної творчості. Використання її досвіду, законодавства допоможуть перейти, на основі Конституції, прийнятої УЦР, «до нормального парламентського життя, закінчивши тим взагалі добу революційної творчості, ніж затягати її, касуючи вибори до Установчих зборів, вертаючись до передпарламентів, і т. д. Краще йти вперед, ніж назад». Підсумовуючи викладене, з огляду на «становище нашої державності», М. Грушевський висловлював упевненість у доцільності відновлення чинності законів і актів Центральної Ради, «щоб її право було відновлене й продовжене нею самою, а не реципіровано новою властю».

Проте діячі Директорії не дослухались порад М. Грушевського. Конгрес трудового народу встиг прийняти «Закон про форми влади в Україні», який підтвердив статус Директорії як «тимчасової верховної влади», і припинив свою роботу, вимушений залишити Київ. Її хаотичні спроби організації державної влади, скликання парламенту протягом 1919–1920 рр. виявилися безсупішними.

Виїхавши в еміграцію у березні 1919 р., М. Грушевський переосмислював досвід Української революції, Центральної Ради, нові політичні реалії, які склалися в Україні внаслідок утвердження радянської державності. У своїх замітках із приводу дебатів серед закордонних осередків партії українських есерів він писав у 1920–1921 рр. у журналі «Борітеся-поборете»: «... під більшевицьким режимом Українська революція в масах пішла назад в порівнянні з часами Центр. Ради» [8, с. 73–94]. Його думки, як історика і лідера української демократії, і зараз пов'язані з народом, виміром якого він оцінює політику, державотворчу практику, досвід Ради, порівнює їх із нинішніми реаліями. На його думку, більшовицький режим в Україні намагається правити «по можливості без українців, не допускати до власті, до впливів навіть соціалістичні, радянські українські партії, не давати Україні ніякої самостійності й самодіяльності, тримати її зв'язаною по руках і по ногах разом з Московщиною...». Село замкнулось, селянин ставиться до більшовицького режиму вороже. Українське народництво, якого додержувався Голова Центральної Ради, крім селянства, другою підвалиною її політики тепер називає місцеві громади, які мають глибокі історичні корені. «І так “віче”, “рада” стали проявами революційної активності українського народу... коли з мартівською [1917 р.] революцією українське громадянство позав'язувало ради, об'єднані Центральною Радою...». Однак вона не сприйняла принципу «Вся влада – Радам!», надаючи важливого значення

й територіальному, партійному та професійному представництву, наближаються до класичної моделі парламенту [8, с. 83; 23, с. 159–160]. Тільки громадянська війна, гетьманський режим протягом 1918 р., підсумовував М. Грушевський, примусили «прийняти принцип власті трудових рад» – і соціалістами-революціонерами, і Конгресом трудового народу у січні 1919 р. У такому розвиткові революційного процесу вчений вбачав перспективу переходу до «стадії конституційної, парламентарної еволюції та в її рамках вести соціалістичне будівництво» – теж «середню лінію» між «західними буржуазно-республіканськими взірцями і тою соціалістичною радянською республікою, котру виводить нам життя...». Саме цю «середню лінію» й закріплював, як він вважав, Конституція УНР, прийнята Центральною Радою.

Але ця «середня лінія» – нереалізована перспектива. «Після трьохлітньої кривавої боротьби» в Україні утвердилася радянська державно-правова модель – УСРР. М. Грушевський вимушений констатувати: «Безстороння оцінка реальних умов українського життя приводить до переконання, що ця форма організації мусить бути прийнята для даного моменту». Ще сподівався на «переходовий характер» радянської республіки, проте визнав: «іншої форми нема, і хто хоче служити своєму народові, мусить використати сю форму». У березні 1924 р. М. Грушевський повернувся до Києва, щоб «служити своєму народові».

М. Грушевський постійно попереджав про небезпеку, яку таїть ігноруван-

ня уроків історії. Зокрема – трьох етапів українського державотворення в 1917–1920 рр., позначених гострою міжпартійною боротьбою, протистоянням політичних сил та їх лідерів, відсутністю чіткої стратегії державного будівництва («Соціальна і політична боротьба в Україні в 1917–1918–1919 рр.» [8, с. 208–229]). Закликав не повторювати помилок минулого, об'єднуватись всім силам, що обстоюють незалежну українську державу [25, с. 136–137]. Ще одна небезпека – сліпе наслідування чужого досвіду. У брошурі «На порозі нової України» М. Грушевський писав: «Єсть... глибока різниця між характером українським і великоросійським, глибоко відмінним від європейського» [1, с. 19]. Нормальне державне життя «може бути збудоване тривко і певно тільки на принципах, вказаних великими актами Ц. Р.» [8, с. 5].

У статті «Велика Україна» М. Грушевський писав: «нам потрібен певний моральний чи громадянський ригоризм, який вважали й старі демократії доконче потрібним для успіху. Українське громадянство повинно перейняти почуття державності – патріотизму і пієтизму, спиратись на широку основу самоврядування, як давні елліни й римляни, які жили і вмирали за свою державу. Адже громадянство “то починає цінити більше сексуальну сторону життя, то підносить чистоту звичаїв... то цінить більш матеріалістичні утіхи життя, нахил до розкішного життя, імпування зверхнім багатством, пишання виставністю, дорогими уборами, дорогоцінними прикрасами, киданням

грошима”, що “розминається з демократизмом й ідеєю соціальної справедливості”. Повинні бути засуджені громадською opinією, не повторювати старі відносини до добра громадського і державного, коли вважалось свого роду спортом, похвальною сміливістю “надуть казну”, урвать у неї якнай-

більше, “накрити” сліпу, непорядну і претензійну бюрократію...»

«Тільки тоді як держава, громада стане не пустою вивіскою, ...тільки тоді Велика Україна... для кожного свідомого українського громадянина по ширості і по совісті, тоді тільки збудується» [7, с. 248–252, 259–262].

Список використаних джерел

1. Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991. – 120 с.
2. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : Т-во «Знання», 1991. – 240 с.
3. Грушевський М. С. Спомини. Ч. 2 / М. С. Грушевський // Київ. – 1989. – № 8, 9, 10.
4. Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Т. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори. (1894–1907)» / М. С. Грушевський. – Львів : Світ, 2002. – 592 с.
5. Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)» / М. С. Грушевський. – Львів : Світ, 2005. – 704 с.
6. Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Т. 3 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)» / М. С. Грушевський. – Львів : Світ, 2005. – 792 с.
7. Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Т. 4. Кн. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради: березень 1917 – квітень 1918)» / М. С. Грушевський. – Львів : Світ, 2007. – 432 с.
8. Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Т. 4. Кн. 2 : Серія «Суспільно-політ.твори (листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.)» / М. С. Грушевський. – Львів : Світ, 2013. – 576 с.
9. Винниченко В. Відродження нації: Репринтне вид. 1920 р. Ч. I, II, III / В. Винниченко. – К., 1990.
10. Винниченко В. Публіцистика / В. Винниченко ; Укр. вільна Акад. наук у США, НАН України, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. – Нью-Йорк ; К., 2002. – 387 с.
11. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920) : в 4 ч. : Галицька Руїна. – Доба Центральної Ради. – Доба Гетьманщини. – Доба Директорії / Д. Дорошенко. – Вид. 2-ге. – Мюнхен : Укр. вид-во, 1969. – 543 с.
12. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921 : I Центральна рада – Гетьманат – Директорія. II Кам'янецька доба / І. Мазепа. – Дніпропетровськ : Січ, 2001. – 334 с.
13. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1921 рр. – Т. 1–3 / П. Христюк. – Відень : [Б. в.], 1921.
14. Шульгін О. Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті, документи, промови / О. Шульгін. – К. : Друкарь, 1918. – 111 с.
15. Чикаленко Є. Щоденник 1919–1920 / Є. Чикаленко. – К. : Нью-Йорк : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – 639 с.
16. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 6 (90-ті роки XIX – 20-ті роки XX ст.). – 519 с.
17. Киевская мысль. – 1917. – 4 марта.
18. Робітн. газ. – 1917. – 12, 21 квіт.
19. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. / НАН України, Ін-т історії України, Центр. держ. архів вищих органів влади і упр. України. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К. : Наук. думка, 1996. – 588 с.; Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К. : Наук. думка, 1997. – 422 с.
20. Копиленко О. Л. Повернення М. Грушевського / О. Л. Копиленко. – К. : Т-во «Знання» України, 1991. – 48 с.

21. Копиленко О. Л. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність / О. Л. Копиленко. – К. : Либідь, 1991. – 183 с.
22. Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради / О. Л. Копиленко. – К. : Україна, 1992. – 202 с.
23. Копиленко О. Л. Політико-правові ідеї М. Грушевського і проблеми сучасної розбудови української державності : дис. ... д-ра юрид. наук у формі наук. доп., яка виконує функції автореф. / О. Л. Копиленко. – Одеса, 1993. – 49 с.
24. Михайло Грушевський / Київ. Нац. ун-т ім Т. Г. Шевченка. – К. : Б-ка українця, 1998. – 152 с.
25. Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К. : Укр. вид. спілка, 2002. – 399 с.
26. Пиріг Р. Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку / Р. Я. Пиріг // Укр. істор. журн. – 1996. – № 5. – С. 71–83.
27. Солдатенко В. Ф. Внесок М. С. Грушевського в концепцію укр. революції / В. Ф. Солдатенко // Укр. істор. журн. – 1996. – № 5. – С. 3–27.
28. Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) / В. М. Єрмолаєв. – Х. : Право, 2005. – 272 с.
29. Політична історія України ХХ століття : у 6 т. Т. 2 : Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). – К. : Генеза, 2003. – 480 с.
30. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (кер.). – К. : Парлам. вид-во, 2007. – 576 с.
31. Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди / В. Ф. Солдатенко. – 2-ге вид., доп. і переробл. – К. : ДП «НВЦ “Пріоритети”», 2012. – 522 с.
32. Яневський Д. Проект «Україна»: Грушевський. Скоропадський. Петлюра. Таємна історія укр. державності / Д. Яневський. – Х. : Фоліо, 2012. – 917 с.

References

1. Hrushevs'kyj, M. (1991). *Na porozi Novoi Ukrainy: Hadky i mrii* [On the eve of New Ukraine: idea and dreams]. Kiev: Nauk. Dumka [in Ukrainian].
2. Hrushevs'kyj, M. (1991). *Khto taki ukraintsi i choho vony khochut'* [Who are the Ukrainian and what they want]. Kiev: T-vo Znannia [in Ukrainian].
3. Hrushevs'kyj, M. S. (1989). *Spomyny* [Memoirs]. Kiev: № 8, 9, 10 [in Ukrainian].
4. Hrushevs'kyj, M. S. (2002). *Suspil'no-politychni tvory (1894–1907)* [Socio-political works (1894–1907)]. L'viv: Svit [in Ukrainian].
5. Hrushevs'kyj, M. S. (2005). *Suspil'no-politychni tvory (1907–1914)* [Socio-political works (1907–1914)]. L'viv: Svit [in Ukrainian].
6. Hrushevs'kyj, M. S. (2005). *Suspil'no-politychni tvory (1907–berezen' 1917)* [Socio-political works (1907–March 1917)] L'viv: Svit [in Ukrainian].
7. Hrushevs'kyj, M. S. (2007). *Suspil'no-politychni tvory (doba Ukrains'koi Tsentral'noi Rady: berezen' 1917–kviten' 1918)* [Socio-political works. (Day Ukrainian Central Rada: march 1917–april 1918)] L'viv: Svit [in Ukrainian].
8. Hrushevs'kyj, M. S. (2013). *Suspil'no-politychni tvory (lystopad 1918 r. – zhovten' 1926 r.)* [Socio-political works (November 1918 – October 1926)] L'viv: Svit [in Ukrainian].
9. Vynnychenko, V. (1990). *Vidrodzhennia natsii: Repryntne vydannia 1920 r.* [Revival Nation reprint edition 1920] Kiev: Polityvdav Ukrainy [in Ukrainian].
10. Vynnychenko, V. (2002). *Publitsystyka* [Current Affairs] Kiev [in Ukrainian].
11. Doroshenko, D. (1969). *Moi spomyny pro nedavnie-mynule (1914–1920)* [My memories of the recent past, (1914–1920)] Miunkhen : Ukr. vyd-vo [in Ukrainian].
12. Mazepa, I. (2001). *Ukraina v ohni i buri revoliutsii. 1917–1921* [Ukraine and the fire storms of revolution. 1917–1921] Dnipropetrovs'k : Sich [in Ukrainian].
13. Khrystiuk, P. (1921). *Zamitky i materialy do istorii Ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rr.* [PM materials and the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921.] Viden' [in Austria].
14. Shul'hin, O. (1918). *Polityka (Derzhavne budivnytstvo Ukrainy i mizhnarodni spravy). Statti, dokumenty, promovy* [Politics (Ukraine State building and international affairs). Articles, documents, speeches] Kiev: Drukar' [in Ukrainian].

15. Chykalenko, Ye. (2005). *Schodennyk 1919–1920 [Diary 1919–1920]* Kiev: Vyd-vo im. Oleny Telihy [in Ukrainian].
16. Tysiacha rokiv ukrains'koi suspil'no-politychnoi dumky (2001). [*A Thousand Years of Ukrainian political thought*] Kiev: Dnipro [in Ukrainian].
17. *Kyevskaia mysl'*, (1917). [*Kiev idea*] 4 marta, Kiev [in Ukrainian].
18. *Robotnycha hazeta*, (1917). [*Labour newspaper*] 12, 21 kvitnia, Kiev [in Ukrainian].
19. *Ukrains'ka Tsentral'na Rada. Dokumenty i materialy* (1997). [Ukrainian Central Rada. Documents and materials] Kiev : Nauk. Dumka [in Ukrainian].
20. Kopylenko, O. L. (1991). *Povernennia M. Hrushevs'koho [Return Grushevkiy]* Kiev : T-vo Znannia [in Ukrainian].
21. Kopylenko, O. L. (1991). «Ukrains'ka ideia» M. Hrushevs'koho: istoriia i suchasnist' [«Ukrainian idea» Grushevkiy: past and present] Kiev : Lybid' [in Ukrainian].
22. Kopylenko, O. L. (1992). «Sto dniv» Tsentral'noi Rady [«One hundred days» of the Central Council] Kiev : Ukraina [in Ukrainian].
23. Kopylenko, O. L. (1993). *Polityko-pravovi idei M. Hrushevs'koho i problemy suchasnoi rozbudovy ukr. Derzhavnosti [Political and legal ideas Grushevkiy and problems of modern development of Ukrainian statehood]* Extended abstract of candidate's thesis, Odesa [in Ukrainian].
24. Mykhajlo Hrushevs'kyj, (1998). [*Hrushevsky*] Kiev : Vyd-vo Bibl-ka ukrainsia [in Ukrainian].
25. Mykhajlo Hrushevs'kyj naukovets' i polityk u konteksti suchasnosti, (2002). [*Hrushevsky – scholar and politician in the context of our*] Kiev : Ukr vyd-cha spilka [in Ukrainian].
26. Pyrih, R. Ya. (1996). *Hrushevs'koznavstvo: stan ta perspektyvy rozvytku [Grushevsky: Status and Prospects]* Vol. 5, 71–83 [in Ukrainian].
27. Soldatenko, V. F. (1996). *Vnesok M. S. Hrushevs'koho v kontseptsiiu ukr. revoliutsii [M. S. Grushevsky contribution to the concept of Ukrainian revolution]* Vol. 5, 3–27 [in Ukrainian].
28. Yermolaiev, V. M. (2005). *Vyschi predstavnyts'ki orhany vlady v Ukraini (istoryko-pravove doslidzhennia) [The highest representative bodies in Ukraine (historical and legal research)]* Kharkiv : Pravo [in Ukrainian].
29. *Politychna istoriia Ukrainy XX stolittia: Revoliutsii v Ukraini: polityko-derzhavni modeli ta realii (1917-1920) [Revolution in Ukraine: political and public model and reality (1917-1920)]* Kiev : Heneza [in Ukrainian].
30. *Ukrains'kyj vybir: politychni systemy XX stolittia i poshuk vlasnoi modeli suspil'noho rozvytku*, (2007). [*Ukrainian choice: political systems of the twentieth century and find its own model of social development*] Kiev : Parlaments'ke vyd-vo [in Ukrainian].
31. Soldatenko, V. F., (2012). *Revoliutsijna doba v Ukraini (1917–1920 roky): lohika piznannia, istorychni postati, kliuchovi epizody [The revolutionary era in Ukraine (1917–1920 years): the logic of knowledge, historical figures, key episodes]* Kiev : Priorytety [in Ukrainian].
32. Yanevs'kyj, D. (2012). *Proekt «Ukraina»: Hrushevs'kyj. Skoropads'kyj. Petliura. Taiemna istoriia ukr. derzhavnosti. [The project «Ukraine»: Grushevskii. Skoropadskiy. Petliura. The Secret History of Ukrainian. state.]* Kharkiv: Folio [in Ukrainian].

Ермолаєв В. Н., доктор юридических наук, професор кафедри історії державства і права України і зарубіжних стран Національного юридического університета імені Ярослава Мудрого, академик Національної академії правових наук України, Україна, г. Харьков

e-mail: 704_93_54@mail.ru

ORCID 0000-0002-3305-6591

Опыт первого отечественного парламента в оценках Михаила Грушевского

В статье анализируются публицистика, речи и воспоминания М. С. Грушевского 1917–1926 гг., в которых Глава Центральной Рады излагал свое видение проблем формирования высшего представительного органа в Украине в 1917–1918 гг., его законотвор-

чества, перспектив представительной демократии в Украинской Народной Республике. Доказано, что, вопреки народническим и социалистическим взглядам, М. С. Грушевский развивал основные принципы парламентаризма, давал точные оценки современных ему европейских парламентов, критически оценивал опыт Центральной Рады, ее роль в создании правовой и политической системы Украинской Народной Республики.

Ключевые слова: политическое представительство, законодательство УЦР, автономия и независимость УНР, Конституция УНР, перспективы Республики Советов.

Ermolaev V. M., doctor of Law, professor of Department of History of Ukraine and foreign states Yaroslav Mudryi National Law University, academic of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine, Kharkiv

e-mail: 704_93_54@mail.ru

ORCID 0000-0002-3305-6591

The Experience of the First National Parliament by the Estimates of Mykhailo Hrushevsky

The article analyzes journalism, speeches and memories of Mykhailo Hrushevsky 1917–1926 where the head of the Central Council of Ukraine (CCU) set out his vision of the problems of formation of the supreme representative body in Ukraine in 1917–1918, its legislation, the prospects of participatory democracy in Ukrainian People's Republic (UPR). It is proved that in spite of populist and socialist views Mykhailo Hrushevsky developed the basic principles of parliamentarism, giving accurate estimates of contemporary for those days European Parliaments, critically evaluated the experience of the CCU and its role in creating the legal and political system of UPR.

Key words: political representation, the CCU legislation, the autonomy and independence of the UPR, UPR Constitution, the prospects of the Soviet Republic.

РУМ'ЯНЦЕВ ВЯЧЕСЛАВ ОЛЕКСІЙОВИЧ,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Україна, м. Харків
e-mail: viachelavrumiantsev@gmail.com
ORCID 0000-0003-3704-3293

УДК 340.0(477)

Утворення Української Центральної Ради – важлива віха в українському національно-державному відродженні

Наведено підсумки Лютневої революції 1917 р. як передумови національно-державного відродження України. Проаналізовано процес створення Центральної ради. Досліджено тогочасне бачення сутності автономії України як безперервного розвитку громадсько-політичної та наукової думки, програмних положень українських політичних партій. Показано ставлення до ідеї національно-державного відродження України широкого українського загалу.

Ключові слова: Лютнева революція 1917 р., Українська Центральна Рада, національно-територіальна автономія України.

Багатовікова історія українського державотворення знає чимало героїчних сторінок. Важливою подією в цій історії є період після Лютневої революції 1917 р., коли була утворена Центральна Рада, яка поставила на порядок денний проблему національно-державного відродження України. Важливість тих подій в історії українського державотворення зумовлена тим, що цей невеличкий період є дуже значним: у важкі часи, сповнені драматичних

подій, – під час Світової війни, деструктивного розвитку революційного процесу, негативних соціальних, політичних, економічних процесів, які суттєво впливали на процес державотворення, – виявилось величезне прагнення українського народу до державного самовизначення. Протягом трьох місяців Центральна Рада, спираючись на попередню громадсько-політичну думку та програмні положення українських політичних партій, сформувала і активно

домагалася запровадження в життя ідеї перебудови Росії в демократичну федеративну республіку і набуття Україною широкої національно-територіальної автономії.

Лютнева революція 1917 р. відкрила нову сторінку в історії багатонаціональної Російської імперії. Вона розпочала українську революцію, яка тривала протягом 1917–1920 рр. і за своїм характером була національно-демократичною, а стратегічно мала на меті завдання національно-державного відродження з необхідністю глибоких соціальних перетворень в інтересах широких мас українського народу.

Революція створила умови для національно-державного відродження народів Російської імперії і передусім – українського. В цих умовах перед українським народом постали великі завдання. «Треба було забезпечити волю Україні, – відзначав М. Грушевський, – відновити її старе народовладдя, право народу самому правити всіма своїми справами. Треба було відложити все інше, а взятися до забезпечення політичних прав українського народу й інтересів його трудового народу. Для цього... українці всіх партій і напрямків постановили об'єднатись у спільній, однакостайній політичній організації на весь час, поки не буде досягнена спільна мета: широка національно-територіальна автономія України в федеративній демократичній Російській республіці» [1, с. 6].

Із перемогою Лютневої революції українські політичні партії і організації, які упродовж тривалого часу відстоювали ідею відродження української на-

ціональної державності, отримали реальну нагоду втілити цю ідею в життя.

1 березня 1917 р. помірковано демократичні кола Києва утворили «Громадський комітет». Через кілька днів, завдяки об'єднанню з ним представників майже всіх, що існували тоді в Києві, громадських, культурних, просвітницьких, національних організацій, а також утвореної 3 березня Ради робітничих депутатів, цей Комітет було реорганізовано в «Раду об'єднаних громадських організацій міста Києва». Вона відразу ж утворила свій Виконавчий комітет, серед членів якого було 5 українців. Головою комітету було обрано М. Страдомського, заступниками голови – Д. Григоровича-Барського, О. Доротова, секретарями – А. Ніковського, І. Фрумїна, скарбником – С. Зелінського, членами – Алексєєва, Д. Каліуха, М. Суковкіна, Г. Гуревича, К. Оберучева, Я. Цедербаума, І. Черниша, С. Шкилевича, Ф. Штейгеля [2, с. 210]. Завдання Виконавчого комітету полягало в тому, щоб діяти від імені Тимчасового уряду, підтримуючи порядок у місті. Цей Комітет упродовж трьох місяців був цивільною владою в Києві.

На місцях виконавча влада переходила до рук губернських і повітових комісарів, що спиралися на громадські комітети. Тимчасовий уряд намагався зорганізувати місцевий адміністративний апарат на засадах виборності. Такий підхід віддавав місцеву владу до рук нових революційних організацій, в тому числі і українських. Це добре помітно на прикладі Київського губернського виконавчого комітету, до складу якого були обрані відомі українські ді-

ячі: М. Грушевський, Д. Дорошенко, Х. Барановський, Д. Антонович, П. Линниченко, А. Красовський, О. Степаненко та ін. [3, т. 2, с. 459].

Особливістю розвою революції в Україні було розгортання широкого національного руху, виявом якого стали бурхливі мітинги, зібрання, маніфестації, які вимагали українізації школи, церкви, суду, преси, освіти тощо.

Цей рух був не спонтанний, а закономірний, підготовлений попередніми подіями – Руською трійцею, Кирило-Мефодіївським товариством, суспільно-політичною та науковою думкою другої половини XIX ст., програмними документами українських політичних партій. Наприкінці XIX – на початку XX ст. український національний рух зосереджувався в діяльності багатьох, але невеликих за складом політичних партій і організацій. Після революції 1905–1907 рр. провідну роль серед них займав непартійний політичний блок Товариство українських поступовців (ТУП), політичним ідеалом якого була автономія України в складі перебудованої на федеральних засадах Російської держави. З перемогою Лютневої революції 1917 р. цей рух мав перейти на якісно новий рівень. У нових умовах потрібне було створення певного осередку, що об'єднав би на більш високому рівні всі українські сили. Таким осередком стала Українська Центральна Рада, заснована 4 березня 1917 р. з ініціативи Товариства українських поступовців. Крім членів ТУП до Центральної Ради увійшли представники різних українських політичних груп та організацій: військових, робітничих, кооперативних, студентських, православного

духовенства Києва, Українського наукового товариства тощо. Таким чином, утворення Центральної Ради стало об'єднанням національних сил в Україні в загальноукраїнський громадсько-політичний центр.

7 березня 1917 р. було обрано керівництво Центральної Ради. Її головою став видатний історик України, відомий громадський діяч Михайло Сергійович Грушевський, його заступником – В. Науменко, товаришами голови – Д. Антонович і Д. Дорошенко [3, т. 2, с. 459–460].

Відразу після свого утворення Центральна Рада взялася до справи національно-державного відродження в Україні. Вже 9 березня вона видала відозву «До Українського народу», в якому висувала вимогу до Тимчасового уряду щодо автономії України в складі Росії та використання української мови в державних, судових та освітніх установах [4, т. 1, с. 38–39].

Утворення Центральної Ради стало дуже важливою подією в розвитку українського національного руху. Як відзначав В. Винниченко, «це було не тільки координоване, сполучене співробітництво всіх українських партій і впливових організацій, а виразний, необхідний прояв існування української нації. Центральна Рада явилась найкращим доказом цього» [5, ч. 1, с. 80].

Перша інформація про утворення Центральної Ради стала поштовхом для українських організацій на місцях, котрі заявляли про її визнання як верховного, тимчасового українського національного уряду. Зі свого боку Центральна Рада для виявлення ступеня самосвідомості мас призначила на 19 березня 1917 р.

у Києві маніфестацію, яка стала дуже важливою подією, навіть кульмінаційним моментом подій. У ній взяло участь понад 100 тисяч чоловік. Маніфестація ухвалила підтримати Тимчасовий уряд та скликати Установчі Збори на основі загального, рівного, прямого і таємного вибору. Одночасно маніфестація зажадала від Тимчасового уряду міцно зв'язати справу автономії України з інтересами нового ладу і негайно видати декларацію, яка б визнавала широку автономію України [6]. Відповідні документи мали бути подані на затвердження Російських установчих зборів, а Тимчасовий уряд мав видати негайно постанову про визнання широкої автономії України.

Взагалі навесні 1917 р. у Києві бурхливо розвивається громадське життя. Саме в цей час виникають нові організації, відновлюються заборонені. Зокрема, 22 березня 1917 р. збори офіцерів-українців проголосили себе Установчою військовою радою. Того ж дня утворився Центральний український кооперативний комітет, відновила свою діяльність київська «Просвіта», почала видаватися газета «Нова Рада» [7, с. 82].

Масові мітинги і маніфестації свідчили про те, що ідея автономії набула широкого поширення серед різних верств населення України. Але цей рух мав і зворотний бік. Керувати народною стихією таких масштабів було нелегко. Успіх справи національно-державного відродження в Україні, як справедливо зауважує Т. Гунчак, великою мірою залежав від того, як поведе себе інтелігенція, які гасла пустить у народ, який дасть провід, якими ідеями озброїть просту людину [7, с. 82].

І тут для кращого розуміння подальшого розвитку подій і діяльності Центральної Ради в напрямі національно-державного відродження України треба поглянути на політичні партії і організації, представники яких засідали в Центральній Раді, бо саме їх програми визначали перші кроки в діяльності Центральної Ради, згодом – уряду автономної України, а в подальшому – Української Народної Республіки, і ті рішення, які вони приймали.

За твердженням В. Винниченка, до складу Центральної Ради входили «українські політичні партії, переважно соціалістичні» [5, ч. 1, с. 79]. Тому саме їх програми в галузі національно-державного відродження України заслуговують на пильну увагу.

Після Лютневої революції 1917 р. Українська соціал-демократична робітничка партія швидко посіла провідну роль в українському визвольному русі. Вона виступала за федеративний устрій Російської республіки із національно-територіальною автономією України [8, с. 12].

Українська партія соціалістів-федералістів у національному питанні також ставила вимогу автономії України і перебудови Росії на засадах федералізму [8, с. 33].

Українська партія соціалістів-революціонерів на своєму установчому з'їзді у квітні 1917 р. висловила за «негайне переведення в життя широкої національно-територіальної автономії України із забезпеченням прав національних меншостей і негайне скликання територіальної Української Установчої Ради для вироблення основ і форми автономії» [9, с. 41].

Величезний вплив на хід і зміст українського національно-державного відродження в цей період мали погляди його провідних діячів, які перебували в авангарді національно-визвольного руху. У цьому контексті особливо цікавими є погляди М. Грушевського – відомого українського історика, громадського і державного діяча України. Вихований на працях своїх попередників та багатьох європейських істориків, юристів, філософів, соціологів, він мав своє бачення проблеми розбудови української державності. М. Грушевський добре розумів, що збудувати єдину нову, демократичну Україну неможливо без глибокого і об'єктивного усвідомлення історії українського народу, всіх перепетій і суперечностей, які мали місце в його житті.

Знаючи досконало політико-громадський устрій українського народу в різні періоди його існування, М. Грушевський констатував, що устрій цей не завжди відповідав ідеалам самого народу. У цьому М. Грушевський вбачав одну з головних причин трагічних сторінок його історії, гальмування його поступу. М. Грушевський підкреслював, що в тих випадках, коли державно-політичний устрій виростає на ґрунті народному, створюється народом, відповідає народним потребам, народні маси сприймають все це, як своє, і, навпаки, якщо цей устрій перенесено звідкись, «накинуто» народу, то народні маси повстають проти такого устрою [10, с. 36].

Із цими твердженнями не можна не погодитись. Не може бути України вільної, суверенної, демократичної, соборної, якщо її не розбудує сам народ, усі

його верстви і політичні сили. Тим більше не може бути такої України, якщо державно-політичний устрій нав'язує народу насильно, без його волі.

При цьому М. Грушевський добре усвідомлював необхідність доведення до широких мас населення основних засад української державницької ідеї, з тим, щоб дати їм провід і залучити до справи її практичної реалізації. Тому не випадково навесні 1917 р. зв'явилась ціла низка невеличких за обсягом, але багатих за змістом, а тому зрозумілих широкому загалу статей М. Грушевського з приводу національно-політичних і соціально-економічних перетворень у Росії, і зокрема в Україні: «Вільна Україна»; «Хто такі українці і чого вони хочуть»; «Якої ми хочемо автономії й федерації»; «Звідки пішло українство і до чого воно йде»; «На порозі нової України. Гадки і мрії» та ін. В них М. Грушевський виклав засади теоретичних і практичних заходів із розбудови української автономії в складі демократичної федеративної Російської республіки, які Центральна Рада здійснювала протягом свого існування [11, т. 2, с. 2].

Основним постулатом української автономії, на думку М. Грушевського, було визнання права народу «жити своїми законами, самим собі становити закони, а не жити по чужим законам і під чужою властю» [1, с. 121].

Що ж конкретно до національно-територіальної автономії, то її зміст М. Грушевський розкриває на прикладі самої України. «Українці хочуть, щоб з українських земель Російської держави була утворена одна область, одна національна територія». До неї мали

увійти губернії цілковито або в переважній частині українські: Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська й Кубанська. «Ся українська територія, – зазначав М. Грушевський, – має бути організована на основах широкого демократичного (нецензового) громадського самопорядкування. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи – економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд». І тільки в певних справах, «спільних для всієї Російської держави, вона має приймати постанови загального її представительства, в котрім братимуть участь представники України пропорціонально її людності» [1, с. 125–126].

Водночас, добре усвідомлюючи, що автономний статус – це тільки початок справи, М. Грушевський звертав увагу на те, що «нова» Україна повинна стати демократичною республікою, в якій були б гарантовані свобода слова, зібрань, спілок, совісті, а також загальне, рівне, пряме й таємне виборче право [1, с. 115–116].

Значну увагу М. Грушевський приділяв визначенню завдань України у контексті майбутнього розвитку всієї Російської держави, стосунків між суб'єктами федерації, яка мала бути створена. Майбутню Російську федерацію М. Грушевський бачить насамперед демократичною республікою, оскільки добре усвідомлює, що в протилежному разі українська автономія

і взагалі будь-яка інша свобода залишаться лише мрією.

Що стосується розподілу компетенції між українською автономією та федеральним центром, М. Грушевський вважає, що «загальнодержавними мають бути справи: війни і миру, міжнародні договори, завідування збройними силами республіки, пильнування одностайної монети, міри, ваги, митових оплат, нагляд за поштами, телеграфами й залізницями держави, надання певної одностайності карному і цивільному праву країв, стеження за додержанням певних принципів охорони прав національних меншостей в крайовім законодавстві. А все не обняте загальним законодавством республіки, належатиме до законодавства крайового» [1, с. 133].

У своїх твердженнях Грушевський-вчений був правий. Інша справа, що він, діючи як політик з утілення в життя своєї державницької концепції, не завжди був послідовним. Напевно, до цього його змушували тогочасні соціальні, економічні, історичні й політичні обставини, а, можливо, давалося взнаки і те, що М. Грушевський теж був «дитиною свого часу» і ніс у собі багато суперечностей і як учений, і як політик [10, с. 36].

Отже, Центральна Рада на початку свого існування свідомо й розраховано брала на себе представництво тільки національних інтересів українського народу. Вона мала завдання, як засвідчує один із лідерів Центральної Ради В. Винниченко, зібрати всі сили, які мало українство, тими силами привести маси до національної свідомості, закріпити національні досягнення, а тоді, спираючись на них, творити со-

ціальну перебудову. Саме такої тактики, такого розуміння суті революції вимагали українська державність і її відродження [1, с. 133].

Розвиток подій переконливо доводить, що Центральна Рада, розуміючи це, діяла відповідним чином. Одразу ж після свого заснування вона надіслала голові Тимчасового уряду князю Г. Львову та міністру юстиції О. Керенському вітальну телеграму з висловленням надії, що «в свободной России будут удовлетворены все законные интересы украинского народа» [12]. 22 березня 1917 р. Центральна Рада оголосила відозву до українського народу: «Народе український! Впали вікові пута. Прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям Росії. Настав час і твоєї волі й пробудження до нового, вільного творчого життя. Уперше, український тридцятимільйонний народе, ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити» [6].

Така позиція Центральної Ради дістала підтримку широкого українського загалу, яка висловлювалась на маніфестаціях, мітингах і демонстраціях у Києві. У міру того, як інформація про Центральну Раду поширювалась Україною, із різних міст і сіл до неї стали надходити заяви про визнання її за тимчасовий український уряд. Більше того, до Києва направлялися представники українських громад із міст із проханням включити їх до складу Центральної Ради як членів [1, с. 7]. І такі доповнення робились, але без певної системи, випадково, на що вказував М. Грушевський [1, с. 7].

Таким чином, слід визнати, що утворення Центральної Ради і висунуте нею

гасло широкої національно-територіальної автономії України стали в розвитку української національно-державної ідеї закономірною, підготовленою попереднім розвитком подією, яку очікував і підтримав широкий український загал.

Але від самого початку свого існування Центральна Рада опинилася в складному становищі: з одного боку, її поява і намагання здобути для України автономію відбивали прагнення українського народу, з другого ж боку, в строго юридичному розумінні, Центральна Рада була громадською організацією, в якій засідали окремі політичні діячі, представники політичних партій і організацій. Усі вони, як справедливо відзначає І. Нагаєвський, «не мали безпосереднього мандата народу говорити від його імені» [13, с. 74–75]. А без цього неможливо було втілити у життя ті завдання, які намічались Центральною Радою при її утворенні.

Розуміючи це, Центральна Рада, спираючись на політичний ентузіазм народу, намагається закріпити за собою статус керівної установи цілого краю. Саме з цією метою вона вирішує скликати Український національний конгрес, який мав стати першим представництвом українського народу, виразником його волі, передати Центральній Раді своє повновладдя і підтримати її вимоги.

Звістка про скликання конгресу, як і попередні маніфестації та з'їзди, що вимагали автономії України, дуже схвилювала неукраїнські меншості. Вони вбачали в українській автономії прагнення до сепаратизму, проявом якого мала стати самостійна українська держава.

Напередодні скликання конгресу питання про автономію України перебувало в центрі уваги спільного засідання Виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій міста Києва, Ради робітничих депутатів, Ради військових депутатів, в якому брали участь представники Центральної Ради на чолі з М. Грушевським. Основне питання засідання зводилось до того, чи правда те, що Центральна Рада хоче здійснювати автономію України самочинно? Ставлячись упереджено до цього питання і не беручи до уваги пояснення М. Грушевського про те, що справа автономії України полагоджується з Тимчасовим урядом, голова Ради робітничих депутатів П. Незлобін заявив, «що домагання автономії у теперешній момент – це удар у спину революції і що на будь-які спроби проведення цієї автономії в життя революційна демократія відповість багнетами» [14].

І ось за таких обставин – з одного боку, піднесення руху свідомого українства за відновлення національної державності, а з другого – протидії російських партій цьому руху – 6 квітня 1917 р. у Києві розпочав роботу Український національний конгрес.

Конгрес мислився його організаторами як широкопредставницький форум українства, хоча і скликався за дещо аморфним принципом. Своїх представників мали направити всі українські організації – політичні, культурні, професійні, територіальні, які «приймають домагання широкої національно-територіальної автономії України і всієї повноти політичного і культурного життя». Організації, що мали не більше 50-ти членів, посилали одного делегата,

понад 50 – двох, понад 100 – трьох, понад 200 – чотирьох і понад 300 – 5 делегатів [4, т. 1, с. 50].

Конгрес виявився велелюдним. На нього з'їхалось близько 900 делегатів [2, с. 21–26], представників від усіх українських губерній, українських громад поза межами України, різноманітних верств населення, багатьох політичних партій і рухів. Ці представники були речниками волі значної частини українського народу [13, с. 75], а сам Конгрес став яскравим виявом ідеї відродження української державності [3, т. 1, с. 461].

Наради Конгресу тривали три дні. У центрі його уваги знаходилося питання національного будівництва. З цього приводу було виголошено низку важливих доповідей: «Державне право і федеративні змагання України» (Д. Дорошенко), «Федералізм і домагання російської демократичної республіки» (О. Шульгін), «Права національних меншин та їх забезпечення» (Ф. Матушевський), «Про способи створення автономного ладу на Україні» (Ф. Крижанівський), «Автономія України в федеративній республіці» (М. Ткаченко), «Про територіальну автономію України» (В. Садовський), «Про забезпечення національних меншин» (М. Понятенко) [4, т. 1, с. 53]. У цьому ж ракурсі виступили більш як 70 промовців.

Із тем доповідей видно, який дух панував на Конгресі. І це цілком природно, бо ідея федералізму була провідною в суспільно-політичній думці України в другій половині XIX ст. Більше того, програмні положення українських політичних партій в той час також зводилися до проголошення автономії Укра-

їни у федеративній Російській республіці. Тому і Конгрес не пішов далі вимоги національно-територіальної автономії для українців та інших народів Росії і закликав активно творити підвалини автономного устрою України.

Резолюції Конгресу були лаконічними і конкретними. Головний наголос у них робився на тому, що тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби всіх народів і народностей, що живуть на її землі, що єдиною відповідною формою державного устрою Росії є федеративна демократична республіка, а одним із головних принципів автономії – повне забезпечення прав національних меншостей [15].

Важливо підкреслити, що така позиція не викликала протидії з боку Тимчасового уряду. Представник Тимчасового уряду у Київській губернії комісар М. Суковкін у промові на конгресі пал-

ко підтримав прагнення українського народу до автономії. Підкресливши тільки при цьому, що останнє слово тут належить Установчим Зборам [4, т. 1, с. 55–56].

Таким чином, початковий період діяльності Української Центральної Ради від її утворення до середини 1917 р. став важливою віхою в історії українського державотворення на початку ХХ ст.

Підготовлена попереднім багатомовним розвитком суспільно-політичної думки та практики ідея українського національно-державного відродження після Лютневої революції 1917 р. набула практичних можливостей для реалізації. Провідником цієї ідеї стала Центральна Рада, яка в цьому питанні спиралася на стихійну підтримку українського народу, а згодом – на підтримку першого представницького органу українського національного руху – Українського національного конгресу.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К., 1991.
2. Верстюк В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення / В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев. – К., 1995.
3. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. Т. 2 : Від середини XVII ст. до 1923 р. / Н. Полонська-Василенко. – К., 1995.
4. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 1996.
5. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції мартець 1917 – грудень 1919 р.) : у 3 ч. Ч. 1 / В. Винниченко. – Відень, 1920. – 348 с.
6. Нова Рада. – 1917. – 25 берез.
7. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття / Т. Гунчак. – К., 1992.
8. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. – К., 1993.
9. Головченко В. І. Українські політичні партії кінця ХІХ – першої половини ХХ століття / В. І. Головченко, Г. Г. Деміденко, В. М. Єрмолаєв, В. С. Рубаник. – Х., 1994.
10. Сергієнко П. П. Соборна Україна: від ідеї до життя / П. П. Сергієнко. – К., 1993.
11. Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники / І. Лисяк-Рудницький // Історичне есе : у 2 т. Т. 2. – К., 1992.
12. Киевская мысль. – 1917. – 5 марта.
13. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К., 1993.
14. Рідне слово. – 1917. – 15 квіт.
15. Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – № 3.

References

1. Hrushevskiyi M. *Hto taki ukraintsi i choho vony hochut* [Who are Ukrainians and what do they want]. – Kyiv, 1991. (In Ukrainian)
2. Verstiuk V. F., Dziuba O. M., Repryntsev V. F. *Ukraina vid naidavnishyh chasiv do sohodennia* [Ukraine from ancient times to the present]. – Kyiv, 1995. (In Ukrainian)
3. Polonska-Vasylenko N. *Istoriia Ukrainy: U 2 t. T. 2 Vid seredyny XVII st. do 1923 roky* [History of Ukraine: In 2 v. V.2 From the middle of the XVII century to 1923 year]. – Kyiv, 1995. (In Ukrainian)
4. Ukrainiska Tsentralna Rada. *Dokumenty i materialy* [Ukrainian Central Rada. Documents and materials]. In two volumes. – T.1. – Kyiv, Naukova dumka publ. – 1996. (In Ukrainian)
5. Vynnychenko V. *Vidrodzhennia natsii (Istoriia ukrainskoi revoliutsii mart 1917 – hruden 1919 roky)* [Renaissance of the nation (History of the Ukrainian revolution March 1917 – December 1919 years)]. – At 3 parties. (In Ukrainian)
6. *Nova Rada. 1917. 25 bereznia* [The new Rada. 1917. 25 March]. (In Ukrainian)
7. Hunchak T. *Ukraina: persha polovyna XX stolittia* [Ukraine: the first half of the XX century]. – Kyiv, 1992. (In Ukrainian)
8. *Bahatopartiina ukrainska derzhava na pochatku XX stolittia* [Multi-Ukrainian state in the early XX century]. – Kyiv, 1993. (In Ukrainian)
9. Holovchenko V. I., Demidenko H. H., Yermolaiev V. M., Rubanyk B. Ye. *Ukrainski politychni partii kintsia XIX – pershoi polovyny XX stolittia* [Ukrainian political parties of late XIX – first half of XX century]. – Kharkiv, 1994. (In Ukrainian)
10. Serhiienko P. P. *Soborna Ukraina: vid idei do zhittia* [Union Ukraine: from the idea to life]. – Kyiv, 1993. (In Ukrainian)
11. Lysiak-Rudnytskyi I. *Chetvertyi universal ta yoho ideolohichni poperednyky // Istorychne ese. U 2 tomah* [Fourth Universal and its ideological predecessors // Historical essays. In 2 V.]. – Kyiv, 1992. (In Ukrainian)
12. *Kievskaya mysl. 1917. 5 Marta* [Kiev idea. 1917. 5th of March] (In Russian)
13. Nahaievskiyi I. *Istoriia ukrainskoi derzhavy dvadtsiatoho stolittia* [History of Ukrainian state of twentieth century]. – Kyiv, 1993. (In Ukrainian)
14. *Ridne Slovo. 1917. 15 kvitnia* [Native word. 1917. 15th of April.]
15. *Visti z Ukrainskoi Tsentralnoi Rady* [News from the Ukrainian Central Rada]. №3. 1917.

Румянцев В. А., доктор юридический наук, профессор, профессор кафедры истории государства и права Украины и зарубежных стран Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, член-корреспондент Национальной академии правовых наук Украины, Украина, г. Харьков

e-mail: viachelavrumiantsev@gmail.com

ORCID 0000-0003-3704-3293

Создание Украинской Центральной Рады – важная веха в украинском национально-государственном возрождении

Раскрываются итоги Февральской революции 1917 г. как предпосылки национально-государственного возрождения Украины. Анализируется процесс создания Центральной Рады. Исследуется тогдашнее видение сущности автономии Украины как непрерывного развития общественно-политической и научной мысли, программных положений украинских политических партий. Показано отношение к идее национально-государственного возрождения Украины широкой украинской общественности.

Ключевые слова: Февральская революция 1917 г., Украинская Центральная Рада, национально-территориальная автономия Украины.

Rumyantsev V. O., Doctor of Law, Professor, professor of the history of law in Ukraine and abroad National Law University named after Yaroslav Mudryi, member of National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine, Kharkiv
e-mail: viachelavrumiantsev@gmail.com
ORCID 0000-0003-3704-3293

**The Creation of the Ukrainian Central Rada (Council)
is an Important Milestone in the Ukrainian National-State Revival**

The results of the February revolution of 1917 are revealed as the preconditions of national and state revival of Ukraine.

The process of creation of the Central Rada was analyzed as a socio-political institution and its transformation in the direction of the representative body.

Special attention is paid to the contemporary vision of the essence of the autonomy of Ukraine, the basic tenets of which were developed in socio-political and scientific thought of the second half of XIX – early XX centuries, in the programs of political parties, in practice of the Ukrainian community's activity consisting of I and II State Dumas.

The relationship to the idea of national-state revival of Ukraine was showed to a broad Ukrainian public and the first mission of the Ukrainian people – Ukrainian national Congress.

Key words: February revolution of 1917, the Ukrainian Central Rada, the national-territorial autonomy of Ukraine.

ЗІНЧЕНКО ОЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА,

доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії держави і права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Харків
e-mail: lenazin@ukr.net
ORCID 0000-0001-6083-8727

УДК 342.4(48)

Конституції Скандинавських країн: порівняльний аналіз

Здійснено порівняльний аналіз конституцій змішаних правових систем, а саме Скандинавських країн. Виявлено властиві цим актам спільні особливості та відмінності, а також низку критеріїв, що обумовлюють приналежність правових систем означених країн до окремої правової сім'ї змішаного права: спільність історичного походження, території, правових джерел і методів їх тлумачення, загальна політика державного правового розвитку, розроблення загальних юридичних правил, здійснення заходів для подолання правових відмінностей. Особливу увагу спрямовано на специфіку державного устрою, функціонування державного апарату, ставлення держави до релігії.

Ключові слова: Конституція, Данія, Ісландія, Норвегія, Фінляндія, Швеція, скандинавське право.

Постановка проблеми. Прискорений глобалізаційний процес посилює потребу в постійному вдосконаленні порівняльного правознавства, а також вимогу розширення дослідницьких меж і поглиблення змісту досліджуваних проблем. В умовах значного розширення переліку країн, що переходять до демократичного самоврядування, особливого значення набуває порівняльний аналіз конституційного права. Конституційне право закріплює структуру держави,

правовий статус громадян, механізм функціонування державних органів, виступає як центральна, основоположна та провідна галузь права кожної окремої країни.

Актуальність дослідження. Порівняльний аналіз конституцій дає змогу визначити позитивні та негативні сторони конституційно-правових інститутів, виявити загальносвітові тенденції розвитку права у сучасних умовах, прогнозувати розвиток конституційного

права в окремих країнах. Зростає і необхідність дослідження змішаних правових систем, про що яскраво свідчить створення у 2002 р. Всесвітнього товариства юристів змішаних юрисдикцій. Змішані правові системи вчені-правознавці виділяють в окрему групу, що сприяє складанню глибоких наукових уявлень про закономірності розвитку права у різних регіонах світу.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Правознавці світу тією чи іншою мірою торкалися особливостей права Скандинавських країн, звертаючи основну увагу на їх загальні особливості, історичні умови виникнення останніх, на причини виділення в окрему правову сім'ю, зокрема, на впливи на це право романо-германського та англо-американського права. До числа вітчизняних дослідників означеної проблеми належать такі, як: Х. Бехруз, О. Биля-Сабадаш, О. В. Зайчук, Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. Е. Протасова, О. Ф. Скакун, В. Д. Ткаченко та ін. До переліку зарубіжних авторів входять Н. Андрен, Р. Давід, Х. Кьотц, Р. Леже, П. Ренвалл, Ф. П. Уелтон, П. Халберг, К. Цвайгерт, М. Яймо, В. І. Лафітський, М. А. Могунова, К. Осаке, А. Х. Саїдов, І. Г. Тимошенко, В. А. Туманова та ін. Однак означені автори не здійснювали спроб порівняльного аналізу конституцій Скандинавських країн, хоча конституційне право, як вже зазначалось вище, відіграє основоположну й провідну роль стосовно інших галузей права. Вони обмежувались лише узагальненим порівнянням змішаної системи права із правом західноєвропейських країн та загальним правом. Тому мету цієї статті й становить прагнення заповнити означену прогалину.

Виклад основного матеріалу. До правової системи Скандинавських країн, що становлять сім'ю змішаного права, входять Данія, Ісландія, Норвегія, Фінляндія та Швеція. Перш ніж вдатися до аналізу їхніх конституцій, слід коротко згадати чинники, які обумовили створення ними однієї групи, тобто сім'ї змішаного права. Формуванню загального юридичного мислення і правової культури сприяли спільність історичної долі, специфіка географічного розташування, подібність побуту, досить тісні економічні, політичні й культурні відносини країн Західної Півночі Європи. Протягом багатьох століть по-різному переплітались взаємозв'язки скандинавських народів. На підставі укладеної у 1397 р. Кальмарської унії упродовж трьох століть до складу Данського королівства входили Швеція із Фінляндією і Норвегія із Ісландією. Пізніше ці взаємовідносини набували іншого союзницького характеру аж до XIX та XX ст. [11, с. 111; 7, с. 355; 8, с. 647].

Однаковий клімат, ландшафт, виробництво, спілкування народів обумовлювали подібний спосіб життя, у тому числі й розвиток права. Підвалину скандинавського права становить давньогерманське право, і перш за все – звичаєве. У XII–XIII ст. укладались збірники норвезьких правових звичаїв – Закони Гулатінга 1150 р. та Закони Фростінга 1190 р., Закон землі та Закон міст 1276 р. У Швеції також протягом XI–XV ст., на підставі звичаєвого та канонічного права, створювались загальнонаціональні кодекси законів. Усі вони врегульовували різні проблеми суспільного життя [1, с. 429–430]. Основоположну

роль у формуванні скандинавського права як підтипу відіграли данський Кодекс короля Христіана V 1683 р., який діяв і в Норвегії, та Звід законів Шведської держави 1734 р. Перший містив принципи та положення, які становили основу скандинавської правової сім'ї, а другий – формування сучасної національної правової системи Швеції. Ці кодекси не скасовані до сьогодні, хоча багато їхніх норм замінено новими законами. Звід законів Шведської держави 1734 р. заклав підвалини формування сучасної національної правової системи Швеції і відіграв вирішальну роль у процесі уніфікації законодавчих актів Скандинавських країн та в їх правовій співпраці [11, с. 112–113; 1, с. 430–431].

Однак скандинавське право не уникло певного впливу континентального права. У той же час римське право прийшло до Скандинавії лише у XVII ст., коли у ній вже сформувались традиційні інститути. Тому вплив римського права обмежився сферами, які не знайшли врегулювання середньовічними кодексами. Обмеженням виявився і вплив загального права. Усе це забезпечило збереження скандинавським правом своїх специфічних регіональних властивостей [11, с. 112–113; 1, с. 431–432]. Історична спільність, тісна економічна співпраця, подібність мов, за винятком фінської, обумовлювали співпрацю Скандинавських країн у законодавчій сфері. Асамблея 1872 р., яка засідала щорічно, за винятком окремих періодів, ухвалила основні принципи уніфікації права країн регіону. Координувала правове співробіт-

ництво цих країн створена у 1952 р. Північна Рада – єдиний консультативний орган. У 2010 р. було створено Скандинавську Федерацію у складі Данії, Норвегії та Швеції, що також поглиблювало правову співпрацю. Сприяла уніфікації права вже під впливом континентального та загального права й участь Скандинавських держав у роботі європейських організацій [11, с. 113–114; 1, с. 432–434].

У таких умовах ухвалювались основні закони Скандинавських країн, які у своєму конституційному розвитку пройшли довгий і складний шлях. Так, Данія упродовж 1849–1953 рр. ухвалила шість конституцій, Ісландія у 1814–1944 рр. та Фінляндія у 1809–1999 рр. – три конституції, Швеція у 1812–1974 рр. – дві конституції з чотирма періодами їх радикального реформування і Норвегія – одну Конституцію 1814 р. з трьома періодами істотних змін [6, с. 753–734; 12, с. 3–4; 7, с. 355–364; 9, с. 584–588; 8, с. 648].

Усі конституції належать до числа коротких за формою викладу, що в цілому є характерним для правової традиції Скандинавських країн. Їх спільною ознакою є відсутність у текстах преамбули. Конституція Королівства Данія становить 12 сторінок друкованого тексту, містить 11 частин та 89 статей; Республіки Ісландія – 15 сторінок, 7 глав і 81 статтю; Фінляндії – 29 сторінок та 131 статтю; Норвезького Королівства – 14 сторінок і 112 параграфів; Швеції – 26 сторінок і 153 параграфи [2; 4; 10; 3; 5]. При цьому слід зазначити, що Конституція Швеції складається із 5 основних законів: Форми

правління від 6 червня 1809 р.; Акта про Риксдаг від 10 лютого 1810 р.; Акта про успадкування престолу від 26 вересня 1810 р.; Акта про свободу друку від 12 вересня 1812 р. та Основного закону про свободу висловлювань 1991 р. Основу ж Конституції становить Форма правління, що містить 13 глав та перехідні положення [5, с. 598–702]. Акт про успадкування престолу міститься лише на 2-х сторінках. Інші ж 3 Основні закони нагадують кодекси та парламентський регламент через надмірну деталізацію питань. Акт про свободу друку складається із 14 глав та 4 перехідних положень і міститься на 25 сторінках; Основний закон про свободу висловлювань – 11 глав, 3 перехідні постанови й 14 сторінок; Акт про Риксдаг – 10 глав, 4 перехідні постанови й 34 сторінки [5, с. 627–652, 653–667, 668–702]. Отже, з одного боку, Конституція Швеції відрізняється від конституцій інших Скандинавських країн, а з другого – є подібною до Конституції Великобританії, демонструючи вплив загального права.

Підкреслює єдність ознак основних законів Скандинавських країн і їх ставлення до релігії. Конституції чотирьох країн, а саме Данії, Ісландії, Норвегії та Фінляндії, демонструють прихильність до «євангелічної лютеранської церкви» і лише Конституція Швеції говорить про «чисту євангелічну віру» [2, ч. 1, ст. 4, с. 761; 4, гл. 6, ст. 62¹, с. 25; 3, с. 658; 10, гл. 6, & 76, с. 387; 5, & 4, с. 625]. Конституція Норвегії проголошує офіційною релігією євангелічно-лютеранську, одночасно декларуючи і свободу совісті. Перший розділ Кон-

ституції має назву «Про форму правління і релігію». У його другому параграфі зазначається, що «Усі мешканці держави володіють свободою релігійної совісті» і тут же: «Євангелічно-лютеранська релігія є офіційною державною релігією. Мешканці, що її сповідують, зобов'язані виховувати у ній своїх дітей». Четвертий параграф другого розділу Основного закону – «Про виконавчу владу Короля та королівську фамілію» – декларує, що «Король повинен завжди сповідувати євангелічно-лютеранську релігію, надавати їй підтримку та заступництво». Відповідно до 12 параграфа, більша частина членів Державної ради (уряду), яку обирає король, повинна також сповідувати офіційну державну релігію. Король вирішує питання щодо усіх офіційних церковних богослужінь та зібрань з релігійних питань і спостерігає за тим, щоб викладачі офіційної релігії дотримувались встановлених для них правил. Члени ж Державної ради, які не сповідують офіційної державної релігії, не беруть участі в обговоренні питань, що стосуються державної церкви. Конституція проголошує свободу друку, але забороняє публікацію творів з відвертим презирством до релігії і звільняє від податків виторги від церковного майна [3, & 106, с. 671; с. 658, 659, & 16, с. 660; & 27, с. 661; & 100, с. 670; & 106, с. 771].

У четвертій статті першої частини Конституції Данії зазначається: «Євангелічна лютеранська церква є офіційною церквою Данії і як така користується підтримкою держави». Відповідно до статті шостої другої частини, «Король повинен бути членом єванге-

лічної лютеранської церкви». У присвяченій церковним справам сьомій частині Основного закону йдеться про те, що статут офіційної церкви встановлюється законом, а громадянам надається право створювати релігійні об'єднання відповідно до своїх переконань без порушення норм моральності та громадського порядку, правила релігійних співтовариств, що не входять до офіційної церкви, встановлюються законом. Релігійні переконання не перешкоджають володінню повним переліком громадянських і політичних прав [2, с. 761, 770]. Параграф 76 шостої глави Конституції Фінляндії проголошує, що «Приписи про організацію євангелічно-лютеранської церкви та управління нею містяться у Законі про церкву» [10, с. 387].

У статті 62¹ шостої глави Конституції Ісландії також визначається, що «Євангелічно-лютеранська церква є державною церквою і як така користується підтримкою і заступництвом держави». Народу надається право створювати релігійні товариства відповідно до власних переконань, але забороняються проповіді та дії, що порушують публічний порядок та моральність. Громадяни не позбавляються громадянських та політичних прав через релігійні мотиви. У 1995 р. до Конституції були внесені поправки, які надають громадянам право створювати релігійні об'єднання і сповідувати релігію згідно зі своїми релігійними переконаннями, а також забороняють релігійну практику, яка суперечить моральності та громадському порядку. Жодна людина не позбавляється будь-яких

прав через релігійні переконання. Кожен має право не належати до жодної конфесії. Усі є рівними перед законом незалежно від віросповідання [4, с. 25, 29].

Конституція Швеції не проголошує певної релігії державною, оскільки таке положення «Форми правління» 1809 р. було опущене. Разом з тим із четвертого параграфу «Акта про успадкування престолу» випливає, що «Король повинен завжди сповідувати чисту євангелічну віру... у цій вірі таким же чином повинні виховуватись принци і принцеси королівського дому... Член королівської сім'ї, який не сповідує цієї віри, позбавляється права на успадкування престолу». Одночасно проголошується свобода релігійного віросповідання. Конституція захищає громадян від примусу належати до будь-якого релігійного об'єднання і гарантує свободу висловлювання та інформації в релігійній діяльності. Основний закон наголошує, що приписи про релігійні об'єднання регулюються законом, який надає уряду право ухвалювати рішення про дозвіл церкві ухвалювати різні документи, що прирівнюються до документів органів влади [5, с. 626, гл. 2, & 1, с. 599; & 13, с. 602; гл. 8, & 6, с. 610; Акт про свободу друку, гл. 2, & 17, с. 633].

Скандинавським країнам властиві різні форми правління. Данія та Норвегія є дуалістичними монархіями, Швеція – парламентарною монархією, у якій функції короля є суто представницькими, а Ісландія та Фінляндія – президентськими республіками. Дуалістична монархія характеризується в основному тим, що король, згідно з Конституцією, призначає і відправляє

у відставку уряд і бере активну участь у законодавчій діяльності. Так, Конституція Данії декларує, що король володіє, в установлених нею межах, верховною владою з усіх питань Королівства і здійснює її через міністрів. Він призначає і відправляє у відставку прем'єр-міністра та інших міністрів та має право вносити законопроекти та проекти інших актів на розгляд Фолькетінгом [2, ч. III, ст. 12, 14, 21, с. 762–763]. Відповідно до Конституції Норвегії, король також володіє виконавчою владою, самостійно обирає прем'єр-міністра та інших міністрів і звільняє їх та інших державних службовців, а також може видавати й скасовувати постанови щодо політичних та економічних питань [3, ч. II, & 3, 12, 17, с. 658–660]. Згідно з Основним законом Швеції, «Главою держави є Король або Королева», однак управляє державою обраний Риксдагом і відповідальний перед ним уряд [5, гл. I, & 5, 6, с. 698].

Фолькетінг є однопалатним парламентом Данії, до складу якого входять 179 депутатів, у тому числі 2 депутати від Фарерських островів і 2 – від Гренландії, що обираються на чотири роки [2, ч. IV, ст. 28, 32¹, с. 764–765]. Норвезький парламент – Стортінг – складається із двох палат. Нижня має назву Одельстінгу, а верхня – Ластінгу. При цьому своєрідним є обрання верхньої палати. Так, Стортінг обирається громадянами, а ¼ частина його депутатів обирається до верхньої палати парламенту [3, ч. III, & 67, 73, с. 666–667]. За Основним законом Швеції, її парламент – Риксдаг – є однопалатним і нараховує 349 депутатів [5, гл. 3, & 1, с. 604]. Парламент Фінляндії також складається із

однієї палати – Едусканти із 200 депутатів [10, гл. 3, & 24, с. 375]. Однопалатним є і парламент Ісландії – Альтінг, до якого входять 63 депутати [4, гл. 2, ст. 31, 32, с. 21–22]. Скандинавські країни вирізняються і за назвами уряду. В Норвегії та Фінляндії вищий виконавчий орган називається Державною радою, У Данії – Радою міністрів, в Ісландії – Кабінетом міністрів, а в Швеції – Урядом [3, р. II, & 12, с. 659; 10, гл. 5, & 60, с. 384; 2, ч. III, ст. 18, с. 762; 4, ст. 13, с. 18; 5, гл. 6, & 1, с. 608]. Конституції усіх Скандинавських країн передбачають можливість відставки урядів у разі винесення їм парламентом вотуму недовіри. У Данії, Норвегії та Швеції такий акт здійснюють королі, а в Ісландії та Фінляндії – президенти [2, ч. III, ст. 15¹, 15², с. 762; 3, ч. II, & 22, с. 660; 5, гл. 6, & 5, с. 608; 4, гл. II, ст. 24, с. 20; 10, гл. 54, & 64, с. 385].

В усіх Конституціях Скандинавських країн відсутні розділи про статус органів місцевої влади чи самоврядування. Глава 11 Основного закону Фінляндії має назву «Управління і самоврядування», однак у ній про статус місцевих органів влади мова не йде, а лише констатується, що «державна може мати регіональні і місцеві органи», принципи управління якими визначаються спеціальним законом. Згадується розподіл країни на області й комуни, управління якими також регулюється окремим законом [10, & 119, 121, с. 396–397]. Конституція Ісландії також згадує врегулювання питань місцевого самоврядування окремим законом [4, Поправки до Конституції, ст. 78, с. 32]. У Конституціях Данії та Швеції органи місцевої влади взагалі не згаду-

ються, які, відповідно, називаються амтатами (область) і комунами, первинними комунами (міста й села) і ландстінккомунами (округи) [6, с. 755; 5, с. 599]. Конституція Норвегії органи місцевої влади – фюльке (області) і комуни – згадує у викладанні інших питань [3 р. 3, & 58–59, с. 664]. У Норвегії та Швеції місцеві органи влади обираються населенням, а в Данії, Ісландії та Фінляндії – призначаються [3, р. 3, & 58–59, с. 664; 5, гл. 1, & 7, с. 599; 6, с. 755; 12, с. 13; 7, с. 366].

Усі Конституції Скандинавських країн мають присвячені правам та свободам громадян глави або розділи із різною кількістю статей чи параграфів. Так, Основний закон Данії викладає такі положення у частині VIII, яка не має назви і містить 14 статей із 17 пунктами до них, від ст. 71 до 85 [2, с. 770–772]. Не має назви і глава 7 Конституції Ісландії, нараховуючи 16 статей, від 65 до 81 [4, с. 26–28]. Глава 2 Конституції Фінляндії називається «Основні свободи і права» і містить 17 параграфів – від 6 до 23 [10, с. 372–375]. Глава 2 Конституції Швеції також має назву «Основні свободи і права» і містить 23 параграфи із 28 підпунктами до них [5, с. 599–604]. Своєрідною є частина III Основного закону Швеції, що називається «Про права громадян і законодавчу владу» і нараховує 36 параграфів. Однак лише у 2 параграфах, а саме у 49 та 50, йдеться про право громадян брати участь у здійсненні влади шляхом обрання Стортінгу. Інші ж параграфи розділу є фактично законом про вибори парламенту і одночасно парламентським регламентом. І лише параграфи 110-с та 111 «Загальних постанов» за-

значають, що детально охорону прав людини врегулює окремий закон [5, с. 663–668, 672].

Основні закони Ісландії, Фінляндії, Швеції та Норвегії передбачають врегулювання питань міжнародного характеру. Так, оскільки в Норвегії не визнається пріоритет норм міжнародних договорів перед національним правом, то усі міжнародні договори, що потребують законодавчого врегулювання або витрат державних коштів, направляються королем на ратифікацію парламентом. Параграф 93 5-го розділу – «Загальні постанови» – декларує, що з метою забезпечення міжнародного миру та безпеки або сприяння міжнародному правопорядку та співпраці рішенням більшості у три чверті Стортінг може передавати міжнародному об'єднанню, до якого Норвегія приєдналась чи приєднається, передбачені Основним законом права у точно обмеженій області або державні повноваження, які не стосуються зміни Конституції [3, с. 670]. Параграф 5-й глави 10-ї – «Відносини з іншими державами» – також передбачає передачу певних прав міжнародним об'єднанням трьома чвертями депутатів Риксдагу за тієї умови, що не змінюватимуться і не скасовуватимуться основні закони, Акт про Риксдаг, Закон про вибори до Риксдагу, а також будь-які свободи та права громадян [5, с. 615]. Параграф 94-й – «Ратифікація і денонсація міжнародних угод» глави 8-ї – Міжнародні відносини» Конституції Фінляндії передбачає можливість ратифікації або денонсації міжнародних угод простою більшістю. Однак постановою про зміни Основного закону, території держави або демократичних прин-

ципів ухвалюється двома третинами поданих голосів [10, с. 391]. Стаття 21 2-ї глави Конституції Ісландії декларує, що президент республіки лише за дозволом Альтінга може підписувати договори, які містять відмову від прав на територію чи територіальні води або встановлення сервітуту на територію чи територіальні води або пропонують зміну державної системи [4, с. 19]. Що ж стосується Конституції Данії, то вона не містить глави чи розділу про міжнародні відносини.

Висновки. Отже, із Конституцій Скандинавських країн впливає низка критеріїв їх приналежності до сім'ї змішаного права, а також подібності і відмінності їхньої структури та змісту. Ці критерії полягають у спільності історичного походження, території, правових джерел та методів їхнього тлумачення, загальної політики державного правового розвитку, опрацюванні спільних юридичних правил, здійсненні заходів подолання правових відмінностей. Однаковість мов, побуту, економіки, культури посилювали означені чинники. Джерелами сучасного скандинавського права були давньогерманське звичаєве право, норвезькі збірники правових звичаїв XII–XIII ст. – Закони Гулатінга, Закони Фростінга, Закон землі, Закон міст, шведські національні кодекси XIV ст. для сільського та міського населення. Вирішальну роль у формуванні скандинавського права відіграли шведський Кодекс 1683 р., датський Кодекс 1687 р. і Звід законів Шведської держави 1734 р. Усе це забезпечило збереження скандинавським правом своїх специфічних регіональних властивос-

тей. Йому сприяла і подальша співпраця у законодавчій сфері, зокрема, утворення Асамблеї 1872 р., Північної Ради 1952 р. та Скандинавської Федерації 2010 р. Автономність правової сім'ї Скандинавських країн пояснюється і міцними історичними зв'язками, переплетінням входження одних держав до складу інших, а також запізненим надходженням римського та слабким впливом континентального й загального права.

Приналежність права Скандинавських країн до сім'ї змішаного права підтверджується і подібностями структури та змісту Основних законів. Так, усі Конституції є короткими за формою викладу, не містять преамбул, розділів про статус органів місцевої влади, заявляють про врегулювання його окремими законами, затверджують одну й ту ж релігію як державну і одночасно проголошують свободу совісті. Разом з тим Конституціям властиві й відмінності, які, однак, не послабляють і не зменшують чинники приналежності до сім'ї змішаного права. Так, Конституція Швеції складається із 5 Основних законів. Не всі Конституції вимагають від державних службовців сповідання релігії. Передбачаються різні форми правління – парламентарні монархії та президентські республіки, хоча останні мають сильну виконавчу владу. Парламенти відрізняються кількістю палат та назвами, як і назви урядів, органів місцевої влади, формуванням останніх та кількістю ступенів. Не всі Конституції викладають сутність прав і свобод громадян та питань міжнародного характеру, які вирішуються окремими законами.

Список використаних джерел

1. Бехруз Х. Сравнительное правоведение / Х. Бехруз. – Изд. 2-е. – Одесса : Фенікс, 2011. – 504 с.
2. Конституция Королевства Дания от 5 июня 1953 г. // Конституции государств Европы : в 3 т. Т. 1. – М. : Норма, 2001. – С. 761–774.
3. Конституция Норвежского Королевства от 17 мая 1814 г. // Конституции государств Европы : в 3 т. Т. 2. – М. : Норма, 2001. – С. 658–672.
4. Конституция Республики Исландия от 17 июня 1944 г. // Конституции государств Европы : в 3 т. Т. 2. – М. : Норма, 2001. – С. 17–32.
5. Конституция Швеции от 27 февраля 1974 г. // Конституции государств Европы : в 3 т. Т. 3. – М. : Норма, 2001. – С. 598–702.
6. Лафитский В. И. Вводная статья // Конституции государств Европы : в 3 т. Т. 1. – М. : Норма, 2001. – С. 753–760.
7. Могунова М. А. Вводная статья // Конституции государств Европы : в 3 т. Т. 3. – М. : Норма, 2001. – С. 355–370.
8. Могунова М. А. Вводная статья // Конституции государств Европы : в 3 т. Т. 3. – М. : Норма, 2001. – С. 647–657.
9. Могунова М. А. Вводная статья // Конституции государств Европы : в 3 т. Т. 3. – М. : Норма, 2001. – С. 583–597.
10. Основной закон Финляндии от 11 июня 1999 г. // Конституции государств Европы : в 3 т. Т. 3. – М. : Норма, 2001. – С. 371–400.
11. Порівняльне правознавство / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов, І. О. Биля-Сабаша та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2012. – 272 с.

References

1. Behruz, H. (2011). *Sravnitel'noe pravovedenie. Izd. 2. [Comparative jurisprudence. Prod. 2nd]*. Odessa: Feniks, 504 p. [in Russian].
2. Konstitucija Korolevstva Danija ot 5 ijunja 1953 g. *Konstitucii gosudarstv Evropy: Vols.1-3.; Vol.1* (2001). [The constitution of the Kingdom of Denmark of June 5, 1953. *Constitutions of the states of Europe Vols.1-3.; Vol.1*]. Moskva: Norma, pp. 761-774 [in Russian].
3. Konstitucija Norvezhskogo Korolevstva ot 17 maja 1814 g. *Konstitucii gosudarstv Evropy Vols.1-3.; Vol.2* (2001). [The constitution of the Norwegian Kingdom of May 17, 1814. *Constitutions of the states of Europe Vols.1-3.; Vol.2*]. Moskva: Norma, pp. 658-672 [in Russian].
4. Konstitucija Respubliki Islandija ot 17 ijunja 1944 g. *Konstitucii gosudarstv Evropy: Vols.1-3.; Vol.2* (2001). [The constitution of the Republic Iceland of June 17, 1944. *Constitutions of the states of Europe Vols.1-3.; Vol.2*]. Moskva: Norma, pp. 17-32 [in Russian].
5. Konstitucija Shvecii ot 27 fevralja 1974 g. *Konstitucii gosudarstv Evropy: Vols.1-3.; Vol.3* (2001). [The constitution of Sweden of February 27, 1974. *Constitutions of the states of Europe. Vols.1-3.; Vol.3*]. Moskva: Norma, pp. 598-702 [in Russian].
6. Lafitskij V. I. Vvodnaja stat'ja. *Konstitucii gosudarstv Evropy: Vols.1-3.; Vol.1* (2001). [Introduction article. *Constitutions of the states of Europe Vols.1-3.; Vol.1*]. Moskva: Norma, pp. 753-760 [in Russian].
7. Mogunova M. A. Vvodnaja stat'ja. *Konstitucii gosudarstv Evropy: Vols.1-3.; Vol.3* (2001). [Introduction article. *Constitutions of the states of Europe Vols.1-3.; Vol.3*]. Moskva: Norma, pp. 355-370. [in Russian].
8. Mogunova M. A. Vvodnaja stat'ja. *Konstitucii gosudarstv Evropy: Vols.1-3.; Vol.3* (2001). [Introduction article. *Constitutions of the states of Europe Vols.1-3.; Vol.3*]. Moskva: Norma, pp. 647-657. [in Russian].
9. Mogunova M. A. Vvodnaja stat'ja. *Konstitucii gosudarstv Evropy: Vols.1-3.; Vol.3* (2001). [Introduction article. *Constitutions of the states of Europe Vols.1-3.; Vol.3*]. Moskva: Norma, pp. 583-597. [in Russian].

10. Osnovnoj zakon Finljandii 11 ijunja 1999 g. *Konstitucii gosudarstv Evropy: Vols.1-3.; Vol.3* (2001). [Basic law of Finland on June 11, 1999. *Constitutions of the states of Europe Vols. 1-3.; Vol.3*]. Moskva: Norma, pp. 371-400. [in Russian].
11. Pogrebnyak S. P., Lukianov D. V., Bulia-Sabadash I. O. (2012). Porivnial'ne pravoznavstvo. Petryshyn O. V. (Ed.) [Comparative jurisprudence]. Kharkiv: Pravo, 272 p. [in Ukrainian].

Зинченко Е. В., доктор исторических наук, доцент, доцент кафедры теории государства и права Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков
e-mail: lenazin@ukr.net
ORCID 0000-0001-6083-8727

Конституции Скандинавских стран: сравнительный анализ

Осуществляется сравнительный анализ конституций одной из семей смешанного права, а именно Скандинавских стран. Автор устанавливает свойственные данным актам общие особенности и отличия, а также факторы, обуславливающие принадлежность стран к отдельной правовой семье, – семье смешанного права. Особое внимание исследователь уделяет специфике государственного устройства, функционированию государственного аппарата, отношению государства к религии.

Ключевые слова: Конституция, Дания, Исландия, Норвегия, Финляндия, Швеция, скандинавское право.

Zinchenko O. V., Dr. Sc. (History), Associate Professor, Department of Theory of State and Law, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv
e-mail: lenazin@ukr.net
ORCID 0000-0001-6083-8727

Constitutions of Scandinavian Countries: Comparative Analysis

The article offers the comparative analysis of Constitutions of Denmark, Iceland, Norway, Finland and Sweden, determines common features and differences inherent to these acts as well as factors that explain these countries' belonging to a certain law family. Special attention is paid to the specificity of state structure, the functioning of state apparatus, the state's attitude towards religion. The author distinguishes a number of criteria that characterize the attachment of the mentioned above systems to the mixed law family: commonality of historical origin, territory, legal sources and methods of their interpretation, common policy of state legal development, creation of mutual legal rules, implementation of various means aimed at overcoming legal differences.

Cooperation in legal sphere (the foundation of 1872 Assembly, the creation of 2010 Scandinavian Federation) has made a great impact on the preservation of specific regional peculiarities within Scandinavian Law. The autonomy of Scandinavian law family can be explained by the tight historical relations, interweaving occurrence of some states into the others' composition, later implementation of Roman law over the territories as well as the weak influence of continental and common law.

Similarity in the structure and content proves the fact that Scandinavian states' law belongs to the family of mixed law. All the constitutions are quite short on the form of presentation; do not contain preambles and articles covering the status of local authorities. They announce their regulation by means of concrete laws, affirm one and the only religion as the religion of the state and proclaim freedom of conscience.

At the same time the Constitutions are characterized by certain differences which in their turn do not loosen or reduce factors of belonging to the family of mixed law. For example, the Constitution of Sweden is composed of 4 Main laws. The requirement for governmental officials to religion confession is not the qualification of all the Constitutions. Different forms of government are provided – parliamentary monarchies and presidential republics, though the latter possess strong executive power. The Parliaments vary in number of Houses and their names as well as the names of Governments, local governmental authorities, the ways of their formation and number of levels. Not all the Constitutions express the essence of citizens' rights and freedoms and means to solve the questions at international scale that can be regulated by certain laws.

Key words: Constitution, Denmark, Iceland, Norway, Finland, Sweden, Scandinavian law.

КРЕСІН ОЛЕКСІЙ ВЕНІАМІНОВИЧ,

кандидат юридичних наук, доцент,
член-кореспондент Міжнародної академії
порівняльного права, керівник Центру
порівняльного правознавства
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
Україна, м. Київ
e-mail: okresin@gmail.com

УДК 340.5(15)

Теоретичні та історичні аспекти формування спеціально-наукової картини світу на основі порівняльно-правових досліджень

У статті розглянуто елементи теорії наукової картини світу, процеси історичного формування загальної та спеціально-наукових картин світу. Звернуто увагу на особливості становлення наукових картин світу в науках про людину в другій половині XVIII – першій третині XIX ст. Автор зазначає, що найважливішим проявом порівняльно-правового мислення вчених-юристів, незалежно від його втілення в тій чи іншій науковій дисципліні, стало формування протягом цього періоду на тлі банкрутства універсалістських правових ідеологій неметафізичної наукової картини світу – окремого, особливого і загального в правовому розвитку. Основою цієї наукової картини стала концептуалізація правової карти світу, що формується виключно з національно-державних правопорядків як окремих одиниць, територіальних і тотальних за своїм охопленням. Елементами такої наукової картини світу стали також учення про іманентний характер загального у правовому розвитку, що існує у формі загальних елементів національних правопорядків (поряд із своєрідними елементами) та процесу діалогу цих правопорядків, про особливе в праві як конкретне загальне, про своєрідність національного права, заповнення у праві, класифікацію правових систем.

Ключові слова: наукова картина світу, загальне у праві, національне право, порівняльно-правові дослідження.

Концепт «наукова картина світу» належить до давно визнаних, широко використовується і досліджується у низці наук. В. С. Стьопін визначає наукову картину світу як «цілісний об-

раз предмета наукового дослідження в його головних системно-структурних характеристиках, що формується за допомогою фундаментальних понять, уявлень і принципів науки на кожному

етапі її історичного розвитку» [15, с. 581]. О. В. Петришин відносить наукову картину світу до типів сприйняття навколишнього середовища, що формуються на кожному етапі розвитку суспільства і науки. Вона визначає розвиток методології як «поступ пізнавальних можливостей людини та суспільства» [13, с. 135].

При цьому виокремлюють загальнонаукову, соціально-історичну, природничо-наукову, спеціальні (дисциплінарні, окремонаукові) картини світу [15, с. 581; 17, с. 130]. Наявність такої спеціальної картини свідчить про узагальнене бачення предмета дослідження, конституювання певної галузі наукового знання у вигляді окремої науки [15, с. 581]. Водночас деякі автори піддають сумніву можливість загальнонаукової картини світу, адже спостерігати світ загалом неможливо, тут є місце для філософської (світоглядної) картини світу [див., напр.: 8, с. 384–388].

До наукової картини світу входять уявлення про «фундаментальні об'єкти, з яких припускаються побудованими всі інші об'єкти, що вивчаються відповідною наукою», типологію об'єктів, особливості їх взаємодії, просторово-часову структуру реальності [15, с. 581; 1, с. 69]. При цьому наукова картина світу може бути як цілісною, так і виражатися у формі конкуруючих уявлень, що, втім, мають єдині теоретичні засади, конвенційні за своїм характером [12, с. 63].

Кожна наукова картина світу є конкретно-історичною і з часом змінюється іншою. Крім того, можливість універсальних наукових картин світу,

зокрема, в соціоісторичній сфері, є сумнівною – через вплив на них культури [17, с. 130–132]. Деякі вчені вказують на обов'язкову присутність у науковій картині світу ціннісних соціокультурних орієнтацій, певного ставлення до явищ і процесів дійсності [10, с. 190]. Отже, наукова картина світу має локалізацію в просторі й часі, а також виходить за суто наукові межі.

Наукова картина світу є типом теоретичного знання, найбільш загальною теоретичною моделлю реальності, функціонально ж виступає, зокрема, як дослідницька програма, основа визначення стратегії досліджень і побудови теорій у межах наукової дисципліни, «висунення гіпотез про природу явищ, виявлених у досвіді» (зв'язок із культурою і світоглядом) [15, с. 581–583; 10, с. 189]. При цьому щодо вже здобутого знання наукова картина світу виступає як його теорія, а щодо отримання нового знання виконує методологічну функцію [6, с. 59–61].

Водночас сама наукова картина світу є системою теорій і тому змінюється, коли значна частина останніх перестає відповідати накопиченим емпіричним знанням, змінам у світогляді чи досліджуваній реальності [14, с. 83–84]. Як зазначає С. О. Чернова, «Історія науки в результаті постає як безперервно-перервний процес, а перехід від однієї картини світу до іншої виступає як якісне перетворення теоретичних принципів науки, тобто як наукова революція. Нова картина світу спочатку висувається як гіпотеза, що проходить етап обґрунтування і може тривалий час співіснувати поруч із попередньою картиною.

Частіше за все вона стверджується в результаті перевірки досвідом принципів і використання цих принципів для нових теорій» [18, с. 29].

Появі наукових картин світу передували міфологічні, релігійні, філософські. У XVI–XVII ст. поступово формується натурфілософська картина світу, пов'язана одночасно з розвитком релігійних учень і філософії та прогресом природничих і технічних наук, становленням нової культурно-історичної картини світу. Дослідники стверджують наявність у наукових дослідженнях поняття картини світу з початку XVIII ст. [10, с. 189], але саму її в природничих науках було вперше створено у XVII ст. Декартом та іншими вченими, завершено і названо Ньютоном «синтезом системи світу» у другій половині XVII ст., що часом визначається як дата остаточного становлення наукового природознавства і появи науки як автономної соціальної системи [1, с. 69–70; 19, с. 128].

Дослідники визначають таку наукову картину світу як класичну (і відповідну класичному типу раціональності) й виокремлюють такі її принципи і положення: 1) детермінізм (однозначні причинно-наслідкові зв'язки між явищами природи); 2) чиста об'єктивність та абсолютна істинність наукового знання; 3) універсальність наукового методу; 4) єдність істини та існування однієї концепції щодо одного предмета; 5) прогресивний, безперервний, поступовий розвиток науки [19, с. 122–123, 128; 1, с. 70]. Така універсалістська, позаісторична, об'єктивістська (тотожність мислення і буття), механіко-мате-

матична і позаціннісна картина світу могла бути і була виключно природничо-технічною, не враховувала особливості соціально-гуманітарного світу.

Як зазначає А. В. Шутальова, «природа розглядалася як речовий універсум, як єдина істинна реальність, з якої було еліміновано духовний компонент» [19, с. 125]. Останнє було закономірним, адже ця картина світу відображала прагнення природничих наук вийти з-під панування теології та філософії, але таким чином вона ставала однобічною, хоч і претендувала на загальнонауковий характер [1, с. 69].

Появу спеціально-наукових картин світу дослідники пов'язують зі становленням дисциплінарно організованої науки наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. [15, с. 583; 1, с. 70]. Теоретично це було осмислене щодо біології та порівняльного мовознавства братами О. і В. Гумбольдтами, а Кант емансипував і виокремив не-механічну сферу наук про дух (гуманітарних і суспільних) від природознавства [14, с. 83; 1, с. 71].

О. Гумбольдт у надзвичайно впливовій свого часу праці «Ідеї про географію рослин» (1805 р., опублікована у 1807 р., назва першого, французькомовного, видання – «Досвід географії рослин») на основі географічного підходу до ботаніки – послідовного вивчення поширення рослин у світі (наука географії рослин) – запропонував поняття емпіричної наукової картини світу і конкретно картину природи [4, с. 51–52, 55]. Методами її побудови він називав фіксацію, перевірку, ідентифікацію, кількісне вимірювання, локалі-

зацію, кореляцію і зіставлення всіх спостережених явищ у межах предмета дослідження, визначення їх взаємного зв'язку, типологію – суто емпірично і без «заглиблення у природу речей» (категоризація наша. – *О. К.*) [4, с. 51–52, 56]. Водночас він стверджував можливість формування на цій основі натурфілософської картини світу «набагато вищого порядку», зокрема на основі філософії Шеллінга, але зауважував, що обидві картини світу самодостатні й мають різний характер [4, с. 52].

Як зазначав Є. В. Вульф, у працях О. Гумбольдта «червоною ниткою проходить думка про пов'язаність усіх фізико-географічних явищ із живою природою в один нерозривний ланцюг»; автор намагається «обійняти рослинний світ землі не з погляду описової ботаніки, що прагне лише до виявлення його видового складу, а у всьому багатоманітті його прояву», на основі цього виявляється «пов'язаність географії рослин не лише з простором, а і з часом» [2, с. 8].

В. Гумбольдт у своїй першій значній праці «Про порівняльне вивчення мов стосовно різних епох їх розвитку» (1820 р.), що стала публікацією його доповіді в Пруській академії наук, запропонував не до кінця розмежовані вчення про мовну картину світу і наукову картину світу мовознавства [5, с. 91, 101; 7, с. 69–70]. У цьому теоретичному комплексі можна чітко виокремити ідеї щодо: національності мов (і неможливості загальносвітової мови), історичності та обумовленості їх розвитку духовно-соціальними чинниками, процесів взаємодії мов (диференціації, змішання та ін.), класифікації мов (ідея

мовних сімей – за аналогією з сімействами рослин – як особливого у мовному розвитку, між індивідуальним та загальним), загальносвітового мовного розвитку як суми еволюції та взаємодії всіх мов, порівняння як методу побудови не лише порівняльного, а й історичного мовознавства [5, с. 75–79, 81, 83, 87, 91, 94–95].

Щодо мовної сім'ї В. Гумбольдт зазначав таке: «Форма окремих генетично споріднених мов має перебувати у відповідності з формою всього сімейства. У них не може бути того, що було б незгідно із загальною формою; більше того, кожна їх особливість, як правило, тим чи іншим чином обумовлюється цією загальною формою. У кожному сімействі існують мови, які чистіше і повніше за інші зберегли первинну форму» [5, с. 95]. Пізніше згадані ідеї було розвинено у праці В. Гумбольдта «Про відмінності побудови людських мов та її вплив на духовний розвиток людського роду» (теоретичний вступ до праці «Про мову каві на острові Ява», опубліковано посмертно у 1836 р.) [7, с. 70].

Найважливішим проявом порівняльно-правового мислення вчених-юристів у другій половині XVIII – першій третині XIX ст., незалежно від його втілення в тій чи іншій науковій дисципліні, стало формування на тлі банкрутства універсалістських правових ідеологій того часу неметафізичної наукової картини світу – окремого, особливого і загального в правовому розвитку. Основою цієї наукової картини стала концептуалізація правової карти світу, що формується виключно з національно-державних правопорядків як окремих

одиниць, територіальних і тотальних за своїм охопленням. Елементами такої наукової картини світу стали також вчення про іманентний характер загального у правовому розвитку, що існує у формі загальних елементів національних правопорядків (поряд із своєрідними елементами) та процесу діалогу цих правопорядків, про особливе в праві як конкретне загальне, про своєрідність національного права, запозичення у праві, класифікацію правових систем.

Вчення про наукову картину світу як про цілісне уявлення щодо предмета було актуалізоване у середині ХХ ст. фізиками М. Планком, А. Ейнштейном та ін., а пізніше розвинене також філософами, представниками гуманітарних і суспільних наук, у тому числі й українськими вченими. У порівняльно-правових дослідженнях питання про концептуалізацію спеціальної картини світу було актуалізоване, зокрема, П. Ф. Мартиненком [11, с. 282]. Ю. О. Тихомиров до такої «картини загального правового розвитку в світовому співтоваристві» відніс: природу правового різноманіття і відмінностей у праві, характер і особливості «правових утворень» або правових комплексів (національних правових систем, правових сімей, галузей права, правових масивів міждержавних об'єднань, міжнародного права), їх взаємодію, загальні й регіональні тенденції розвитку права [16, с. 2, 6–14, 16, 19–20, 247–248].

І. С. Кривцова пропонує розглядати правову карту світу як спеціальну наукову картину світу порівняльного правознавства [9, с. 439, 442–443]. Водночас формування правової карти світу,

на думку дослідниці, виступає науково-дослідницькою програмою порівняльного правознавства [9, с. 442]. Ми не можемо погодитись з І. С. Кривцовою і вважаємо, що вона змішує взаємно пов'язані, але відмінні явища: об'єктивне формування правової карти світу, вчення про правову карту світу, вчення про фундаментальні об'єкти і процеси у сфері права як основу правової картини світу.

На нашу думку, проаналізовані нами матеріали дають змогу стверджувати, що: 1) спеціальна наукова картина світу є вкоріненою категорією, що охоплює узагальнене конкретно-історичне теоретичне уявлення про основні явища і процеси в певній предметній сфері, тобто значною мірою охоплює теоретичні засади певної сфери знань та відображає її самоосмислення; 2) немає жодних застережень щодо використання категорії «спеціальна наукова картина світу» щодо юридичних наук; 3) формування спеціальної наукової картини світу юридичних наук у другій половині ХVІІІ – першій третині ХІХ ст. може припускатися як закономірне явище у контексті становлення інших спеціальних наукових картин світу того часу; 4) використання терміна «наукова картина світу» щодо цього часу виправдане, адже саме тоді він був концептуалізований щодо різних предметних сфер наукового пошуку; 5) екстраполяція теоретико-методологічних підходів різних наук на правознавство мала орієнтувати останнє на конструювання наукової картини світу, заснованої на узагальненні емпіричних знань науковими засобами, провідним із яких на той час вважалося порівняння.

Список використаних джерел

1. Булдаков С. К. Научные, философские и методологические основания классической науки / С. К. Булдаков // Вестн. Костром. гос. ун-та им. Н. А. Некрасова. – 2013. – №2.
2. Вульф Е. В. Значение работ Гумбольдта для географии растений / Е. В. Вульф // Гумбольдт А. География растений / под ред. Е. В. Вульфа. – М. ; Л. : ОГИЗ-СЕЛЬХОЗГИЗ, 1936.
3. Горковенко И. А. Идея научной картины мира: постнеклассическая рациональность / И. А. Горковенко, В. И. Стрельченко // Вестн. Ленингр. гос. ун-та им. А. С. Пушкина. – 2010. – №2.
4. Гумбольдт А. Идеи о географии растений / А. Гумбольдт // Гумбольдт А. География растений / под ред. Е. В. Вульфа. – М. ; Л. : ОГИЗ-СЕЛЬХОЗГИЗ, 1936.
5. Гумбольдт В. О сравнительном изучении языков применительно к различным эпохам их развития / В. Гумбольдт // История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях / В. А. Звегинцев. – Изд. 3-е, доп. Ч. I. – М. : Просвещение, 1964.
6. Джулай Ю. В. Научная картина мира и условия познания / Ю. В. Джулай // Научная картина мира: логико-гносеологический аспект : сб. науч. тр. / отв. ред. П. С. Дышлевый, В. С. Лукьянец. – Киев : Наук. думка, 1983.
7. Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях / В. А. Звегинцев. – Изд. 3-е, доп. Ч. I. – М. : Просвещение, 1964.
8. Копнин П. В. Гносеологические и логические основы науки / П. В. Копнин. – М. : Мысль, 1974.
9. Кривцова И. С. Научная картина мира, картина мира правовых наук, правовая карта мира (юридическая география мира): от общего к частному (некоторые размышления) / И. С. Кривцова // Прав. держава. – 2016. – Вып. 27.
10. Кубанова Т. А. Картина мира как философское понятие и мировоззренческая система взглядов: история и перспективы изучения / Т. А. Кубанова // Общество. Среда. Развитие. – 2011. – № 1.
11. Мартыненко П. Ф. Целостность мира и сравнительное правоведение / П. Ф. Мартыненко // Порівняльне правознавство: Антологія української компаративістики XIX–XX століть / за ред. О. В. Кресіна. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008.
12. Микешина Л. А. Научная картина мира как мировоззренческая форма знания / Л. А. Микешина // Научная картина мира: логико-гносеологический аспект : сб. науч. тр. / отв. ред. П. С. Дышлевый, В. С. Лукьянец. – Киев : Наук. думка, 1983.
13. Петришин О. В. Проблемы социализации права та соціологізації правової науки / О. В. Петришин // Право України. – 2011. – № 8.
14. Соколова Е. Е. О соотношении языковой и научной картин мира / Е. Е. Соколова, Р. В. Гурина // Знание. Понимание. Умение. – 2010. – № 3.
15. Степин В. С. Научная картина мира / В. С. Степин // Энциклопедия эпистемологии и философии науки / Институт философии РАН ; редкол.: гл. ред. И. Т. Касавин и др. – М. : Канон+, РООИ «Реабилитация», 2009.
16. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения / Ю. А. Тихомиров. – М. : НОРМА, 1996.
17. Хижняк С. П. Национальная культура как фактор формирования языковой и концептуальной картин мира (на примере научной картины мира юриспруденции) / С. П. Хижняк // Изв. Саратов. ун-та. Новая серия. Серия: Филология. Журналистика. – 2016. – Т. 16, вып. 2.
18. Чернова С. А. Научная картина мира как форма развития знания о реальности / С. А. Чернова // Вестн. Вят. гос. гуманит. ун-та. – 2010. – Т. 4. – № 4.
19. Шуталева А. В. Классическая естественно-научная картина мира: особенности формирования новейшей европейской науки и трансформация принципов античной рациональности / А. В. Шуталева // Вестн. Ленингр. гос. ун-та им. А. С. Пушкина. – 2011. – Т. 2, вып. 2.

References

1. Buldakov S. K. Nauchnyye, filosofskiye i metodologicheskiye osnovaniya klassicheskoy nauki // Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. A. Nekrasova. 2013. №2.
2. Vul'f Ye. V. Znachenije rabot Gumbol'dta dlya geografii rasteniy // Gumbol'dt A. Geografiya rasteniy / Pod red. Ye. V. Vul'fa. Moskva, Leningrad: OGIz – SEL'KHOZGIz, 1936.

3. Gorkovenko I. A., Strel'chenko V. I. Ideya nauchnoy kartiny mira: postneklassicheskaya ratsional'nost' // Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. S. Pushkina. 2010. № 2.
4. Gumbol'd A. Idei o geografii rasteniy // Gumbol'dt A. Geografiya rasteniy / Pod red. Ye. V. Vul'fa. Moskva, Leningrad: OGIZ-SEL'KHOZGIZ, 1936.
5. Gumbol'dt V. O sravnitel'nom izuchenii yazykov primenitel'no k razlichnym epokham ikh razvitiya // Zvegintsev V. A. Istoriya yazykoznaneya XIX – XX vekov v ocherkakh i izvlecheniyakh. Izd. 3-ye, dop. Ch. I. Moskva: Prosveshcheniye, 1964.
6. Dzhulay Yu. V. Nauchnaya kartina mira i usloviya poznaniya // Nauchnaya kartina mira: logiko-gnoseologicheskii aspekt: Sb. nauch. trudov / Otv. red. P. S. Dyshlevyy, V. S. Luk'yanets. Kiev: Naukova dumka, 1983.
7. Zvegintsev V. A. Istoriya yazykoznaneya XIX–XX vekov v ocherkakh i izvlecheniyakh. Izd. 3-ye, dop. Ch. I. Moskva: Prosveshcheniye, 1964.
8. Kopnin P. V. Gnoseologicheskiye i logicheskiye osnovy nauki. Moskva: Mysl', 1974.
9. Kryvtsova I. S. Nauchnaya kartina mira, kartina mira pravovykh nauk, pravovaya karta mira (yuridicheskaya geografiya mira): ot obshchego k chastnomu (nekotoryye razmyshleniya) // Pravova derzhava. 2016. Vip. 27.
10. Kubanova T. A. Kartina mira kak filosofskoye ponyatiye i mirovozzrencheskaya sistema vzglyadov: istoriya i perspektivy izucheniya // Obshchestvo. Sreda. Razvitiye. 2011. № 1.
11. Martynenko P. F. Tselostnost' mira i sravnitel'noye pravovedeniye // Porivnyal'ne pravoznavstvo: Antologiya ukrains'koi komparativistyky XIX–XX stolit' / Za red. O. V. Kresina. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Korets'kogo NAN Ukrainy, 2008.
12. Mikeshina L. A. Nauchnaya kartina mira kak mirovozzrencheskaya forma znaniya // Nauchnaya kartina mira: logiko-gnoseologicheskii aspekt: Sb. nauch. trudov / Otv. red. P. S. Dyshlevyy, V. S. Luk'yanets. Kiev: Naukova dumka, 1983.
13. Petrishin O. V. Problemy sotsializatsii prava ta sotsiologizatsii pravovoi nauky // Pravo Ukrainy. 2011. № 8.
14. Sokolova Ye. Ye., Gurina R. V. O sootnoshenii yazykovoy i nauchnoy kartin mira // Znaniye. Ponimaniye. Umeniye. 2010. № 3.
15. Stepin V. S. Nauchnaya kartina mira // Entsiklopediya epistemologii i filosofii nauki / Institut filosofii RAN; Redkoll.: gl. red. I. T. Kasavin i dr. Moskva: Kanon+, ROOI «Reabilitatsiya», 2009.
16. Tikhomirov Yu. A. Kurs sravnitel'nogo pravovedeniya. Moskva: NORMA, 1996.
17. Khizhnyak S. P. Natsional'naya kul'tura kak faktor formirovaniya yazykovoy i kontseptual'noy kartin mira (na primere nauchnoy kartiny mira yurisprudentsii) // Izvestiya Saratovskogo un-ta. Novaya seriya. Seriya: Filologiya. Zhurnalistika. 2016. T. 16. Vyp. 2.
18. Chernova S. A. Nauchnaya kartina mira kak forma razvitiya znaniya o real'nosti // Vestnik Vyatskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta. 2010. T. 4. № 4.
19. Shutaleva A. V. Klassicheskaya yestestvenno-nauchnaya kartina mira: osobennosti formirovaniya novoyevropeyskoy nauki i transformatsiya printsipov antichnoy ratsional'nosti // Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. S. Pushkina. 2011. T. 2. Vyp. 2.

Кресин А. В., кандидат юридических наук, доцент, член-корреспондент Международной академии сравнительного права, руководитель Центра сравнительного правоведения Института государства и права имени В. М. Корецкого НАН Украины, Украина, г. Киев

e-mail: okresin@gmail.com

Теоретические и исторические аспекты формирования специально-научной картины мира на основе сравнительно-правовых исследований

В статье рассматриваются элементы теории научной картины мира, процессы исторического формирования общей и специально-научных картин мира. Обращается внимание на особенности становления научных картин мира в науках о человеке во вто-

рой половине XVIII – первой трети XIX в. Автор отмечает, что важнейшим проявлением сравнительно-правового мышления ученых-юристов, независимо от его воплощения в той или иной научной дисциплине, стало формирование в течение этого периода на фоне банкротства универсалистских правовых идеологий неметафизической научной картины мира – отдельного, особенного и общего в правовом развитии. Основой этой научной картины стала концептуализация правовой карты мира, которая формируется исключительно из национально-государственных правовых порядков как отдельных единиц, территориальных и тотальных по своему охвату. Элементами такой научной картины мира стали также учение об имманентном характере общего в правовом развитии, которое существует в форме общих элементов национальных правовых порядков (наряду с своеобразными элементами) и процесса диалога этих правовых порядков, об особом в праве как конкретном общем, о своеобразии национального права, заимствовании в праве, классификации правовых систем.

Ключевые слова: научная картина мира, общее в праве, национальное право, сравнительно-правовые исследования.

Kresin O. V., Candidate of Law Sciences, associate professor, corresponding member of the International Academy of Comparative Law, head of the Center of Comparative Law of the Koretsky Institute of state and law of National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine, Kyiv
e-mail: okresin@gmail.com

Theoretical and Historical Aspects of Formation of Special Scientific Picture of the World Based on Comparative Legal Studies

In the article the elements of the theory of scientific picture of the world, the processes of historical formation of general and special scientific pictures of the world are considered. Attention is drawn to the peculiarities of the scientific pictures of the world formation in the human sciences in the second half XVIII – the first third of the XIX century. The author argues that the most important manifestation of comparative legal thinking of legal scholars, regardless of its implementation in a particular scientific discipline, was the formation during this period, against a background of universalist legal ideologies bankruptcy, of non-metaphysics scientific picture of the world – a separate, special and general in the legal development. The basis of this scientific picture became the conceptualization of legal map of the world, formed exclusively of national-state legal orders as separate units, territorial and total in its scope. The elements of such scientific picture of the world were also the teachings on of the immanent nature of a general in the legal development, that exist in the form of general elements of national legal orders (along with the original elements) and dialogue process of these orders, on special in law as a concrete general, the originality of national law, borrowings in law, the classification of legal systems.

Key words: scientific picture of the world, general in legal development, national law, comparative legal studies.

ПОЛІТАНСЬКИЙ В'ЯЧЕСЛАВ СТАНІСЛАВОВИЧ,

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри теорії держави і права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, молодший
науковий співробітник Національної академії
правових наук України, Україна, м. Харків
e-mail: slavik_tom777@mail.ru
ORCID 0000-0002-4664-8537

УДК 340.12:316.77

Поняття інформаційного суспільства: теоретико-правовий підхід

Досліджено питання визначення поняття інформаційного суспільства, яке було здійснено за певними критеріями, в основу яких покладено класифікацію понять за історичними передумовами та дотриманням умов розподілу залежно від загальних ознак цього поняття. Наведено поняття інформації та визначено два основні підходи до розкриття його змісту. Проаналізовано варіанти визначення та тлумачення поняття інформаційного суспільства як вітчизняними, так і закордонними вченими. Звернуто увагу на те, що сьогодні більшість країн світу, і перш за все провідних, зайняті більш актуальними речами, ніж визначенням поняття й прискоренням розвитку інформаційного суспільства, а саме стабілізацією банківських систем, ліквідацією накопичених боргів, подоланням рецесій тощо.

Ключові слова: інформація, інформаційне суспільство, держава, цивілізація, еволюція, демократія, комунікація, Інтернет.

Постановка проблеми. Друга половина ХХ ст. відзначилася тим, що людство увійшло в нову епоху свого розвитку, а саме – виникнення інформаційного суспільства. Інформаційне суспільство сприймається сьогодні, як широковізнана методологічна основа багатьох суспільних досліджень, що здійснюються у переважній більшості країн світу. Особливість цього типу суспільства полягає в тому, що воно надає

в розпорядження дослідників певний інструмент соціального пошуку, не створюючи при цьому чітких меж, що були властиві попереднім типам суспільств. Водночас велика кількість дослідників дотепер не дійшли згоди з багатьох ключових питань представленої проблематики. Крім того, у вітчизняній науці недостатньо приділено уваги питанню дослідження та визначення поняття інформаційного суспільства.

Актуальність теми дослідження.

Одним із найважливіших у суспільстві нової ери є питання розвитку сучасних інформаційних і комунікаційних технологій та збільшення кількості інформації. Адже стан розвитку інформаційного суспільства, ступінь реалізації його завдань, перш за все це визначення самого поняття, й обумовлюють потребу в активізації досліджень зазначеної проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання визначення поняття інформаційного суспільства є відносно непротим, що пояснює його недостатню наукову розробленість. В юридичній науці окремі аспекти цього питання у той чи інший спосіб досліджували такі вітчизняні і закордонні учені, як: Z. Laszlo, R. Poirier, M. Porat, D. Riesman, S. Crawford, A. Giddens, I. B. Арістова, Д. Белл, О. Д. Бойко, В. Гребенников, В. О. Даніл'ян, О. П. Дзьобань, В. А. Ільганаєва, А. Капуш, О. В. Карпенко, М. Кастельс, П. С. Клімушин, С. Ю. Коваленко, Ю. В. Ковбасюк, Л. Ф. Компанцева, Т. А. Костецька, Б. Марков, В. В. Остроухов, В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк, А. І. Семенченко, Є. Д. Скулиш, Ю. П. Сурмін, В. Ю. Степанов, Э. Тоффлер, А. В. Чугунов та ін.

Мета статті полягає в дослідженні поняття інформаційного суспільства, розкритті сутності його системи й змісту, а найголовніше – в аналізі сучасних наукових думок щодо експлікації цього поняття.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж розпочинати дослідження питання, що спрямоване на визначення поняття інформаційного суспільства,

потрібно встановити, що таке взагалі є інформація, що вона являє собою та що розуміється в науці під цим поняттям, адже інформація є основоположним та невід'ємним елементом інформаційного суспільства. Сьогодні не існує якогось універсального поняття «інформація». З погляду теорії семіотики інформація – це міра ліквідації невизначеності знання одержувача повідомлення про стан об'єкта чи яку-небудь подію [1, с. 453].

Для визначення інформації використовують два основних підходи: атрибутивний і функціональний. Атрибутивний підхід розглядає інформацію як об'єктивну властивість усіх матеріальних об'єктів, функціональний же стверджує, що інформація є умовою і результатом активної діяльності і можлива тільки на соціальному рівні. Крім того, інформація розглядається як усі відомості, знання, повідомлення, що допомагають у вирішенні того чи іншого завдання [2, с. 69].

Інформація як окрема наукова категорія з погляду технічних фахівців становить набір будь-яких даних, а на думку гуманітаріїв, – це певні відомості. На перший погляд, різниця невелика, але сьогодні вона відображає суть необхідності інтеграції й синтезу наукових дисциплін, а саме гуманітарних і технічних, точних і природознавчих, класичних і новітніх.

Інформаційне суспільство, на думку більшості вчених, зробило інформацію своїм основоположним елементом. Інформація стає основою соціального й інформаційного розвитку, основним ресурсом соціальних і економічних відносин.

Д. Робертсон, спираючись на ідею взаємозумовленості цивілізаційного й інформаційного процесів, висунув формулу «цивілізація – це інформація». Використовуючи кількісні міри математичної теорії інформації, учений розподіляє історію цивілізації за критерієм кількості виробленої інформації, виділяючи при цьому такі рівні: нульовий рівень – інформаційна ємність мозку окремої людини; перший рівень – усне спілкування усередині громади, села чи племені; другий рівень – письмова культура; третій рівень – книжкова культура; четвертий рівень – інформаційне суспільство з електронним опрацюванням інформації [3, с. 39].

Що ж стосується розкриття основного питання цього дослідження, то перш за все необхідно згадати про те, що сучасний етап розвитку світової цивілізації визначається як перехід від постіндустріального суспільства до інформаційного, появу якого пов'язують з інформаційною революцією та розвитком інформаційних технологій, що радикально змінюють суспільне життя. Цей перехід відбувається нерівномірно, що обумовлюється і національною специфікою, і станом розвитку світового співтовариства [4].

Еволюція сучасного суспільства, що супроводжується корінними соціальними перетвореннями у світі і в нашій країні, також рухається у напрямі того типу соціуму, який достатньо точно характеризується поняттям «інформаційне суспільство». Йдеться про становлення інформаційної індустрії, підвищення ролі знань і інформації в суспільному розвитку, появу нових форм демократії, структурні зрушення

в зайнятості і в інших сферах життєдіяльності суспільства. У наші дні формуються абсолютно нові відносини в житті людей, які описуються поняттям «інформаційне суспільство».

Неодноразово було доведено, що найголовнішим ресурсом розвитку суспільства є люди, їхні інтелектуальні, творчі, духовні здібності. А сьогодні найбільш обмеженими і найдорожчими ресурсами є знання й компетенції. Завдання інформаційного суспільства полягають у тому, щоб створити умови для реалізації потенціалу кожної людини за допомогою інформації, знань, інформаційно-комунікативних технологій.

Часто інформаційне суспільство отожднюють з одним із його елементів, наприклад інформатизацією. Але це дуже вузький підхід. Інформаційне суспільство складається з багатьох компонентів, і кожна країна може реалізувати свою стратегію з урахуванням власної культури, історії, можливостей і ресурсів.

Поняття «інформаційне суспільство» входить до світової наукової й суспільно-політичної терміносистеми. Нині маємо численні визначення цього поняття, його називають постіндустріальним, епохою постмодернізму, суспільством знання, науковим, телематичним тощо. Різновид поняття інформаційного суспільства в різних країнах демонструють соціально-політичні, суспільні та наукові перспективи його розвитку [5, с. 113–114].

Переважає більшість науковців, що досліджували інформаційне суспільство, акцентували увагу на вдосконаленні засобів поширення і забезпечення доступу до інформації. Це було природним чином зумовлено вибуховим

розвитком і конвергенцією інформаційних і комунікаційних технологій, що привели до істотних змін на світовому ринку. Так, у 60-х рр. XX ст. у західній літературі вважалося, що основою формування поняття інформаційного суспільства є розвиток обчислювальної та інформаційної техніки. Називалася і низка інших ознак: глобальний характер інформації, вільне від державних кордонів поширення інформаційних потоків; значне зростання можливості збору, обробки, зберігання, передачі інформації, доступу до неї [3, с. 39].

Винахід самого терміна «інформаційне суспільство» приписується професору Токійського технологічного інституту Ю. Хаяши (початок 60-х рр. XX ст.), загальні контури якого були змальовані у звітах до японського уряду декількох організацій: Агентства економічного планування; Інституту розробки та використання комп'ютерів; Ради зі структури промисловості. Термін «інформаційне суспільство» було прийнято використовувати щодо нової світової спільноти, яка базується на інформації. Саме ця дефініція лежить в основі всіх визначень, які уточнюють, поглиблюють, конкретизують поняття інформаційного суспільства. Інформація, знання, технологічні системи, послуги виступають ключовими характеристиками нового суспільства [6, с. 155].

Згодом, приблизно в 1970 р., словосполучення «інформаційне суспільство» стало в науці визнаним і влучним (як у описовому, так і в метафоричному сенсі) терміном-парасолькою для позначення нового, швидко змінюваного світового комплексу нової епохи.

З огляду на це склалася така думка, що на початку 60–70-х рр. сформувався найважливіші методологічні основи, що дозволяють розглядати становлення нового соціального стану з позицій відходу від традиційного індустріалізму, пов'язаного з підвищенням ролі технологічного фактора, науки й освіти, розширенням впливу нового класу кваліфікованих професійних менеджерів і технократів та якісною зміною місця теоретичного знання й інформації в суспільному виробництві.

У 1980-ті рр. це поняття стало популярним серед широкого кола фахівців і політиків на фоні значного прогресу у виробництві комп'ютерних засобів і в будівництві телекомунікаційних мереж. Подальше експоненційне зростання можливостей комп'ютерних засобів, телекомунікаційних мереж та їх вдалий симбіоз із інформаційними продуктами та інформаційними системами у формі всесвітньої мережі Інтернет створили на початку 1990-х рр. ілюзію швидкого настання реального інформаційного суспільства і викликали справжню ейфорію серед політиків, інвесторів та бізнесменів.

Протягом 1990-х рр. величезні кошти в усьому світі вкладалися у створення і розвиток будь-яких підприємств, так чи інакше пов'язаних з інформаційно-комунікаційною сферою, особливо тих, що займалися розвитком Інтернету. Інтернет ставав реальним прообразом близького інформаційного суспільства.

Цілком логічно, що на цьому тлі використання поняття інформаційного суспільства набуло ще більшого поширення. Апогей популярності цього по-

няття прийшовся на кінець ХХ ст. і початок ХХІ ст. У 1998 р. на черговій конференції Міжнародного телекомунікаційного союзу (ITU) була прийнята резолюція про проведення Всесвітнього саміту з питань Інформаційного суспільства (WSIS) [7, с. 39].

Визначення поняття «інформаційне суспільство» є доволі дискусійним у наукових колах. Здебільшого суспільство вважається інформаційним, якщо: воно орієнтоване на людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток, в якому кожний може створювати інформацію і знання, мати до них доступ, користуватися і обмінюватися ними, даючи змогу окремим особам, громадам і народам повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи своєму сталому розвитку і підвищуючи якість свого життя; створюється внаслідок нової індустріальної революції на базі інформаційних і телекомунікаційних технологій та на базі інформації, яка є виразником знання людей; здійснюються радикальні зміни соціальних структур, наслідком яких є розширення сфери інформаційної діяльності та послуг; існують розвинені інфраструктури, що забезпечують створення національних інформаційних ресурсів у обсязі, необхідному для підтримання науково-технічного й соціально-історичного прогресу, що постійно прискорюється; відбувається процес прискореної автоматизації й роботизації всіх сфер і галузей виробництва та керування; інформація стає предметом масового споживання (з'являються нові критерії оцінки рівня розвитку суспільства – кількість комп'ютерів, кількість підключень до Інтернету, кількість мобільних і стаціонарних

телефонів та ін.), поступово виробляються правові основи функціонування інформаційного суспільства; формується єдина інтегрована інформаційна система на основі технологічної конвергенції, створюються єдині національні інформаційні системи [8, с. 16–17].

У свою чергу, в сучасній науці існує декілька підходів до визначення поняття інформаційного суспільства. Розглянемо основні підходи до визначення поняття інформаційного суспільства, що найчастіше зустрічаються. Нові технології – одна з найпомітніших ознак настання нових часів, і їх часто приймають за ознаку народження інформаційного суспільства. Ідея полягає в тому, що великий обсяг технологічних новацій повинен привести до соціального перевлаштування, бо його дія на суспільство дуже значна. Прихильник такого підходу провідний футуролог Е. Тоффлер, свою думку висловив у такій метафорі: світ поступово формується трьома хвилями технологічних інновацій, що, як високий приплив, не можна зупинити. Першою була сільськогосподарська революція, другою – промислова. Тепер на нас насувається третя хвиля – інформаційна революція, яка провіщає новий спосіб життя. Інформаційне суспільство, або, за іншим висловом Е. Тоффлера, «суперіндустріальне суспільство», це «складне, таке, що швидко розвивається, суспільство, засноване на найбільш передовій технології і постматеріалістичній системі цінностей» [9, с. 597].

Інший підхід до визначення поняття «інформаційне суспільство», що не менш часто зустрічається, пов'язаний з економічними перетвореннями. Цей

підхід припускає облік зростання економічної цінності інформаційної діяльності. Якщо спостерігається збільшення частки інформаційного бізнесу у валовому національному продукті, то цілком логічно можна дійти висновку, що економіка стала інформаційною. Якщо в економічній сфері інформаційна активність превалює над діяльністю у галузі сільського господарства і промисловості, то можна говорити про інформаційне суспільство. Відповідно інформаційне суспільство розуміється тут як суспільство, в якому головне місце займає діяльність із виробництва інформаційного продукту й інформаційних послуг. Але, визнаючи об'єктивність збільшення інформаційного сектору в економіці в цілому і зростання економічної значущості інформації, не можна не відзначити складності даного підходу в спробі виділити розміри і складові інформаційного сектору економіки [10, с. 12–13].

Третій, професійний, підхід до визначення поняття інформаційного суспільства, пов'язаний зі сферою зайнятості населення. Він тісно пов'язується з роботами Д. Белла, найвизначнішого теоретика «постіндустріального суспільства». Цей термін практично синонімічний терміну «інформаційне суспільство» і саме в цьому розумінні він використовується у роботах даного автора. Розглядаючи структуру зайнятості населення і моделі спостережуваних змін, Д. Белл припустив, що людство вступає в інформаційне суспільство, де більшість зайнятих працюють в інформаційній сфері. Зниження зайнятості у сфері виробництва і збільшення зайнятості у сфері послуг розглядається

ним як заміщення фізичної праці працею «білокомірцевою». Оскільки сировиною для нефізичної праці є інформація, що протиставляється фізичній силі, навичкам ручної праці і її машинним характеристикам, то істотне збільшення частки праці в інформаційній сфері може розглядатися як виникнення інформаційного суспільства [11, с. 199].

Слід зазначити, що даний підхід до визначення поняття інформаційного суспільства принципово відрізняється від технологічного й економічного. Акцент на змінах у сфері зайнятості підкреслює швидкі трансформаційні можливості інформації як такої, аніж дія інформаційних технологій. Тут інформація просувається і створюється у сфері зайнятості і реалізується в людях через навчання і досвід.

Наступний, четвертий, підхід, хоч і спирається на економіку і соціологію, все ж ґрунтується на географічному або просторовому принципі. Головний акцент тут робиться на глобальні інформаційні мережі, які зв'язують різні місця планети, а тому впливають на організацію часу і простору. Особливої популярності ця концепція набула останніми роками у зв'язку зі збільшенням ролі інформаційних мереж у соціальній організації суспільства і розвитком Інтернету. Один із провідних прибічників даного підходу, М. Кастельс, доводить, що головною рисою інформаційної епохи стають мережі, що зв'язують між собою людей, інститути і держави. Таким чином, інформаційне суспільство в даному підході розглядається як глобальне мережеве суспільство, в якому мережі пронизують усю соціальну й економічну структуру [12, с. 177].

Наступний підхід до визначення поняття інформаційного суспільства пов'язаний із змінами в політичній сфері суспільства і характері міжнародних відносин в умовах глобалізації. Держава і різні політичні сили, згідно з даним підходом, стають основними суб'єктами становлення і подальшого розвитку інформаційного глобального суспільства. Інформація і знання в таких умовах виступають одним із головних ресурсів держави, масштаби використання якого сьогодні можливо порівняти з використанням традиційних ресурсів, доступ до яких виступає одним з основних факторів соціально-економічного розвитку. При цьому підкреслюється, що розвиток інформаційно-комунікаційних технологій несе в собі кардинальні зміни в політичному житті суспільства, перш за все з боку його демократизації [13, с. 159]. Але і такий підхід до визначення інформаційного суспільства, незважаючи на всю його важливість у виокремленні подальших перспектив світової спільноти як глобального інформаційного співтовариства, також бачиться дещо однобічним через його увагу лише до одного з аспектів даної проблеми.

Таким чином, аналіз даних підходів до визначення поняття інформаційного суспільства, за словами В. О. Даніл'яна, демонструє, що вони або недостатньо розгорнені, або однобічні, а точніше, те, що жоден із них не може служити єдиною вірною методологічною базою для вивчення настільки складного комплексного феномену. Всі названі підходи дають надто проблематичні поняття щодо того, що власне становить сутність інформаційного суспільства й як його можна визначити [10, с. 15–17].

Що стосується дослідження поняття інформаційного суспільства на національному рівні, то неоціненний внесок у розроблення даного питання здійснили й наші вітчизняні провідні науковці.

Так, на думку В. О. Ільганаєвої, інформаційне суспільство – це нова історична фаза розвитку цивілізації, життя та діяльність котрої перш за все пов'язані зі створенням, переробленням та використанням інформації [14, с. 122].

У свою чергу, В. О. Даніл'ян розглядає це явище як якісно новий етап соціотехнологічної еволюції суспільства, що формується в результаті довгострокового соціально-економічного розвитку, який передбачає збільшення ролі інформації і знань, а також формування та споживання інформаційних ресурсів у всіх сферах життєдіяльності суспільства за допомогою розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, що існують у глобальних масштабах [10, с. 22].

Натомість І. Арістова трактує поняття інформаційного суспільства як суспільство нового типу, що формується внаслідок глобальної соціальної революції та породжується вибуховим розвитком і конвергенцією інформаційних і комунікаційних технологій [6, с. 56].

Що стосується розвитку поняття інформаційного суспільства в XXI ст., то його визначення та різні його інтерпретації стало увійшли в лексикон не лише фахівців у галузі інформатизації та суспільствознавства, а й різних сфер знань, журналістів і політичних діячів.

Сьогодні більшість країн світу, і перш за все провідних країн, зайняті більш актуальними речами, ніж визна-

ченням поняття й прискоренням розвитку інформаційного суспільства, а саме стабілізацією банківських систем, ліквідацією накопичених боргів, подоланням рецесій тощо. Наприклад, в Європейському Союзі термін «інформаційне суспільство» лишився тільки в назві спеціального тематичного порталу Єврокомісії. Європейський Союз рухається у рамках програм, в яких термін «інформаційне суспільство» використовується дуже рідко, а саме тільки в ролі альтернативного позначення інформаційної інфраструктури: e-Europe (2000–2004 pp.), i2010 (2005–2009 pp.), Digital Agenda for Europe (2010–2020 pp.) [15].

Висновки. Підсумовуючи все вищезазначене і ґрунтуючись на власному баченні поняття інформаційного суспільства, з позиції загальнотеоретичного аналізу можна запропонувати таке його визначення: інформаційне суспіль-

ство – це теоретично удосконалена модель постіндустріального суспільства та цілісно новий етап соціотехнологічної еволюції суспільства, а саме історична фаза можливого еволюційного розвитку цивілізації, яка формується в результаті довгострокових тенденцій попереднього соціально-економічного розвитку, що передбачає збільшення ролі продукування інформації і знань, а також формування та споживання інформаційних ресурсів у всіх системах життєдіяльності суспільства за допомогою розвитку інформаційно-комунікаційних технологій.

Отже, в цілому визначення поняття інформаційного суспільства можна звести до того, що це суспільство, яке засноване на інформації, де інформація, знання та технологічні системи, які детермінують інформаційну революцію, виступають основними.

Список використаних джерел

1. Марков Б. Человек в эпоху масс-медиа / Б. Марков // Информационное общество : сб. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2004. – С. 452–507.
2. Дані́л'ян В. О. Глобальне інформаційне суспільство: культура і людина / В. О. Дані́л'ян // Філософські обрії : наук.-теорет. часопис Ін-ту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України та Полтав. держ. пед. ун-ту ім. В. Г. Короленка. – К. ; Полтава, 2005. – Вип. 14. – С. 67–78.
3. Дзьобань О. П. Засоби масової комунікації в контексті інформаційної безпеки: діяльнісні й функціональні аспекти / О. П. Дзьобань // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітряних Сил. Соц. філософія, психологія. – 2005. – Вип. 2 (23). – С. 37–43.
4. Капуш А. Концепція інформаційного суспільства: культурологічний аспект [Електронний ресурс] / А. Капуш. — Режим доступу: <http://inf.ua.edu.ua/dopovid/kapush.pdf>.
5. Сугестивні технології маніпулятивного впливу : навч. посіб. / [В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк, Л. Ф. Компанцева та ін.] ; за заг. ред. Є. Д. Скулиша. – 2-ге вид. – К. : ЗАТ «ВІПОЛ», 2011. – 248 с.
6. Арістова І. В. Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти : монографія / І. В. Арістова ; за заг. ред. О. М. Бандурки. – Х. : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 368 с.
7. Гребенников В. История и перспективы информационного общества / В. Гребенников. – LAP Lambert Academic Publishing, 2014. – 105 с.
8. Чу́гунов А. В. Развитие информационного общества: теории, концепции и программы : [учеб. пособие] / А. В. Чу́гунов. – СПб. : Ф-т филологии и искусств СПбГУ, 2007. – 98 с.
9. Тоффлер Э. Третья волна : пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2004. – 781 с.
10. Дані́л'ян В. О. Інформаційне суспільство та перспективи його розвитку в Україні (соціально-філософський аналіз) : монографія / В. О. Дані́л'ян. – Х. : Право, 2008. – 184 с.

11. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования : пер. с англ. / Д. Белл. – М. : Academia, 1999. – 956 с.
12. Кастельс М. Галактика Интернет. Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / М. Кастельс ; пер. с англ. А. Матвеева ; под ред. В. Харитоновна. – Екатеринбург : У-Фактория, 2004. – 328 с.
13. Giddens Anthony (1987), *Social Theory and Modern Sociology* / A. Giddens. – Cambridge, 1987. – P. 261.
14. Социальные коммуникации (теория, методология, деятельность) : словарь-справочник / сост. В. А. Ильганаева. – Харьков : КП «Городская тип.», 2009. – 392 с.
15. Європа та Глобальне інформаційне суспільство. Рекомендації Європейській раді. Брюссель, 26 травня 1994 р. (Europe and the Global Information Society. Recommendations to European Council. Brussels, 26 May 1994) // Європа на шляху до інформаційного суспільства : матеріали Європейської Комісії 1994–1995 рр. ; Держ. ком. зв'язку та інформатизації України. – К., 2000.

References

1. Markov B. Man in the era of mass media // *Ynformatsyonnoe Society: Sat.* – М. : ООО «Publishing AST», 2004. – P. 452-507.
2. Danil'yan V. A. The global information society, culture and people // *Philosophical horizons. Scientific and theoretical journal of the Institute of Philosophy of Skovoroda NAS of Ukraine and Poltava State Pedagogical University named after V. G. Korolenko.* – Kyiv-Poltava, 2005. – Vol. 14. – P. 67–78.
3. Dzoban O. P. of the media in the context of information security, and functional aspects of activity // *Scientific notes Kharkiv Air Force University. Social Philosophy, Psychology.* – H. : Hoopes, 2005. – Vol. 2 (23). – P. 37–43.
4. Capucho A. The concept of the information society: the cultural aspect [electronic resource] / A. Capucho. – Access: <http://inf.oa.edu.ua/dopovid/kapush.pdf>.
5. Suggestive technology manipulative influence: teach. guidances. / [V. M. Petryk M. Prysiazniuk, L. F. Kompantseva, E. D. Skulysh, A. D. Boyko V. V. Ostrouhov]; for the Society. Ed. E. D. Skulysha. – 2nd ed. – K. : JSC «VIPOL», 2011. – 248 p.
6. Aristova I. V. national information policy, organizational and legal aspects / Under the general editorship of Dr. Legal. Science professor. Bandurka A. M.: Monograph. – Kharkov: Izd Univ ext. Affairs, 2000. – 368 p.
7. V. Grebennikov History and prospects is information obschestva. – LAP Lambert Academic Publishing, 2014. – 105с.
8. Chugunov A. V. Development is information society: theory, concept and program [uchebnoe posobyie] / A. V. Chugunov. – Spb.: Faculty of philology and arts St. Petersburg State University, 2007. – 98 p.
9. E. Toffler Third Wave / E. Toffler; Per. with English. – Moscow: ООО «Publishing AST», 2004. – 781 p.
10. Danil'yan V. A. Information Society and prospects of its development in Ukraine (socio-philosophical analysis). Monograph. – Kharkov: Right, 2008. – 184 p.
11. D. Bell Hryadushee postyndustrialnoe society. Experience of social prediction / Bell; Per. with English. – Moscow: Academia, 1999. – 956 p.
12. M. Castells Galaxy Internet. Reflections about Ynternete, business and society / M. Castells; Per. with English. A. Matveeva; ed. V. Kharitonov. – Ekaterinburg: U-Factoryya, 2004. – 328 p.
13. Giddens, Anthony (1987), *Social Theory and Modern Sociology.* – Cambridge: Press, 1987. – R. 261.
14. Sotsyalnye kommunikaczii (Theory, Methodology, Activities) : dictionary-Directory and status. V. A. Ylhanaeva. – Kharkiv: KP «Horodskaya Typography», 2009. – 392 p.
15. Europe and the global information society. Recommendations of the European Council. Brussels, 26 May 1994 r. (Europe and the Global Information Society. Recommendations to European Council. Brussels, 26 May 1994). In Coll. «Europe towards an information society.» Materials Commission 1994–1995 gg. Kyiv, State Committee of Communications and Informatization of Ukraine. Kind. «How.» 2000.

Politanский В. С., кандидат юридических наук, ассистент кафедры теории государства и права Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, младший научный сотрудник Национальной академии правовых наук Украины, Украина, г. Харьков

e-mail: slavik_tom777@mail.ru
ORCID 0000-0002-4664-8537

Понятие информационного общества: теоретико-правовой подход

Статья направлена на исследование вопроса определения понятия информационного общества, осуществленного в соответствии с определенными критериями, в основу которых положена классификация понятий по историческим предпосылкам и соблюдению условий распределения в зависимости от общих признаков этого понятия. Раскрыто понятие «информация» и определены два основных подхода для определения его содержания. Проанализированы варианты определения и толкования понятия информационного общества как отечественными, так и зарубежными учеными. Представлено авторское определение понятия информационного общества, основанное на собственном видении с позиции общетеоретического анализа. Обращено внимание на то, что сегодня большинство стран мира, и в первую очередь ведущих, заняты более актуальными вещами, нежели определением понятия и ускорением развития информационного общества, а именно стабилизацией банковских систем, ликвидацией накопленных долгов, преодолением рецессий и т. д.

Ключевые слова: информация, информационное общество, государство, цивилизация, эволюция, демократия, коммуникация, Интернет.

Politanskyi V. S., PhD, Department of Theory of State and Law of Assistant National Law University named after Yaroslav the Wise, junior researcher NAPrN Ukraine, Ukraine, Kharkiv
e-mail: slavik_tom777@mail.ru
ORCID 0000-0002-4664-8537

Concept of Information Society: Theoretical and Legal Approach

The article aims to study on the definition of the Information Society, which was carried out according to certain criteria, based on a classification of concepts for the historical background and the conditions of distribution based on common features of the concept. The concept of information and identified two basic approaches to the disclosure of its contents. The analysis options definition and interpretation of the information society both domestic and foreign scientists. The conclusion is that today most of the world, and especially the leading countries engaged more relevant things than the acceleration of the definition and development of the information society, namely the stabilization of the banking system, the elimination of accumulated debt, overcome recessions and more.

Courtesy of the author's definition of an information society which is based on their own vision of the position of general theoretical analysis, according to which, it is theoretically improved model of post-industrial society and integral new stage sotsiotehnolohichnoyi evolution of society, namely historical phase of the possible evolution of civilization, which is formed as a result of long-term trends previous socio-economic development that would increase the role of the production of information and knowledge, as well as the formation and use of information resources in all systems of society through the development of information and communication technologies.

Key words: information, the information society, the state, civilization, evolution, democracy, communication, Internet.

ТРИХЛІБ КРИСТІНА ОЛЕКСІЇВНА,

кандидат юридичних наук, асистент,
асистент кафедри теорії держави і права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Харків
e-mail: kristina.trihleb@mail.ru
ORCID 0000-0003-1378-9146

УДК 340.113:811.16

Загальноправова термінологія в слов'янській мовній групі: порівняльна характеристика

Досліджено і проаналізовано походження загальноправової термінології, зокрема, термінів «право», «закон», «злочин», «кримінальний», «карний», «дозвіл», «дозволяти», «держава», «суд» в українській, польській і російській мовах. Етимологія даних термінів свідчить про їх спільне походження і розуміння у слов'янських мовах, що сприяє формуванню загальноєвропейського праворозуміння й тлумачення на основі загальноєвропейських ідей, цінностей і принципів права.

Ключові слова: право, закон, злочин, кримінальний, карний, дозвіл, держава, суд.

Постановка проблеми. Предметом дослідження даної статті є порівняльна характеристика загальноправової термінології української, польської і російської мов. Дослідження закономірностей формування і розвитку загальноправової термінології слов'янських мов індоєвропейської мовної сім'ї, а саме порівняльний юридико-лінгвістичний аналіз походження і розуміння сутності основних термінів права сприяє формуванню спільних підходів до праворозуміння не лише в теорії, а також під час

застосування відповідних правових категорій на практиці за допомогою їх тлумачення і встановлення дійсного значення відповідних правових понять.

Актуальність теми дослідження. Дослідження загальноправової термінології слов'янської мовної групи є надзвичайно актуальним і важливим у наш час, оскільки Україна прагне стати повноправним членом Європейської спільноти, що вимагає формування і розвитку спільних підходів до розуміння і застосування права на основі за-

гальноєвропейських підходів, принципів та норм права. Саме це є основою успішного й ефективного реформування правової системи України та інтеграції в європейський цивілізаційний і правовий простір.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальнотеоретичні аспекти правової термінології досліджували у своїх працях такі вчені, як Ю. Прадід, Н. Артикуца, Е. Бенвеніст, М. Фасмер. Окремі аспекти загальної теорії праворозуміння вивчали М. Козюбра, Ю. Габермас, О. Лейст та ін. Герменевтичні аспекти праворозуміння було висвітлено у працях П. Рабіновича, Т. Дудаш, Г.-І. Гадамера. Водночас питанню порівняльного юридико-лінгвістичного аналізу загальноправової термінології слов'янської мовної групи сьогодні приділяється недостатньо уваги, що зумовлює потребу в більш детальному вивченні даного питання з метою формування спільних підходів до європейського праворозуміння.

Формулювання цілей статті. Для кращого розуміння загальноправової термінології слов'янської мовної групи, зокрема, в українській, російській і польській мовах, необхідно встановити первісне значення і провести ґрунтовний порівняльно-правовий аналіз досліджуваних понять. Для аналізу пропонуємо такі терміни, як «право», «закон», «злочин», «кримінальний», «карний», «дозвіл», «дозволяти», «держава», «суд» тощо. На підставі проведеного аналізу можна встановити спільні й відмінні риси у розумінні й тлумаченні відповідних термінів, що свідчить про загальні засади формування і розвитку європейського праворозуміння.

Виклад основного матеріалу. Походження терміна «закон» (*zakon*) в етимологічному польському словнику А. Брюкнера пов'язується зі словами «*regula*» (від лат. *правило*), «*zakonny*» (законний), «*regularis*» (той, що містить настанови, правила, обов'язковий). Звідси походять й однокореневі слова – *zakonnicy*, *zakonnik* (законний, законник). Також закон розуміють як «*Testament*» (заповім) – *starozakonny* (прадавній закон). У православ'ї вживається у значенні «права» (*prawa* – той, що передує, стоїть на кону – *za konu*, початку – *poczatku*, передує кінцю – *koniec*). Цей термін застосовувався здавна на Балканах, в Литві, у хазарів і печенігів. «*Zakon i pokon stoja obok siebie*» («Закон і покон стоять поруч один з одним»), як зачати (*zaczac*), зачаття (*zaczatek*) і почати (*poczac*), початок (*poczatek*). *Поконник* (той, хто дає початок чомусь, *pokonnik*) означає те саме, що і голова, начальник (*naczelnik*) у стародавньому тлумаченні Апостола; усе походить від кону (od *kon*, початку – *poczatek* (і кінець – *koniec*)) [1, с. 643, 644].

Отже, право передує закону, виникає раніше, адже саме право дає початок закону, який знаходиться «за коном», після початку, і передує кінцю. Таким чином, при співвідношенні понять «право» і «закон» саме право має перевагу над законом як за походженням (за часом виникнення), так і за змістовною цінністю. Закон не повинен суперечити праву, натомість має втілювати найбільш важливі правові ідеї, принципи в зовнішню письмову форму. Можна сказати, що закон виступає своєрідною мовою права. Право, як трансценден-

тальна ідея (ідеальний вимір) втілюється в матеріальному законі. Право і закон співвідносяться як форма і зміст. Як наслідок, принцип панування (верховенства) права акумулює найважливіші складові правової, демократичної держави, головним обов'язком якої є закріплення, повага, дотримання, ефективно забезпечення і захист прав і свобод людини.

Не випадково історія походження і сутнісні характеристики терміна «закон» у польській і українській мовах мають багато спільного. Так, «закон» в українській мові здавна розуміли як «загальне правило; закономірність, сукупність догм релігії», [закін], «сповідь, причастя». Можна зустріти і схожі з польською мовою однокореневі слова: *законник* – знавець законів, чернець; *законний* (законничий, законюватися, законятися); *законитися* – причащатися; *беззаконник*, беззаконня, беззаконство, беззаконщина; *узаконити*, узаконювати, узаконяти. Стародавнє «законь» – закон, віра, правила віри, завіт. Від давньоруського «законь» – закон, первісно «початок; початкове рішення» (можливо, «обмеження»), пов'язане з *zачęti* (від *zaker-* – почати, кін, *конь* – край (початок, кінець); споріднене з лат. *recens* – свіжий, недавній. Поняття закону також пов'язують з такими словами, як «зародок», «зародити», «зародитися», «початися», «з'явитися» [2, с. 227].

В етимологічному юридичному словнику Р. Алєєва зазначено, що «закон» походить від слов'янського *конь* – межа, початок, кінець. У стародавньоруському *конь* означає межовий знак на орному полі [3, с. 10]. Етимологіч-

ний словник М. Фасмера походження терміна «закон» пов'язує зі «сповіддю, причастям». Слово «закон» було запозичене з болгарського і має первісне значення *початку* [4]. Давньоруське – *законь*, старослов'янське *конь* означає також *традицію, звичай*. На Русі «закон» застосовується з XI ст. у значенні божественного закону і встановлень влади, на протигагу традиціям [5].

Термін «злочин» (польськ. *złoczyństwo*) і пов'язані з ним однокореневі слова *злочинець, злочинок, злочинство, злочинний, злочинницький* – складне слово, утворене з основ іменника *зло* і дієслова *чинити*; спочатку означало «той, хто чинить зло» (як *злодій*); пізніше вживалося у значенні вчиненого зла. При цьому «злий» (*zły*) в різних мовах індоєвропейської мовної групи має такі значення, як недобрий, поганий, черствий, грубий, нелюдяний, похилий, косий, нахаба, кривда, несправедливість тощо. Злодій, злочинець (*złodziej*) – спочатку означало «людина, яка чинить будь-яке зло», а потім у частині слов'янських мов закріпилося тільки за крадіями [2, с. 266, 267].

У польській мові *zły* (злий), а також однокореневі слова *zlić się* (злитися), *złość* (злість), *złostny* (злісний) (*złostnie* (злісно) в Біблії, *złóści* в Псалтирі), *złośny, złośnik, złościwy, złościć się* (злитися) вживається у значенні *złodziej* (злодій, викрадач, той, хто чинить зло); у XIV ст. означало не злодія (*złoczyńca*), а крадія (*kradnąca*); *złorzeczyć* (говорити щось погане про когось, злословити), *złorzeczenik* (той, хто говорить щось зле, проклинає), '*przeklęty*' (проклятий у Біблії). В Біблії вживається *złe* (погано), *żal* (біль, горе). Має первісне значення

таке саме, як *krzywy* (кривий, косий) – *krzywda* (кривда, шкода, збиток), *przykry* (прикрий, тяжкий, образливий), *bezwstydy* (безсоромний, нахабний), *skłonić się* (перекопати в чомусь, нахилити, викривити), *stromy* (стрімкий), *obalić* (повалити, спростувати, зжити), *chwytajny* (хиткий, нерішучий), *uchylać się* (усуватися), *bez powodzenia* (безуспішно), *falsz* (фальш), *kłamstwo* (неправда) [1, с. 654, 655].

У російській мові «злочин» – «*преступление*» має дещо інший змістовий відтінок. Зокрема, походить від «*пре(пере)ступити, перейти*» заборонену межу [3, с. 21]. «Преступить» означає порушити, зрадити щось [6, с. 207]. При цьому термін «покарання» («*наказание*») походить від загальнослов'янського «казати», «говорити», «вказувати», «наставляти». У російській мові XVI–XVII ст. «наказание» пов'язується з такими словами, як «вєління, письмове розпорядження, припис, повчання, настанова, наказ, знання, вчення, кара, осуд». Отже, «наказание» («покарання») бере свій початок з праслов'янського «наказ, указ, наказувати». Отже, «наказ» використовувався у значенні настанови, повчання, розпорядження; доручення, звернення, яке містить перелік вимог і побажань. «Наказать» («покарати») означало суворо покарати за будь-яку вину, проступок, призвести до збитків, зайвих витрат; дати наказ, настанову. В російській мові XI–XVII ст. слова «наказати, наказ» означало «наставляти, повчати, приводити до чесноти», «вчити, виховувати, просвіщати»; «казати, говорити» (з праслов'янського), і водночас «наказувати, карати» [7, с. 562, 563].

Таким чином, можна стверджувати, що значення терміна «злочин» в українській і польській мовах пов'язується з несправедливістю, кривдою, з негативними наслідками дії суб'єкта, який чинить зло (звідси – злочинець). Водночас у російській мові «злочин», «злочинець» (рос. «преступление», «преступник») не оцінює поведінку людини з точки зору добра – зла, правильності, правди – кривди, справедливості – несправедливості, натомість означає будь-яку дію особи, яка переходить, переступає відповідну межу, заборонену державою (волею суверена). За таким підходом поведінка людини не оцінюється з точки зору основоположних принципів права, натомість акцентується виключно на поведінці, яка не відповідає, порушує норми закону (припису, указу, державного веління), що свідчить про перевагу формального (позитивістського) підходу до права над матеріальним (природним). І тут можна провести паралелі з розвитком концепцій верховенства права (англ. Rule of law), де наголошується перш за все на природних засадах права, правах людини та на принципах розумності, рівності, справедливості тощо, і правової держави (нім. Rechtsstaat), що спочатку містила лише формальні аспекти, які в майбутньому були доповнені й субстанційними (сутнісними, змістовними) складовими. Саме тому сьогодні ми розглядаємо ці дві концепції фактично як синоніми, як взаємодоповнюючі і взаємозалежні, оскільки принцип верховенства права може бути втілений виключно в межах правової держави, і навпаки.

Аналізуючи термін «кримінальний», «карний» в російській мові («уголов-

ний» – «уголовщина»), слід зазначити, що російською «уголовно» означає *терміново, необхідно, важливо*. В Етимологічному словнику М. Фасмера походження даного слова пов'язується з «головою», що у давньоруській мові мало також значення «вбитий». У семантичному зв'язку це поняття було запозичене з лат. *capitālis* («головний», потім «уголовний»). Зокрема, на думку Пізани («Paideia»), це є безпосередньою калькою з лат. *capitālis* чи нім. *Haupt-verbrechen* (кримінальний злочин, російською – «уголовное преступление») [4]. Похідними від «уголовний» є такі слова, як «уголовник», «уголовщина» [5].

Таким чином, російський термін «уголовний» стосується злочинності (*преступности*) і караності (*наказуемости*). В російській мові XI–XVII ст. відомими є такі юридичні терміни, як «голова» – вбитий, «головьникъ» – вбивця, «головьничьство», «головьщина», «поголовьщина» – вбивство; у словниках зазначається спочатку «кримінальна справа» («уголовное дело» – 1731 р.), потім «кримінальний» («уголовный» – 1771 р.), «кримінал» («уголовщина» – 1790 р.), «кримінальник» («уголовник» – 1866 р.). Власне російською видозміною було додавання префікса у-. Давньоруський прикметник «головьныи» позначає особу, яка має відношення до вбивства, його жертви. Отже, кримінальна справа (рос. «уголовное дело») є правовою калькою з юридичної лат. *res capitalis* «справа, що загрожує страстю» [6, с. 445].

В Етимологічному словнику юридичних термінів зазначено, що термін «кримінальне право» («уголовное пра-

во») походить від давньоруського слова «голова», одним із значень якого є «вбитий». У давньоруській мові «головник» означає «вбивця»; «головою клепати» – звинувачувати у вбивстві; «головничество» – відшкодування за вбивство родичам вбитого. Можливо, слово «голова» з'явилося в російській мові у результаті фонетичного запозичення з лат. *calva* – «черепа, голова», або є калькою з лат. *capitalis* – «головний». Цікаво, що парафразом «загинутти» є «скласти голову» [3, с. 28].

В українській і у польській мовах спостерігаємо зовсім інше семантичне навантаження на даний термін. Зокрема, в українській мові терміни «карний» і «кримінальний» фактично вживаються як синоніми, хоча в юридичній мові перевага надається терміну «кримінальний» (від лат. *criminal* – злочинець; звідси – кримінальне право, Кримінальний кодекс та ін.). Так, в українському етимологічному словнику слово «кара» пов'язується з такими словами, як *каральник, караник* («жебрак, що робить сам собі рану»), *каранина* («погана погода»), *каратель, каральний, карний* («кримінальний»), *карати, каратися* («мучитися»), *накара* («покара», «покарання»), *скарайний* («каральний», «невблаганний», «суворий»). «Кар» означає *докір, догану, біду, неприємність*. У церковнослов'янській мові «кара» означає *сварку*, натомість «карати» пов'язане з укр. «корити» (*докоряти, драгувати*). При цьому лат. *cārius* – «знущаюся, глузую». Отже, термін «кара» в індоевропейській мовній сім'ї етимологічно пов'язується зі шкодою, збитком, грошовим стягненням, покаранням [2, с. 381].

У польській мові термін «*kara*» походить від *karać* (карати, штрафувати, стратити), *karny* (каральний, штрафний, кримінальний, карний), *karność* (покара), а також *korzyć*, *korny*. Водночас в Етимологічному словнику зазначено, що слово «*kara*» в наш час у польській мові не застосовується [1, с. 218]. При цьому *korzyć* має такі похідні: *korzyć się*, *korny*, *korność*; *pokora* (покірність), *pokorny* (смирений, прохальний, принижений, побожний), *upokarzać* (принижувати); *ukor*, *ukorzyć się* (змиритися), натомість протилежними до них виступають *przekór*, *na przekór* (всупереч), *przekora*; *ukorzyzna*, що походять від «*kor*», «*hańba*» (безчестя, ганьба) і сьогодні є застарілими і майже не вживаються в польській мові [1, с. 258].

Отже, у російській мові, на відміну від української і польської, акцентується на зовнішній формі покарання (втрата голови, страата, вбивство). Водночас в українській й у польській мовах терміни «кара», «карний», «покарання» зосереджують увагу передусім на внутрішньому аспекті і оцінці даного поняття, ніби звертаючись до совісті, докорів сумління особи (біда, неприємність, приниження), що характеризує першопричини такої кари, яка застосовується виключно в результаті неправильної, безчесної поведінки людини і пов'язана з негативними наслідками для особи (шкодою, збитком, грошовим стягненням, покаранням). Цікаво, що «кара» пов'язується також із покірністю, що може свідчити про надважливий правовий принцип невідворотності покарання.

Термін «дозвіл» – рос. «разрешение» має багато значень. Зокрема, «разреше-

ние» як право на здійснення чогось, документ, що засвідчує таке право; ступінь розрізнення зображення чого-небудь (спец.); правильна відповідь; роз'яснення; вимога чи прохання дати можливість щось зробити, використати, надати. У російській мові XI–XVII ст. «*решать*» означало *розв'язувати*, *відпускати гріхи* [6, с. 279, 261]. Давньоруський префікс *раз-* означає межу, кордон. Праслов'янський корінь *razь* утворився від індоєвропейського *rezь* (різати). Споріднені слова: *раз* (укр.); *raz* (польське); *raz* (чеське – удар, відбиток, тип, характер) [4]. Отже, «*разрешение*» передбачало надання можливості, права щось здійснити у певних межах.

Українські терміни «дозволити», «дозвіл», «дозвілля», «дозвільний», «привілля» («удозвіль») є результатом поширення префікса *до-* дієслова «*зволити*» – «*погодитися*» (з прадавнього «*изволити*» – *захотіти*, *воліти*, *вибирати*; у Псалтирі *izvoliti* з'явилося внаслідок поширення префіксом *iz-* «*з*» дієслова *voliti* «*воліти*», пов'язаного з *volja* «*воля*»). При цьому російське «*дозволить*» вважається запозиченням з польської мови, хоча може походити й з української. Отже, походження слова «дозвіл» свідчить про так званий рух «у напрямку до волі і разом із волею» – «*До-з-віл*» [2, с. 102, 103].

Польська мовна традиція схожа з українською. Зокрема, «дозвіл» – *dozwoleńie*, *pozwolenie*, *zezwoleńie*. При цьому «дозволяти» – *powolić* (раніше вживалося в Біблії), в наш час – *rozwo-lić*, так само пов'язується з волею. Похідними від них виступають такі слова: *przywoity*, з XVI ст. *przywoity* (поряд-

ний, слухний, благопристойний); *wyzwolić* (звільнити, визволити, розкріпачити, якби «витагнути з неволі»); *wola* (воля) [1, с. 433].

Термін «*держава*» – польською *państwo* походить від слова *pan*. При цьому в Етимологічному словнику польської мови зазначаються такі однокореневі слова, як *panek* – молодий пан, *rólpanek*, *panować* – панувати, царювати, *panać* у псалтирі флоріанським, *państwo*; *pani*, *panic*, в наш час *panicz* (з русинським *cz* – іронічне позначення молодого хлопця, що звик до зручного, розкішного життя, так званий денді); *pański* (панський), *pańszczyzna* – панщина; *wspaniały* – великий, чудовий. Водночас наголошено, що *pan* існує тільки у західних слов'ян, що зовсім незвично для Балкан і Русі, де *panibrat* та ін. є полонізмами. Лише з XV ст. *pan* замінив раніше існуючого *gospodzina*, що означав міського чиновника, каштеляна; ще до кінця існування Речі Посполитої каштелян краківський називався «*panet krakowski*». *Pani*, *panna* з префіксом *pa-*, як *księżna* (княгиня, княжна), *panieński* (дівочий), *panieństwo* (дівочість, незаміжня дівчина), *panienka* (панянка). Цікаво, що *panosza* – у минулому лицар, переважно з Малополющі, натомість *paż* – паж, *giertek* – зброєносець, *sluga* – слуга, раб у Біблії, але з оточення шляхти, щось на кшталт *rólpanka*, *włodykę* – у стародавній Польщі і на Русі пан, правитель, поважний титул архієрея, єпископа (наглядача) у православній церкві; для порівняння *junosza* (юнак) та інші слова чоловічого роду на *-osza*, *Lubosza* (звідси названий *Luboszyn*). Так, чехи вживають його і сьогодні, натомість поляки лише в та-

ких словах, як *panoszyć* (царювати), *rozpanoszyć się*. Польське слово *pan* походить від *župan* – жупан, каптан. Отже, *-žpan* угорці запозичили від слов'ян та приставили на початок *-i* відповідно до власного мовного стилю, – *ispan*; нім. *Gespan*; для порівняння *Istvan* і *Stevan*, але ще у XIII ст. угорський літописець Шимон з Кеца записав первинний образ: *spani*. Зі *žpan*, *szpan* (хвалько – людина, що вихваляється, намагається сподобатись, сноб) походить *chpan*, декілька разів записаний у XIII ст. у чехів, і врешті-решт *pan* (пан) [1, с. 392, 393].

Крім того, префікси *pan-*, «*wszech-*» (застаріла форма: кожного з багатьох, усіх) можна зустріти у більшості назв грецького походження, від грец. *pas*, *pantos*, – пол. «*wszystek*» (усі). Наприклад, *pantera* (пантера), – пол. «*wszech-* (всі) чи *wielko-zwierz* (великий звір)», а також *panteizm* (пантеїзм) та інші слова, які виражають всезагальність (*powszeczność*) й універсальність (*uniwersalność*) [1, с. 392, 393].

Український відповідник «*держава*» походить від слова «*держати*». Етимологія даного терміна свідчить про такі його первинні значення, як «*тримати* (управляти; мати за дружину)», «*царствувати*» (державувати), «*міцність; маєток; влада*» [2, с. 39]. У свою чергу, *державець* – «*володар; поміщик, державця “намісник”*», *державник* – «*державна людина; монарх*», *державність* – «*міцність*», *державування* (*держиво*) – «*утримання*», *державний* (*державський*), *держкий* – «*чіпкий; стійкий; вдержливий*», *видержка* (*видержалий*) – «*витривалий*», *видержливий*, *додержувати*, *здержаність*, *нездержний*, *одержати*, *одержавити*,

одержимий, одержувач, передержувачи – «тримати деякий час (зберігати крадене)», підтримка, придержка (придержниця) – «тюрма», удержавлення, удержка, удержувач, – рос. *держать*, білорус. (застар.) *дзяржаць*, пол. *dzierżyć*, болг. *държа* [2, с. 39]. Натомість старослов'янське «держати» означало *тримати, володіти*, що в індоєвропейських мовах походить від *dheregh* – «тримати; міцний; годувати; жити; утримувати; міцно зв'язаний; зав'язки; кайдани; обнімачі; хапати; дерзкий; тверднути; ремінь» [2, с. 39].

Російський відповідник «страна» (укр. «країна») в російській мові XI–XVII ст. можна зустріти у словнику Беринди 1627 р. Дане слово походить від старослов'янського «сторона», що у російській мові XI–XVII ст. мало такі значення, як *бік; кожний з двох противників; земля; край*. При цьому однокореневі слова, зокрема, *сторонник* – «странник», *сторонний* – «боковий, сторонній, чужий». Так, дієслово «*сторонитися*» (захищатися) зустрічаємо ще з 1771 р. Отже, праслов'янське «сторона» наближається до *strona*, що в індоєвропейських мовах означає *простір, розширяти* [6, с. 384].

Крім того, у російській мові для позначення терміна «державна» застосовуються також терміни «государство» і «державна». У російському етимологічному словнику юридичних термінів зазначається, що термін «государство» зі значенням «акт правління» використовується в російській мові з XV ст., але набув широкого вжитку лише у XVII ст. Зокрема, у письмових джерелах слово «государство» вперше зустрічається в «Уложенні» 1649 р. Його походження

пов'язується зі словом «господинь» – від загальнослов'янського іменника «господь», який, у свою чергу, походить від кореня «*gospodarь*» (болг. *господар*, словен. *gospodar*, пол. *gospodarz*) і складання індоєвропейських основ «*gos*» – *гість* і «*potis*» – *могутній*, тобто «повновладний хазяїн», «владика» [3, с. 6]. Відомо, що спочатку рос. «господь» означало «чоловік, хазяїн, що приймає гостей, які приносили йому у подарунок тварину, коштовності» [5]. У слов'янських мовах «господар» означало «хазяїн, владика, пан» (рос. *господин*). Звідси походить також слово «государь», «сударь» як скорочене шанобливе звернення [4; 7, с. 191, 192]. При цьому «господин» у давньоруській мові – *чоловік – голова родини, володар*. Існує також припущення, що «господин» – пряме запозичення з латинської мови, де «*hospes*» (від лат. «*hospitis*») – «хазяїн, який надає гостинність». Сучасне ж значення слова «господин» – *хазяїн, владика*. Спорідненими є такі терміни: чеське – *hospodin*, давньопол. – *gospodzin*; похідними – рос. *госпожа (пані), господствовать (панувати)* [5].

Водночас існують припущення, що рос. терміни «государство» і «сударь» утворено від основи *суд-*, тоді «сударь» – «верховний суддя», натомість «государство» – *повновладний спосіб управління, що володіє правом суду*. Звідси похідні слова: *государственный (державний), государственная (державна)* [5]. Цікаво, що загальнослов'янське слово «суд» (пол. *sąd*) походить від зрощення *су* (у значенні *із, разом з кимось, чимось*) та іменника *де* (як скорочення від рос. «*дело*» – укр. «*справа*»), що буквально означає *спільну справу, зроб-*

лене щось разом. При цьому в етимологічних словниках зазначається, що праслов'янське «содъ» утворено від складання префіксу *so-* і кореня дієслова *deti*, що наближається до індоєвропейського *dhe-*, *dho-*, *dhi-* і означає «ставити, встановлювати, класти» (передбачувані відповідники: лит. *samda* – найм, аренда; *samdyti* – наймати). Водночас деякі дослідники вважають, що «суд» походить від дієслів «седо», «сести», «седети», що мають такі первинні значення, як «засідання, розгляд справ сидячи» [3, с. 27; 6, с. 392, 393]. У свою чергу, рос. термін «держава» походить від загальнослов'янського «держати», що означало володіти, правити. Держава була символом царської влади [3, с. 7].

Таким чином, етимологія терміна «держава» в українській, російській і польській мовах має багато спільних рис. Зокрема, «держава» у польській мові – «państwo» походить від слів *pan* (пан) і *panować* – панувати, царювати – звідси *wspaniały* – великий, чудовий. При цьому лише з XV ст. *pan* замінив *gospodzina*, що означав міського чиновника, каштеляна. Так, *panosza* – у минулому лицар, *panoszyć* – царювати, управляти. Водночас *pan* походить від слова *żupan* – каптан. Зокрема, зі *żpan*, *szpan* (людина, що вихваляється) походить *chpan* і *pan* (пан). Крім того, префікси *pan-*, *wszech-* (застаріла польська форма *yci*), – наприклад, *panteizm* (пантеїзм), *rowszechność* (всезагальність) тощо, виражають універсальність.

Український термін «держава» походить від слова «держати», що в індоєвропейських мовах походить від *dheregh-* та має такі первинні значення,

як *тримати, удержувати* (володіти); *царствувати* (управляти – *державувати*); *міцність; масток; влада; в'язниця* тощо. В українській мові застосовується також термін «країна» – від «край» – певна *місцевість, область, район*. При цьому термін «країна» вживається переважно для позначення окремої *географічної території з населенням, що має своєрідні національно-культурні й історичні особливості*. У свою чергу, смислові імпульси терміна «держава» акцентують насамперед на *політико-правовому аспекті її функціонування і розвитку*. Поняття «держава» розуміється не тільки як спільність людей, об'єднаних територіально, а й *управління населенням за допомогою публічної влади*. Держава створюється з метою *політичної організації життя суспільства, є автономною суверенною одиницею, має власну систему органів управління, законодавства*.

У російській мові для позначення терміна «держава» застосовуються терміни «страна», «государство», «держава». Походження терміна «страна» є схожим з українською мовною традицією («країна») – від старослов'янського «сторона» (первинні значення – *бік; кожний з двох противників; земля; край*). В індоєвропейських мовах «stro-na» означає *простір, розширяти*. Російський термін «государство» походить від слова «господинь» (від «господь», який, у свою чергу, походить від «gospodarь», де «gos» – гість і «potis» – мугутній, тобто «повновладний хазяїн», «владика», «володар», «пан», «чоловік – голова родини»). Звідси походить також слово «государь». Існує припущення, що «господин» запозичене з латинської

мови, де «*hospes*» («*hospitis*») – «хазяїн, який надає гостинність». Крім того, походження термінів «*государство*» і «*государь*» пов'язують також із основою суд-. Звідси «*государь*» – *верховний суддя*, натомість «*государство*» – *повновладний спосіб управління, що володіє правом суду*. У свою чергу, термін «*держава*» походить від слов'янського слова «*держати*» – *володіти, правити*. *Держава* завжди була символом *царської самодержавної влади*.

Висновки. Таким чином, незважаючи на певні відмінності у розумінні деяких термінів в українській, польській і російській мовах, переважна більшість загальноправової термінології слов'янської мовної групи має спільне походження й досить близькі первинні значення, що свідчить про існування міцного загальноєвропейського підґрунтя для подальшого розвитку, однакового тлумачення й застосування права.

Список використаних джерел

1. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. – Kraków : Krakowska Spółka Wydawnicza, 1927. – 805 s.
2. Етимологічний словник української мови : у 7 т. Т. 2 (Д – Копці) / Н. С. Родзевич, Т. Б. Лукінова, Н. П. Романова та ін. – К. : Наук. думка, 1985. – 573 с.
3. Алеев Р. Этимологический словарь юридических терминов / Р. Алеев. – М. : Викон, 2002. – 33 с.
4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка [Электронный ресурс] / М. Фасмер ; пер. с нем. (с доп.) О. Н. Трубачева. – Режим доступа: <http://vasmer.info> (дата звернення: 16.01.2017). – Заголовок з екрана.
5. Семенов А. В. Этимологический словарь русского языка [Электронный ресурс] / А. В. Семенов. – М. : Юнвес, 2003. – Режим доступа: <http://evartist.narod.ru/text15/001.htm> (дата звернення: 15.02.2016). – Заголовок з екрана.
6. Шапошников А. К. Этимологический словарь современного русского языка : в 2 т. Т. 2 (Н – Я) / А. К. Шапошников. – М. : Флинта : Наука, 2010. – 576 с.
7. Шапошников А. К. Этимологический словарь современного русского языка : в 2 т. Т. 1 (А – Н) / А. К. Шапошников. – М. : Флинта : Наука, 2010. – 584 с.

References

1. Brückner, A. (1927). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza.
2. Rodzevych, N. S., Lukinova, T. B., Romanova, N. P., Ponomariv, O. D., Melnychuk, O. S., Skliarenko, V. H., ... Boldyriev, R. V. (1985). *Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy* (in 7 Vols., Vol. 2 (D – Koptsi)). Kyiv: Naukova dumka.
3. Aleev, R. (2002). *Etimologicheskii slovar' yuridicheskikh terminov*. Moskva, M: «Vikon».
4. Fasmer, M. *Etimologicheskii slovar' russkogo yazyka*. (O. N. Trubacheva, Trans.). Retrived from <http://vasmer.info>
5. Semenov, A. V. (2003). *Etimologicheskii slovar' russkogo yazyka*. Moskva, M: «Yunves». Retrived from <http://evartist.narod.ru/text15/001.htm>
6. Shaposhnikov, A. K. (2010). *Etimologicheskii slovar' sovremennogo russkogo yazyka* (in 2 Vols., Vol. 2 (N – YA)). Moskva, M: Flinta: Nauka.
7. Shaposhnikov, A. K. (2010). *Etimologicheskii slovar' sovremennogo russkogo yazyka* (in 2 Vols., Vol. 1 (A – N)). Moskva, M: Flinta: Nauka.

Трихлеб К. А., кандидат юридических наук, асистент, асистент кафедри теорії державства і права Національного юридического університету імені Ярослава Мудрого, Україна, г. Харків
e-mail: kristina.trihleb@mail.ru
ORCID 0000-0003-1378-9146

**Общеправовая терминология в славянской языковой группе:
сравнительная характеристика**

В статье исследовано и проанализировано происхождение общеправовой терминологии, в частности, терминов «право», «закон», «преступление», «криминальный», «уголовный», «разрешение (дозволение)», «разрешать», «государство», «суд» в украинском, польском и русском языках. Этимология данных терминов свидетельствует об их общем происхождении и понимании в славянской языковой группе индоевропейской языковой семьи, что способствует формированию общеевропейского правового понимания, а также является основой для единого толкования и применения права на основе общеевропейских идей, ценностей и принципов права.

Ключевые слова: право, закон, преступление, криминальный, уголовный, разрешение, государство, суд.

Trykhlіb K. O., Academic assistant, PhD in Law, Academic assistant at the the Department of Theory of State and Law, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv
e-mail: kristina.trihleb@mail.ru
ORCID 0000-0003-1378-9146

**General Legal Terminology in the Slavic Language Group:
Comparative Characteristics**

In the article the origin of the general legal terminology, in particular, such terms, as law, the law, a crime, criminal, penal, a permission, to permit, a state, a court in Ukrainian, Polish and Russian languages is examined and analyzed, comparative legal analysis of the terms is conducted. The etymology of current terms shows their common origin and understanding in the Indo-European language family, particularly, in its Slavic group that contributes to the formation and further development of the common European interpretation, realization and application of law on the basis of the common European ideas, values and principles of law. Common legal understanding is the foundation of uniform application of law, reforms of the Ukrainian legal system and successful European integration with respect for the principle of the rule of law, law-governed state, securing and effective protection of human rights and freedoms.

Key words: law, the law, crime, criminal, penal, permission, state, court.

• ПИТАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ТА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА •

ПОДЦЕРКОВНИЙ ОЛЕГ ПЕТРОВИЧ,

доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри

господарського права і процесу

Національного університету

«Одеська юридична академія»,

член-кореспондент Національної академії

правових наук України,

Україна, м. Одеса

e-mail: opp@ukr.net

УДК 346.1(4)

Щодо посилення тенденції виділення господарського (економічного) права у законодавстві та правничій освіті європейських країн

Статтю присвячено вивченню тенденцій розвитку господарського права в зарубіжних країнах та їх впливу на національне законодавство. Проаналізовано посилення ролі держави в сучасній економіці, підвищення вимог до безпеки і якості виробничої діяльності, потреби демонополізації і стимулювання інвестицій у національну економіку, міжнародних економіко-інтеграційних процесів і розвитку міжнародного економічного права, що в результаті породжує перетворення торгового права на господарське. Виявлено, що більшість університетів Європи, Канади та США мають досить розгалужений спектр програм підготовки бакалаврів та магістрів саме з господарського права, на відміну від цивільного права.

Ключові слова: торгове право, економічне право, публічно-правові норми, юридична освіта, бізнесове право, правова система.

Потреба у проведенні економіко-правових реформ та осучаснення правових механізмів господарювання в Україні у цьому контексті вимагають не лише запозичення окремих правових інститутів чи норм із законодав-

ства провідних європейських країн та правил ЄС, а й насамперед осмислення загальних тенденцій розвитку права, що регулює економічні відносини в Європі, формування сучасної моделі правової системи, надзвичайно при-

стосованої до зростання економіки та євроінтеграції.

У багатьох країнах Європи та світу правила ведення бізнесу кодифіковано. Відповідні акти традиційно іменуються комерційними, про що свідчать як оновлені кодекси-«старожили» Бразилії (1850), Мексики, Іспанії (1885), Португалії (1888), Нідерландів (1838) тощо, так і новітні кодифікації Словаччини (1991), Франції (2000), Латвії (2000), Туреччини (2012) тощо.

У Німеччині, незважаючи на вихідну назву кодифікації 1897 р. як Торгового укладення (нім. *Handelsgesetzbuch*, скор. HGB), під егідою Федерального міністерства іноземних справ англійською мовою назву цього акта офіційно перекладено як «Commercial code» (Комерційний кодекс), а не «Trade code» (Торговельний кодекс) [1]. Це демонструє намагання німецьких юристів осучаснити розуміння права для потреб реальних економічних відносин, а не підходів понад столітньої давнини, коли приймалися перші кодифіковані акти у цій сфері. І дійсно, зміст сучасного комерційного законодавства не дає можливості зводити його до «торгового», враховуючи регулювання діяльності комерсантів, промисловців, банкірів, аудиторів, регулювання публічної звітності тощо, а не лише торгівлі.

Більше того, і сама назва «комерційний» щодо правового регулювання економічних відносин поступово застаріває. Усе потужніше проступає така тенденція у розвитку правил ведення бізнесу – становлення нового інтегративного напрямку – економічного права (economic law) європейських країн, що

у вітчизняному правовому просторі іменується господарським.

Найяскравіший приклад такого правового феномену – Господарський кодекс Королівства Бельгія, що набрав чинності у 2014 р. Значення такої кодифікації стає усе відчутнішим, якщо згадати, що офіси Ради Європи, НАТО, Європейської Асоціації Венчурного Капіталу та інших європейських організацій знаходяться у Брюсселі, не кажучи вже про стабільну та міцну економіку країни, що просто об'єктивно впливає на формування провідної правової політики в Європі.

Потреба заводити «нормативній інфляції» (inflation normative), необхідність «сприяти інтеграції бельгійського господарського права в концепт європейського права», а також «дати чітке уявлення про роль державної влади в регуляції економічної активності та визначити, які інструменти вона має», – були зазначені серед основних причин прийняття Господарського кодексу в доповіді Міністерства економіки Королівства Бельгія [1].

Цікаво, що у правовій доктрині на вітчизняних теренах ця тенденція була помічена та прогнозована ще у XIX ст. Зокрема, Г. Ф. Шершеневич зазначав: «Торгове право, народившись у сфері торгової промисловості, захопило всю переробну і готується зайняти видобувну промисловість. Торговий оборот дедалі більше наближається до злиття з економічним оборотом» [2, с. 43].

Поняття господарського чи економічного права (economic law, wirtschaftsrecht) займає усе більшу частину світового правового простору, зустрічається як окреме поняття, більш широке у по-

рівнянні із комерційним чи бізнесовим правом, не лише у правових системах Китаю, Німеччини, Сербії, Японії, США, Естонії, України, а й надзвичайно поширене у значенні міжнародного економічного права.

Ось як описують відмінність між бізнесовим та господарським (економічним) правом американські правознавці: «перший з цих двох термінів (“економічне право”) є більш точним і наочним, тому що становить “широке поле” значення і, як стане ясно з наступних сторінок, взаємодія між законом та економічною діяльністю охоплює дуже багато предметів дійсності. Термін “бізнесове право”, проте, є більш знайомим в деяких країнах, включаючи, наприклад, США» [3].

Зарубіжні вчені, дійсно, відзначають складність теоретичного обґрунтування меж економічного (господарського) права, як і меж будь-яких інших галузей права. Але це не зупиняє їх перед виокремленням цієї галузі для практичних цілей професійного супроводу діяльності господарюючих суб'єктів. Численні новітні наукові праці з господарського (економічного) права у зарубіжних країнах, щодо яких можна отримати достатньо повне уявлення з відомого веб-сайту books.google.com [4], це достеменно підтверджують.

Поняття господарського (економічного) права у зарубіжних країнах значною мірою збігається із розумінням господарського права в Україні. Зокрема, німецький вчений Р. Штобер зазначає, що «господарське право можна визначити як сукупність приватноправових, кримінально-правових та публічно-правових норм і заходів, за допомо-

гою яких держава впливає на правовідносини учасників економічного процесу між собою та державою» [5]. Позначення на кримінально-правові норми у складі господарського права у цьому разі лише зайвий раз підтверджує, що виокремлення господарського (економічного) права має передусім практичне значення, є вимогою об'єктивних професійних економіко-правових відносин.

Уявлення про приватноправовий зміст сучасних комерційних кодексів Європи відстали від життя щонайменше на століття. Зокрема, якщо подивитися на європейське комерційне право як систему відповідних навчальних курсів, то можна переконатися у тому, що воно далеко не приватноправове. Ось, наприклад, які параграфи включені у відому книгу Г. Моенса та Дж. Троуна «Комерційне право Європейського Союзу», крім загального параграфу про європейські інституції: політика Європейського Союзу у галузі комерції, положення про свободу руху капіталів, про свободу руху осіб та послуг, про свободу переміщення капіталів, антиконкурентне право, податкові бар'єри у торгівлі, державні закупівлі, право промислової власності, соціальні вимоги Європейського Союзу, Європейський Союз та ВТО тощо [6]. Ці положення є публічно-правовими за природою.

Те саме можна помітити у структурі та змісті книги А. Санта Марія «Європейське економічне право»: глава 1 «Право компаній на утворення і свободу надання послуг: взаємне визнання правомочних компаній»; глава 2 «Узгодження акціонерного права

в рамках ЄС»; глава 3 «Роль Європейського Союзу в організації міжнародної торгівлі»; глава 4 «Економічні і фінансові відносини в епоху глобалізації. Вогнища кризи і проблеми євро»; глава 5 «Багатонаціональні підприємства і глобалізація»; глава 6 «Конкурентне право між загальною теорією і фактичною реалізацією» [7]. Як видно, питання організації бізнесу та публічно-правового впливу на відповідні відносини є нерозривними в огляді економічного (господарського) права ЄС. Причому межа між національним господарським правом та міжнародним економічним правом дедалі більше стирається.

У більшості країн, зокрема в Ізраїлі, розвиток галузі комерційного права та бізнесового права тісно пов'язується вченими із економічною глобалізацією та розвитком економічних систем сучасності, запозиченням правових цінностей [8].

Нові європейські господарські та комерційні (підприємницькі) кодекси – Латвійський 2000 р., Австрійський 2007 р., Турецький 2012 р., Бельгійський 2013 р., Естонський 2011 р. – повною мірою підтверджують виведення традиційного комерційного права з матриці приватноправової бази в напрямі широкого включення правових норм щодо реєстраційних, ліцензійних, облікових й інших публічно-господарських відносин.

Не є винятком і Комерційний кодекс Франції 2000 р. Зокрема, не можна вважати приватноправовими положення розділу I глави III книги I «Про реєстр комерсантів та товариств» (статті L.123-1 – L.123-11-1); розділу II глави III книги I «Про звітність комерсантів» (статті

L.123-12 – L.123-28); глави VIII книги I «Про заборону займатися комерційною чи промисловою діяльністю» (статті L.128-1 – L.128-6); глави II титулу IV книги II «Про правопорушення, що стосуються акціонерних товариств» (статті L.242-1 – L.247-10) – розгалужені норми щодо кримінальної та адміністративної відповідальності керівників товариств; книги IV «Про свободу цін та про конкуренцію» (статті L.410-1 – L.410-1); книги VI «Про скрутне положення підприємств» (статті L.610-1 – L.670-8); книги VII «Про комерційні суди та про організацію комерційної діяльності» (статті L.710-1 – L.762-3); титул II книги VIII «Про бухгалтерів-ревизорів» (статті L.820-1 – L.823-18) тощо. Фактично, дві третини з положень Комерційного кодексу Франції є публічно-правовими.

Структура Господарського кодексу Бельгії 2014 р. теж має чітку публічно-правову спрямованість – книга III «Свобода заснування, надання послуг та загальних зобов'язань компаній»; книга IV «Захист конкуренції»; книга V «Конкуренція та ціноутворення»; книга VI «Ринкові методи та захист прав споживачів»; книга VIII «Якість продуктів та послуг»; книга IX «Безпека продуктів та послуг»; книга XIV «Ринкові методи та захист прав споживачів у професійному середовищі»; книга XV «Примусове виконання»; книга XVII «Проведення у спеціалізованому суді»; книга XVIII «Інструменти кризового управління» чітко вказують на публічно-правову матрицю цього акта.

Основна причина перетворення комерційного (торгового) права в економічне (господарське) – це неминуче по-

силення ролі держави в сучасній економіці, підвищення вимог до безпеки і якості виробничої діяльності, потреби демонополізації і стимулювання інвестицій у національну економіку, міжнародні економіко-інтеграційні процеси і розвиток міжнародного економічного права.

У конкретному акті законодавства стає безглуздим залишати лише приватноправові норми, або штучно відривати публічно-правові норми від загального механізму регулювання. Так само зникає цінність виокремлення комерційних правовідносин з-поміж інших господарських. Навпаки – єдине їх застосування в законодавстві як господарських правовідносин стає природним та зручним предметом системного впливу на економіку.

У цьому контексті звертає на себе увагу некоректність намагання окремих цивілістів у процесі давньої дискусії навколо Цивільного та Господарського кодексів України спалювати термін «господарський» як такий. Посилання на те, що термін «господарський» є суто радянським, а тому треба застосовувати лише термін «комерційний», не витримує критики. І справа не лише у тім, що про господарювання йдеться у Конституції України (статті 13, 137), а також у незчисленних актах новітнього законодавства України, у тому числі у назві законів «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності», «Про основні засади державного контролю (нагляду) у сфері господарської діяльності», «Про державну регуляторну політику у сфері господарської діяльності», у новому Податковому чи Кримінальному кодексах тощо. Навіть сам Цивільний

кодекс застосовує поняття «господарські товариства», «сфера господарювання» тощо. Найбільш переконливим доводом на користь сучасності термінологічної основи господарського законодавства слугує той факт, що споріднені з Україною правові системи країн східної Європи не лише не відкинули термін «господарювання», а й примножили його у сучасних актах законодавства.

Наприклад, з 2004 р. у Польщі діє «Ustawa o swobodzie działalności gospodarczej», дослівно Закон «Про свободу господарської діяльності» [9]. Навіть за структурою Закону видно, що він забезпечує організацію, здійснення та припинення господарської діяльності, а також обов'язків державного управління в цій галузі: глава 2 – принципи проведення та здійснення господарської діяльності; глава 3 – економічні звіти про діяльність; глава 4 – концесії і регульована господарська діяльність; глава 5 – контроль підприємця; глава 6 – філії і представництва іноземних підприємців; глава 7 – мікро-, малі і середні підприємства тощо.

При цьому звертаємо увагу на спотворення інформації про цей правовий акт українськими державними інтернет-ресурсами. Зокрема, Мінекономрозвитку перекладає його як Закон про свободу здійснення підприємницької діяльності [10]. Ця підміна «господарського» на «підприємницьке» не була б такою виразною, якби польська мова не була настільки спорідненою із українською. Підприємництво – це лише частина господарської діяльності у Польщі (przedsiębiorczość), як в Україні і в інших країнах Європи.

Потрібно враховувати, що у силу природного розмаїття підходів до регулювання комерційної, підприємницької чи некомерційної економічної діяльності у країнах Європи, які об'єдналися передусім задля спільного ринку, законодавцям відповідних країн не залишається іншого конструктивного виходу, як підходити до поняття господарської діяльності у широкому контексті.

Прикладом є ситуація з Кодексом господарської діяльності Естонії, що прийнятий у 2011 р. та набрав чинності із липня 2014 р., що «встановлює загальні умови та порядок здійснення господарської (економічної) діяльності, в том числі регулює процедуру створення, припинення та відновлення господарської діяльності, ведення реєстру господарюючих суб'єктів, основні засади державного нагляду й відповідальності у сфері господарювання» [11]. І це при тому, що в Естонії продовжує діяти Комерційний кодекс – по суті «корпоративне право» (*company law*).

Фактично йдеться про те, що суб'єктом професійних економічних відносин стають економічні суб'єкти загалом (*economic entities*), а не лише підприємці чи комерсанти як такі. Регулюється господарська діяльність (*economic activity*), а не суто комерція. Причому відповідне регулювання узагальнює правила щодо господарювання підприємця чи державного казенного підприємства, іншого некомерційного економічного суб'єкта (наприклад самозайнятої особи, що прирівнюється за законодавством європейських країн до комерсанта).

Для сучасного правопорядку стає менш важливим – чи отримує суб'єкт

прибуток (як підприємець), чи здійснює лише торгівлю (як комерсант), чи здійснює інші види професійної економічної активності. Головним стає кваліфікація участі суб'єкта в економічних відносинах, які традиційно іменуються в політичній економіці як «виробничі відносини», що існують на протигагу «відносинам споживання», де традиційно залишається діяти цивільне, сімейне, житлове, спадкове та інші нормативні утворення.

До речі, низка положень Комерційного кодексу Франції чітко вказують на те, що сучасна господарська діяльність як предмет правового регулювання далеко вийшла за межі лише комерційної діяльності. Зокрема, розмежовується статус комерційних та промислових підприємств (ст. L.128-1); застосовується поняття «економічна діяльність» у контексті впорядкування відносин щодо підтримки проекту підприємства щодо організації чи відновлення її здійснення без прив'язування до комерційного чи іншого її характеру (статті L.127-1 – L.127-5). Так само, якщо подивитися на перелік операцій, що визнаються комерційними за відповідним кодексом, то їх широке господарсько-правове розуміння підтверджується, зокрема, віднесенням до них будь-яких операцій підприємств щодо виробництва товарів; будь-яких валютних операцій, операцій публічних банків (ст. L.110-1) тощо.

Під цим кутом стає зрозумілою причина провалу безвідповідальної ініціативи очільників Мін'юсту, що з'явилася наприкінці 2015 р., стосовно скасування Господарського кодексу України. Під цю ідею була підведена суперечлива

інформація про те, що нібито комерційні кодекси Європейських країн є приватноправовими, а комплексних кодифікованих актів, як Господарський кодекс України, не існує [12]. Насправді, якщо подивитися на вже згадувані кодекси, то сумніви в комплексності сучасного правового регулювання економіки відповідають.

Виникнення економіко-правового (господарського-правового) напрямку у ХХ ст. завдячує тому, що сучасна економіка стала потребувати публічно-правових обмежень, які покликані забезпечити стабільність і порядок у господарській сфері. У цьому зацікавлені передусім самі одиничні суб'єкти господарювання, ефективність яких неможлива в умовах економічної анархії, засилля монополізму і відсутності чітких правил гри в економіці.

Такий стан розвитку законодавства не може не позначатися на відповідних стандартах юридичної освіти. Зокрема, майже кожний університет Європи, США та Канади, що готує правників, має програму підготовки бакалаврів чи, особливо, магістрів із господарського (економічного, бізнесового) права.

При цьому майже неможливо знайти магістерські програми з цивільного права у буквальному значенні. В інтернет-оглядах навчальних програм університетів світу зустрічається посилення на програми «в сфері цивільного права», але частіше з «приватного права». Наприклад, інтернет-ресурс LLMdirectory.com узагальнює різноманітні LLM-програми у сфері цивільного права. Разом із тим, якщо подивитися на зміст відповідних програм, наприклад, у Вашингтонському університеті,

то оглядова класифікація конкретизується у програмі з «фінансового та бізнесового права», «екологічного права», «права інтелектуальної власності» тощо [13]. При цьому, якщо звернутися до огляду університетів, що пропонують LLM-програми з економічного (господарського) права, то відповідний перелік не лише виявиться незрівнянно більшим, а й відрізнятиметься безпосереднім зв'язком у назві та змісті курсів саме з економічним (господарським), бізнесовим чи комерційним правом.

Такий стан магістерських програм з права в європейських країнах пов'язаний зі спеціалізацією підготовки правників для певних сфер суспільного життя, а цивільне право прямо не отожднюється зі будь-якою сферою у цілісному вигляді – воно стосується усіх сфер, починаючи від сімейних відносин і закінчуючи міжнародними колізійними нормами. Розрахованість на підготовку фахівців певної галузі суспільного життя – прерогатива комплексних галузей права, здатних подолати вузькість правового мислення, подати нормативні положення в єдності, спрямованій на цілісне вирішення конкретної життєвої проблеми. Цій комплексності повністю відповідає зміст програм із господарського (економічного) права.

Вагомою перешкодою для підготовки фахівців за програмами з «цивільного права» на користь програм з бізнесового чи економічного права слугує системно-правова розбіжність між країнами різних правових сімей.

Йдеться про те, що в англійському та американському праві, а відповідно в юридичних школах провідних універ-

ситетів світу, не виділяється цивільне право як таке. Адже загальне право та цивільне право розмежовуються, відповідно, як нормативні основи правових систем англо-американського та романо-германського права. Отже, підготовка фахівців із «цивільного права» в університетах країн англо-американського права не може відбуватися по суті. Поняття цивільного права виділяється лише у країнах континентальної системи права та окремих змішаних або дуалістичних систем права (наприклад, право канадської провінції Квебек). Ця дилема не стосується економічного (господарського), бізнесового чи комерційного права. «Правила гри» у сучасному глобалізованому світі усе більше тяжіють до уніфікації та єдності. Своєрідність бізнесових правил фактично означала б відторгнення країни, що їх одноосібно запроваджує, від загального світового економічного простору, чого не може дозволити собі жодний уряд.

Існування в юридичних школах США, Великої Британії та Європи програм з підготовки юристів економіко-правового (господарсько-правового) напрямку стало правилом. Зокрема, Гарвардська школа права пропонує програму навчання з бізнесового права, поряд із програмою з міжнародного та порівняльного права, програмою з кримінальної юстиції тощо, але не згадуючи про цивільне право [14]. Аналогічні програми діють, наприклад, на юридичному факультеті університетів Оксфорда, Кембриджа, Стенфорда, Цюріха тощо. А якщо врахувати той факт, що у рейтингу підготовки юристів університети США та Великої Британії далеко випереджають університети континен-

тальної Європи, то чинник меншої уваги до класичної цивілістики у порівнянні із бізнесовим чи економічним (господарським) правом у світовому освітньому просторі стає ще більш відчутним.

Не випадково, наприклад, відоме видавництво Kluwer Law International видало багатотомну енциклопедію International Encyclopaedia for Commercial and Economic law (Міжнародна енциклопедія з комерційного та господарського права) [15], де узагальнені нормативно-правові положення з комерційного й господарського права 23 країн світу, але аналогічної енциклопедії не підготовлено із цивільного права, хоча представлені енциклопедії з 25 галузей права, починаючи від енциклопедії з цивільного процесу, енциклопедії зі страхового права, екологічного права та, навіть, кіберправа, й закінчуючи енциклопедією з транспортного права [16].

Порівняння вітчизняної та іноземної підготовки юристів виявляє ще одну особливість. В Україні та інших пострадянських країнах – і це данина радянській традиції – продовжують видаватися підручники з цивільного та торговельного права зарубіжних країн. Хоча у західному правознавстві майже неможливо знайти сполучення цих категорій, навіть у країнах континентального права. Тамтешні юристи не схильні до загальної універсалізації знань, висуваючи на перший план спеціалізацію за предметним критерієм. У підручниках зустрічаються, швидше, поєднання економічного (господарського), комерційного або бізнесового права з контрактним, корпоративним чи антиконку-

рентним правом, патентним правом або правом безпеки продуктів, правом захисту прав споживачів, податковим правом та іншими спорідненими спеціальними дисциплінами.

Таким чином, сучасне економічне (господарське) право, набуваючи універсальних та комплексних рис в умовах глобалізації і економічної інтеграції, впевнено виходить на рівень традицій-

них галузей права та стає вагомим елементом розвитку освітнього простору. Така якість виникає завдяки уніфікації підходів держав країн світу до регулювання бізнесу та створення міждержавних економічних союзів, які пропонують єдині критерії публічно-правового обмеження свободи здійснення господарської діяльності, що впливають на сферу роботи більшості правників.

Список використаних джерел

1. Thirion Nicolas. Le Code de droit économique : principales innovations – Primento, 2015 – Group Larcier s.a. – 288 p.
2. Шершеневич Г. Ф. Курс торгового права : (По изд. 1908–1912 г.) / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Статут, 2003. – Т. 1. – 480 с.
3. Head W. John. General Principles of Business and Economic Law: An Introduction to Contemporary Legal Principles Governing Private and Public Economic Activity at the National and Supranational Levels / Head W. John. – Durham, North Carolina : Carolina Academic Press, 2008. – p. XV.
4. Fiebig Andre. Commercial and Economic Law in the United States / Andre Fiebig. – Kluwer Law International, 2012. – 144 p.
5. Штобер Р. Хозяйственно-административное право: Основы и проблемы: Мировая экономика и внутренний рынок = Allgemeines Wirtschaftsverwaltungsrecht / Р. Штобер ; авт. предисл. В. Бергман ; пер. с нем. Д. Токовой ; под общ. и науч. ред. Т. Яковлевой. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – С. 13.
6. Moens G. Commercial Law of the European Union [Електронний ресурс] / G. Moens, J. Trone. – Режим доступу: <http://bib.convdocs.org/v36627/?cc=1&view=pdf>.
7. Santa Maria A. European Economic Law / A. Santa Maria. – Third Revised Edition : Wolters Kluwer Law & Business. – 576 p.
8. Shalom L. Challenges and Perspectives of Commercial Law Within Globalization: The Israeli Case [Електронний ресурс] / L. Shalom. – Режим доступу: <http://biblio.juridicas.unam.mx/libros/5/2332/19.pdf>.
9. Ustawa o swobodzie dzialalności gospodarczej [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=71983&p_country=POL&p_count=1443&p_classification=01&p_classcount=166.
10. Польське господарське право. Актуальні аспекти і новини [Електронний ресурс] : Міністерство економічного розвитку та торгівлі : Державна підтримка українського експорту. – Режим доступу: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/pravovi_pitannja/pol/627.html.
11. Majandustegevuse seadustiku üldosa seadus [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.riigiteataja.ee/akt/129062014008>.
12. В Мін'юсті презентували ініціативу скасування Господарського кодексу: повідомлення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://minjust.gov.ua/ua/news/47889>.
13. LLM Program: The George Washington University Law School [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.llmdirectory.com/courses/LLM-Program-GWU-Washington-DC-USA>.
14. Law and Business: Program of Study Faculty Leaders: Harvard Law School [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law.harvard.edu/academics/degrees/jd/pos/law-and-bus/>.
15. International Encyclopaedia for Commercial and Economic law [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kluwerlawonline.com/toc.php?area=Looseleafs&mode=bypub&level=4&value=Looseleafs~IEL+Commercial+and+Economic+Law>.
16. International Encyclopaedia of Laws [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ielaws.com/>.

References

1. Thirion Nicolas. (2015) *Le Code de droit économique : principales innovations*. Primento, Group Larcier s.a. [In French]
2. Shershenevich G. F. (2003) *Kurs torgovogo prava : (Po izd. 1908–1912 g) [Course of commercial law: (According to the edition of 1908-1912)]* Vol. 1 M.: Statut. [In Russian]
3. Head W. John. (2008) *General Principles of Business and Economic Law: An Introduction to Contemporary Legal Principles Governing Private and Public Economic Activity at the National and Supranational Levels*. Durham, North Carolina: Carolina Academic Press [In English]
4. Fiebig Andre. (2012) *Commercial and Economic Law in the United States*. Kluwer Law International [In English]
5. Shtober R. (2008) *Khozyaystvenno-administrativnoye pravo : Osnovy i problemy : Mirovaya ekonomika i vnutrenniy rynek = Allgemeines Wirtschaftsverwaltungsrecht [Economic and Administrative Law: Fundamentals and Problems: The World Economy and the Internal Market = Allgemeines Wirtschaftsverwaltungsrecht]* (D. Tokova Trans.), (T. Yakovleva Eds.) M. : Wolters Kluwer.
6. Moens G., Trone J. Commercial Law of the European Union (n.d.) *bib.convdocs.org* Retrieved from: <http://bib.convdocs.org/v36627/?cc=1&view=pdf> [In English]
7. Santa Maria A. European Economic Law. Third Revised Edition : Wolters Kluwer Law & Business. [In English]
8. Shalom L. Challenges and perspectives of commercial law within globalization: the Israeli case *biblio.juridicas.unam.mx* Retrieved from: <http://biblio.juridicas.unam.mx/libros/5/2332/19.pdf> [In English]
9. Ustawa o swobodzie dzialalnosci gospodarczej *ilo.org* Retrieved from: http://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=71983&p_country=POL&p_count=1443&p_classification=01&p_classcount=166 [In Polish]
10. Polske hospodarske pravo. Aktualni aspekty i novyny: Ministerstvo ekonomichnoho rozvytku ta torhivli : Derzhavna pidtrymka ukrainskoho eksportu [The Polish commercial law. Important aspects and news: Ministry of Economic Development and Trade, State support Ukrainian exports] *ukrexport.gov.ua* Retrieved from: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/pravovi_pitannja/pol/627.html [In Ukrainian]
11. Majandustegevuse seadustiku üldosa seadus *riigiteataja.ee* Retrieved from: <https://www.riigiteataja.ee/akt/129062014008> [In Estonian]
12. V Miniusti prezentuvaly initsiatyvu skasuvannia Hospodarskoho kodeksu: povidomlennia [The Ministry of Justice presented the initiative to repeal the Commercial Code, the message] *minjust.gov.ua* Retrieved from: <https://minjust.gov.ua/ua/news/47889> [In Ukrainian]
13. LLM Program: The George Washington University Law School *llmdirectory.com* Retrieved from <http://www.llmdirectory.com/courses/LLM-Program-GWU-Washington-DC-USA> [In English]
14. Law and Business: Program of Study Faculty Leaders: Harvard Law School *law.harvard.edu* Retrieved from: <http://www.law.harvard.edu/academics/degrees/jd/pos/law-and-bus/> [In English]
15. International Encyclopaedia for Commercial and Economic law *kluwerlawonline.com* Retrieved from: <http://www.kluwerlawonline.com/toc.php?area=Looseleafs&mode=bypub&level=4&values=Looseleafs~IEL+Commercial+and+Economic+Law> [In English]
16. International Encyclopaedia of Laws *ielaws.com* Retrieved from: <https://ielaws.com/> [In English]

Подцерковный О. П., доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой хозяйственного права и процесса Национального университета «Одесская юридическая академия», член-корреспондент Национальной академии правовых наук Украины, Украина, г. Одесса
e-mail: opp@ukr.net

Об усилении тенденции выделения хозяйственного (экономического) права в законодательстве и правовом образовании европейских стран

Статья посвящена изучению тенденций развития хозяйственного права в зарубежных странах и их влиянию на национальное законодательство. Проанализированы усиление

роли государства в современной экономике, повышение требований к безопасности и качеству производственной деятельности, потребности демонополизации и стимулирования инвестиций в национальную экономику, международных экономико-интеграционных процессов и развития международного экономического права, которые в результате порождают преобразования торгового права на хозяйственное. Выявлено, что большинство университетов Европы, Канады и США имеют достаточно широкий спектр программ подготовки бакалавров и магистров именно по хозяйственному праву, в отличие от гражданского права.

Ключевые слова: торговое право, экономическое право, публично-правовые нормы, юридическое образование, бизнес-право, правовая система.

Podtserkovnyy O. P., Doctor of Law Sciences, Professor, Head of department Commercial Law and Legal Proceedings Department National University «Odessa law academy», Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine, Odessa
e-mail: opp@ukr.net

About Growing Trend Release of Business (Economic) Law in Legislation and Legal Education of European Countries

This article is devoted to the study of trends of the economic law in foreign countries and their impact on national legislation. Analyzed strengthening the state's role in the modern economy, increasing requirements for safety and quality of production needs monopolization and encourage investment in the national economy, international economic integration process and development of international economic law, as a result generates conversion law to economic law. Found that most universities in Europe, Canada and the United States have fairly extensive range of programs for bachelors and masters it with commercial law, unlike the civil law.

In Ukraine and other former Soviet countries continue to publish books on civil and commercial law of foreign countries. In Western countries, lawyers are not subject to the general universalization of knowledge, highlighting the specialization on objective criteria. Textbooks are a combination of economic (commercial), commercial or business law of contract, corporate or anticompetitive law, patent law or the law of food safety, consumer protection law, tax law and other related specialized disciplines.

Modern economic (economic) law becomes universal and comprehensive features in the context of globalization and economic integration and confidence level goes to the traditional areas of law and is an important element of educational space. This quality arises due to unified approaches to the countries of the world of business regulation and the establishment of international economic unions, which offer the only criteria for public law restrictions on freedom of economic activity affecting the scope of most lawyers.

Key words: commercial law, economic law, public legal regulations, law education, business law, legal system.

ПИСАРЕНКО НАДІЯ БОРИСІВНА,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Харків
e-mail: n.pysarenko@ukr.net
ORCID 0000-0003-2159-5459

УДК 347.998.85:177.9

Межі судового контролю щодо дискреційних адміністративних актів: практика Європейського суду з прав людини та українські реалії

Зроблено спробу окреслити межі контролю, який здійснюється судом щодо дискреційних адміністративних актів. Аналіз рішень Європейського суду з прав людини дозволив вирізнити критерії достатності судового перегляду таких актів. Вивчення практики українських судів сприяло висновку про те, що під час розв'язання позовів про правомірність актів, прийнятих адміністративними органами «на свій розсуд», суди розглядають і питання права, і питання факту. Однак при формулюванні резолютивної частини рішення вони вправі «спрямувати» суб'єкта влади на вчинення лише тієї дії, яка не є результатом реалізації дискреційного повноваження; і навпаки – суди не можуть покладати обов'язок вчинити дію, яку за законом адміністративний орган здійснює «на свій розсуд».

Ключові слова: адміністративний акт, дискреційні повноваження, судовий контроль.

I. Вступ

У першому реченні п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. зазначено, що «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом,

який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення» [1; 2].

Очевидно, що у цьому реченні вміщено інформацію відносно складових, що формують право на справедливий

суд. Такі складові можна впевнено називати гарантіями останнього, бо їх закріплення забезпечує його (права) реалізацію. Серед цих складових вирізняємо такі, що: 1) розкривають певні можливості (права) особи, яка звертається до суду за захистом; 2) встановлюють необхідність існування у державі незалежних та безсторонніх інституцій, уповноважених на розгляд і вирішення правових конфліктів, та 3) визначають вимоги до процедур, у відповідності із якими такий розгляд відбувається.

Зупинимось на другій групі складових права на справедливий суд.

Європейський суд з прав людини (далі – Суд, ЄСПЛ) у своїх рішеннях досить часто акцентує увагу на рисах, наявність яких дозволяє стверджувати, що певна інституція є органом правосуддя, уповноваженим на оцінку правомірності будь-яких адміністративних актів, у тому числі і дискреційних. При цьому Суд рухається таким шляхом: він виокремлює зазначені риси задля того, щоб відзначити, що їх наявність забезпечує належний рівень контролю відносно адміністративних органів, але не призводить до необґрунтованого втручання в їх діяльність.

II. «Повний рівень юрисдикції» як визначальна характеристика органу, що відправляє правосуддя

Згідно із досліджуваним конвенційним положенням кожен вправі розраховувати, що конфлікт за його участю буде розв'язаний (а) утвореним на підставі закону (б) незалежним та (в) безстороннім судом. Таким чином, реалізація цього припису вимагає, щоб у державі існували інституції, здатні відправляти

правосуддя. Зазвичай, це органи, що репрезентують судову владу. Однак ЄСПЛ вважає, що такими є не тільки органи, інтегровані у національну судову систему. Ними можуть бути інші, сформовані поза цією системою органи; але такі, що спроможні, діючи відповідно до своєї компетенції, розв'язувати спірні питання у межах розгляду, що відбуватиметься у встановленому порядку [3].

Характеризуючи подібні інституції, ЄСПЛ говорить про те, що їх діяльність може бути пов'язана із виконанням різних функцій – адміністративних, дисциплінарних, консультативних тощо. Втім одним із напрямів має бути функція судова. Чисельність функцій не може сама по собі виключати такі органи з кола «судів» [4]. Важливо, за позицією ЄСПЛ, щоб, по-перше, ці «несудові» органи мали «повний рівень юрисдикції», тобто у процесі розгляду справи розв'язували правові конфлікти по суті [5]. Розв'язання спору органом, що не наділений повним рівнем юрисдикції, не є порушенням Конвенції, але у такому випадку національним законом має бути передбачено можливість перегляду відповідного рішення безпосередньо судом [6]. І, по-друге, їх рішення за характером мають бути обов'язковими та у подальшому не можуть змінюватися вищими щодо них органами [7].

На підтвердження викладеної позиції згадаємо рішення ЄСПЛ у справі «Олександр Волков проти України», де відзначено, що питання звільнення пана Волкова із посади судді розглядалося Вищою радою юстиції (далі – ВРЮ), яка розв'язувала даний конфлікт по суті

через проведення засідання та оцінку доказів, а отже, через встановлення всіх питань факту та права. Розгляд справи ВРЮ завершився двома поданнями про звільнення пана Волкова, направленими до парламенту і розглянутими парламентським комітетом з питань правосуддя, якому на той час було надано певну свободу дій при оцінці висновків ВРЮ, бо він мав повноваження проводити обговорення та, за потреби, додаткову перевірку, результатом чого могло стати подання рекомендації про звільнення чи незвільнення. На пленарному засіданні парламенту на підставі подань ВРЮ та пропозиції парламентського комітету було згодом ухвалено рішення про звільнення пана Волкова. Враховуючи зазначене, ЄСПЛ дійшов висновку, що, вирішуючи справу Волкова та ухвалюючи рішення ВРЮ, парламентський комітет і пленарне засідання парламенту разом виконували функцію суду. Їх рішення було обов'язковим для виконання й могло переглядатися тільки Вищим адміністративним судом України [8].

Стосовно «повного рівня юрисдикції» ще раз зауважимо, що, за твердженням ЄСПЛ, «судом» може вважатися лише орган, уповноважений на перевірку всіх питань факту і права, які стосуються розглядуваного ним спору [9]. Однак, як відомо, суб'єкти публічного управління вправі застосовувати адміністративний розсуд, діяти в межах дискреційних повноважень; інакше кажучи, їм дозволено з урахуванням фактичних обставин справи ухвалювати рішення на свій розсуд, обираючи, приміром, одну із передбачених законом альтернатив. При цьому зі змісту ст. 124

Конституції України випливає, що суд має змогу перевіряти лише дотримання правових вимог. Виходить, що певні, фактичні аспекти рішення, прийнятого «на свій розсуд», не можуть контролюватися судом, а тому останній, будучи часткою звичайного судового механізму, не виглядатиме як інституція, що має «повний рівень юрисдикції»¹.

У зв'язку із цим потребує з'ясування таке: чи можна вважати перегляд рішення «на свій розсуд» достатнім, якщо суд обмежується лише розв'язанням питань права, та, як наслідок, чи буде судовий розгляд із таким обмеженням відповідати вимогам п. 1 ст. 6 Конвенції?

III. Критерії достатності судового перегляду дискреційних адміністративних актів (практика ЄСПЛ)

Про вимоги, дотримання яких свідчить про достатність судового перегляду, йдеться у рішенні ЄСПЛ у справі «Сізма Радіо Телевіжн Лтд проти Кіпру». Заявник за даною справою скаржився на порушення його права на справедливий суд у провадженні щодо правомірності застосування Комітетом радіо та телебачення Кіпру штрафів за недотримання норм Закону про телерадіомовлення та Регламенту про станції телерадіомовлення.

¹ До речі, ЄСПЛ у деяких своїх рішеннях дійшов висновку, що інституції, інтегровані у національні судові системи, не мали «повного рівня юрисдикції», а тому не сприймалися судами у розумінні пункту першого ст. 6 Конвенції. Так, у рішенні в справі «Обермейер проти Австрії» [10] адміністративний суд був визнаний таким, що не мав «повного рівня юрисдикції», оскільки був уповноважений лише на встановлення відповідності адміністративних актів об'єкту та меті закону.

У цьому рішенні ЄСПЛ вирізняв три вимоги, що мають бути дотримані одночасно. Перша зводиться до того, що суд, який оцінює адміністративне рішення, ухвалене «на свій розсуд», повинен якнайглибше досліджувати так звані «прості» факти, тобто ті, що не потребують спеціальних знань. Друга – полягає в тому, що суду слід враховувати процедурні гарантії, які мали місце при постановленні рішення суб'єктом управління: якщо заявник впродовж адміністративної процедури використовував гарантії, які відповідають правилам ст. 6, то це може обґрунтувати «полегшену» форму судового контролю. І, нарешті, третя полягає в тому, що суд зобов'язаний (а) вислухати всі доводи заявника, а також (б) переглянути всі факти, що займають центральне місце у його (заявника) справі [11].

Цікавою ілюстрацією дотримання подібних вимог є рішення у справі «Поточка та інші проти Польщі», яке, до речі, постановлене на 10 років раніше, ніж згадане вище рішення у справі проти Кіпру. Заявники від Польщі скаржилися на недотримання права на справедливий суд під час вирішення спору про правомірність управлінських актів, прийнятих щодо успадкованих ними земельних ділянок. Згідно із польським процесуальним законом сфера юрисдикції Верховного адміністративного суду, який розглядав цей конфлікт, була обмежена дослідженням питань права. Тим не менш цей суд був уповноважений скасовувати рішення нижчих судів повністю або в частині, якщо було встановлено, що процесуальні вимоги безсторонності не були виконані впродовж розгляду, результатом якого стало їх

(рішень) ухвалення. Аргументація Верховного адміністративного суду свідчила, що фактично він вивчив обґрунтованість справи. Навіть при тому, що суд міг обмежити досліджування справи встановленням того, що оспорювані рішення мають бути залишені у силі у зв'язку із процесуальними та матеріальними недоліками скарги заявників, він розглянув останню по суті, детально, не відмовляючись від встановлення фактів. Він виніс рішення, що було ретельно аргументовано, а доводи заявників повністю вивчені. Враховуюче викладене, ЄСПЛ констатував, що обсяг перегляду справи Верховним адміністративним судом був достатнім, щоб відповідати п. 1 ст. 6 Конвенції [12].

Отже, аналіз практики ЄСПЛ дозволяє стверджувати, що право на справедливі суд може бути реалізоване, якщо судом досліджено всі питання – і факту, і права. За іншого підходу може склестися ситуація, коли фактичні обставини, які були визначальними для розв'язання конфлікту, не зазнають належної перевірки. І це, за твердженням ЄСПЛ, вже саме по собі є порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції [13]. Інакше кажучи, навіть якщо закон не уповноважує суд на вирішення питань факту, останні мають розглядатися задля того, щоб забезпечити достатній обсяг судового перегляду акта, прийнятого суб'єктом управління «на свій розсуд».

Доречно також згадати, що Комітет міністрів Ради Європи, звертаючись до практики ЄСПЛ, намагався окреслити оптимальні шляхи й засоби забезпечення ефективного контролю за адміністративними актами. У своїх рекомендаціях він торкнувся і проблеми визначення меж такого контролю.

Так, у Рекомендації щодо судового перегляду адміністративних актів Комітет міністрів наголосив, що всі адміністративні акти підлягають судовому перегляду, а суд повинен мати можливість розглянути всі питання права і фактичні обставини, які мають значення для представленої сторонами справи [14].

У тексті зазначеної Рекомендації не йдеться про особливості перегляду дискреційних актів. Але у роз'яснювальному коментарі до цієї Рекомендації відзначено, що відносно адміністративних актів, які є результатом реалізації дискреційного повноваження, хоча такі повноваження в принципі судовому перегляду не підлягають, суд може з'ясувати питання, чи вийшов відповідний адміністративний орган за дозволені межі, коли користувався такою свободою розсуду, і чи припустився яких-небудь очевидних помилок. За позицією Комітету міністрів, дискреційний акт може бути скасований судом, якщо, ухвалюючи його, адміністративний орган вийшов за межі своїх повноважень. При цьому суд має перевірити правильність застосування закону до фактів справи [15].

Пункт 9 Рекомендації стосовно реалізації адміністративними органами влади дискреційних повноважень виглядає так:

«9. Акт, прийнятий/вжитий під час реалізації дискреційних повноважень, може бути перевірений на предмет законності судом або іншим незалежним органом.

Такий контроль не виключає можливості проведення попереднього контролю з боку адміністративного органу,

уповноваженого вирішувати як стосовно законності, так і по суті такого акту» [16].

У свою чергу, у роз'яснювальному коментарі, що був традиційно доданий до згаданої Рекомендації, зауважено, що наведене формулювання не нівелює можливості того, що суд, який контролює законність дискреційного адміністративного акта, може також контролювати суть такого акта. А положення абз. 2 п. 9 Рекомендації, який «прямо передбачає контроль як законності акта, так і його суті з боку правоможного адміністративного органу, не мають тлумачитися як такі, що виключають додатковий, подвійний контроль з боку суду чи іншого незалежного органу» [17].

IV. Судовий контроль щодо дискреційних адміністративних актів (українські реалії)

Українські суди під час розгляду справ про правомірність адміністративних актів, які можуть бути віднесені до дискреційних, мають зважати на положення ч. 3 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України), які зобов'язують оцінювати управлінський акт за певними критеріями. Зокрема, рішення, дії чи бездіяльність суб'єкта владних повноважень мають бути перевірені з огляду на те, чи прийняті/вчинені вони: а) на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України; б) з використанням повноваження з метою, з якою це повноваження надано; в) обґрунтовано, тобто з урахуванням усіх обставин, що мають значення для прийняття рішення або вчинення дії; г) безсторонньо (неупере-

джено); д) добросовісно; є) розсудливо; ж) з дотриманням принципу рівності перед законом, запобігаючи всім формам дискримінації; з) пропорційно, зокрема з дотриманням необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення (дія); і) з урахуванням права особи на участь у процесі прийняття рішення; к) своєчасно, тобто протягом розумного строку.

Вищий адміністративний суд України, у більшості справ будучи судом касаційним, тобто не уповноваженим досліджувати докази, розглядати питання про їх достовірність, а також встановлювати та визнавати обставини, що не були встановлені у рішеннях нижчих судів, повинен здійснити їх (обставин) правову оцінку, визначити, чи правильно застосовано щодо них юридичні норми. Останнє вимагає від нього в описовій частині рішення викласти фабулу справи, а у мотивувальній – відзначити, як слід вживати норми права для врегулювання конкретних відносин. Аргументація, подана у такий спосіб, дозволяє касаційному суду згідно із п. 9 ч. 1 ст. 223 КАС України скасувати рішення нижчих судів та ухвалити нове рішення.

Отже, можна констатувати, що національним законом створено належні умови задля того, щоб адміністративний суд будь-якої інстанції сприймався як інституція із «повним рівнем юрисдикції» у розумінні п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Іншим питанням, що тривалий час не втрачає актуальності, обговорюється і судьями, і науковцями, є питання щодо

формулювань, які може собі дозволити суд у резолютивній частині рішення, постановленого у справі про протиправність дискреційного адміністративного акта. Але очевидним для нас є те, що характер таких формулювань залежить від того, чи дійде суд висновку, що акт, підданий перевірці, ухвалений унаслідок реалізації саме дискреційних повноважень.

Для прикладу звернімося до двох ухвал, винесених за результатами розгляду касаційних скарг. В обох справах ішлося про оцінку правомірності актів щодо реєстрації певних фактів.

Перша справа була порушена у зв'язку зі зверненням фізичної особи із позовом до реєстраційної служби про визнання протиправним рішення про реєстрацію права власності на одну цілу частину магазину промислових товарів, його скасування та зобов'язання здійснити реєстрацію права власності позивача на 2/5 частини магазину. Рішенням суду першої інстанції, яке було залишено без змін апеляційним судом, позов задоволено: визнано протиправним та скасовано рішення про реєстрацію права власності на одну цілу частину магазину, а також зобов'язано відповідача здійснити реєстрацію права власності позивача на 2/5 частини магазину.

Касаційним судом рішення нижчих судів скасовано, а справу направлено на новий розгляд. Таку позицію обґрунтовано тим, що судами першої та апеляційної інстанцій не було досліджено всі докази, а отже, не з'ясовано всі фактичні обставини, що мали суттєве значення для вирішення даного спору.

Крім того, касаційний суд, посилаючись на згадану вище Рекомендацію стосовно реалізації адміністративними органами влади дискреційних повноважень, відзначив, що адміністративний суд не вправі перебирати на себе повноваження щодо вирішення питань, які законодавством віднесено до компетенції іншого державного органу; він не може втручатися у дискрецію (вільний розсуд) суб'єкта владних повноважень. За позицією Вищого адміністративного суду України, зобов'язання реєстраційної служби здійснити державну реєстрацію права власності позивача на 2/5 частини магазину є втручанням суду у дискреційні функції відповідача; останній мав би у своєму рішенні вказати на необхідність повторного розгляду службою заяви про реєстрацію права власності [18]. Таким чином, у даній справі касаційний суд, не наводячи належних аргументів, визнав дискреційними повноваження щодо прийняття рішення про реєстрацію певного факту і внаслідок цього вказав на неможливість розміщення у резолютивній частині судового рішення приписів, зобов'язуючих позивача вчиняти певні дії.

Іншу справу порушено за позовом, у якому висунуто вимоги визнати протиправним рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку і зобов'язати комісію здійснити реєстрацію випуску акцій. Постановою суду першої інстанції, залишеною без змін ухвалою апеляційного суду, позовні вимоги задоволено повністю: оспорюване рішення визнано протиправним, скасовано, а відповідача зобов'язано зареєструвати випуск цінних паперів.

Не погоджуючись із рішеннями судів першої та апеляційної інстанцій, відповідач подав касаційну скаргу, у якій просив скасувати ухвалені рішення та прийняти нову постанову про відмову у задоволенні позовних вимог. Крім іншого, у скарзі було зазначено, що своїм рішенням суд першої інстанції втрутився у дискреційні повноваження суб'єкта владних повноважень, що є порушенням закону.

Вищий адміністративний суд України відхилив зазначену скаргу. У своїй ухвалі він відреагував і на твердження відповідача щодо втручання у дискреційні повноваження. Зокрема, суд відзначив, що останніми є повноваження обирати у конкретній ситуації між альтернативами, кожна з яких є законною. Прикладом таких повноважень, за твердженням суду, є такі, які закріплені у законодавстві із застосуванням слова «може». У такому випадку суд не вправі зобов'язати суб'єкта владних повноважень обрати один із правомірних варіантів поведінки, оскільки який би варіант реалізації повноважень не обрав відповідач, кожен буде законним. Але, за позицією суду, у даній справі відповідач помилково вважає свої повноваження дискреційними, бо у разі настання визначених законодавством вимог, він (відповідач) зобов'язаний вчинити конкретні дії – прийняти рішення про реєстрацію випуску акцій. Підставою для відмови у прийнятті такого рішення можуть бути лише визначені законом обставини [19].

Аргументи, наведені Вищим адміністративним судом України в останньому із процитованих рішень, виглядають

надзвичайно переконливими. Дійсно, у даній ситуації відповідач не може діяти на власний розсуд. Він обмежений двома варіантами: прийняти рішення про реєстрацію або про відмову у реєстрації. Ці рішення протилежні за своєю суттю; ними категорично розв'язується порушене позивачем питання. Прийнятним для позивача може бути тільки позитивне рішення. Відмова у реєстрації обов'язково призведе до незадоволення з його боку. У такому випадку має сенс просити суд зобов'язати відповідача здійснити реєстрацію. Суд, у свою чергу, відповідно до п. 3 ч. 4 ст. 105 та п. 3 ч. 2 ст. 162 КАС України у разі встановлення порушення права позивача має ефективно його захистити, у тому числі шляхом зобов'язання відповідача вчинити дії, спрямовані на його (права) відновлення. Отже, у цій справі касаційний суд не визнав, що повноваження з реєстрації є дискреційними, а тому допустив використання у резолютивній частині судового рішення положень, якими відповідача зобов'язано вчинити конкретні дії.

V. Резюме

На завершення згадаємо надзвичайно цікаву, ґрунтовну роботу Е. Шмідта-Ассманна «Загальне адміністративне право як ідея врегулювання: основні засади та завдання систематики адміністративного права», в якій автор відзначав таке: «Розсуд не означає “свободи вибору”. Органи публічної адміністрації роблять вибір не вільно; як органи влади, що в усьому диригуються правом, вони повинні керуватись критеріями, закладеними в законі та

дорученому завданні, та самостійно зважувати ці масштаби у рамках своїх повноважень. Насамперед критерії являють собою цільові настанови, які впливають із програми відповідних законів... До них слід додати масштаби конституції, особливо основоположні права, принцип пропорційності та вимоги рівності, а також дедалі щільніші вимоги європейського права». Далі науковець зауважує, що і за межами цих юридичних критеріїв не починається сфера вільної доцільності, оскільки, за твердженням професора, розсуд – це адміністративна зважена оцінка (обґрунтування) правильності дій публічної адміністрації, завжди скерована метою закону [20, с. 239].

Таке розуміння сутності розсуду дозволило професору Е. Шмідту-Ассманну дійти висновку, що уповноваження адміністративних органів на прийняття остаточних рішень не виключають судовий контроль, однак звужують його інтенсивність [20, с. 253]. Вбачаємо, що цей висновок лише підтверджує відображену в рішеннях ЄСПЛ позицію стосовно необхідності здійснення судом повноцінної перевірки будь-якого адміністративного акта, у тому числі дискреційного. Очевидно, що про ступінь інтенсивності подібної перевірки свідчать формулювання резолютивної частини судового рішення: суд може скерувати суб'єкта влади на дію, яка за законом не є наслідком реалізації дискреційного повноваження; і навпаки – суд не має права зобов'язувати суб'єкта влади вчиняти дію, яку за законом останній здійснює «на свій розсуд».

Список використаних джерел

1. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 лип. 1997 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року : офіц. пер. // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 32. – Ст. 2371.
3. The European Court's of Human Rights judgment, October 22, 1984, on the case of Sramek v. the Austria [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57581>.
4. The European Court's of Human Rights judgment, November 30, 1987, on the case of H. v. Belgium [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57501>.
5. The European Court's of Human Rights judgment, October 23, 1985, on the case of Benthem v. the Netherlands [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57436>.
6. The European Court's of Human Rights judgment, May 20, 1998, on the case of Gautrin and others v. France [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58166>.
7. The European Court's of Human Rights judgment, April 19, 1994, on the case of Van de Hurk v. the Netherlands [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57878>.
8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Олександр Волков проти України» від 9 січ. 2013 р. // Офіц. вісн. України. – 2013. – № 89. – Ст. 3307.
9. The European Court's of Human Rights judgment, September 17, 1996, on the case of Terra Woning en B. V. v. the Netherlands [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58082>.
10. The European Court's of Human Rights judgment, June 28, 1990, on the case of Obermeier v. Austria [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57631>.
11. The European Court's of Human Rights judgment, July 21, 2011, on the case of Sigma Radio Television Ltd v. Cyprus [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105766>.
12. The European Court's of Human Rights judgment, October 4, 2001, on the case of Potocka and others v. Poland [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59703>.
13. The European Court's of Human Rights judgment, September 17, 1996, on the case of Terra Woning en B. V. v. the Netherlands [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58082>.
14. Рекомендація REC (2004)20 щодо судового перегляду адміністративних актів : прийнята Ком. міністрів Ради Європи 15 груд. 2004 р. // Основи адміністративного судочинства та адміністративного права : навч. посіб. / за заг. ред. Р. О. Куйбіди, В. І. Шишкіна. – К. : Старий світ, 2006. – С. 552–555.
15. Роз'яснювальний коментар до Рекомендації REC (2004)20 щодо судового перегляду адміністративних актів (прийнята Ком. міністрів Ради Європи 15 груд. 2004 р.) // Основи адміністративного судочинства та адміністративного права : навч. посіб. / за заг. ред. Р. О. Куйбіди, В. І. Шишкіна. – К. : Старий світ, 2006. – С. 556–575.
16. Рекомендація № R(80)2 стосовно реалізації адміністративними органами влади дискреційних повноважень : прийнята Ком. міністрів Ради Європи 11 берез. 1980 р. // Основи адміністративного судочинства та адміністративного права : навч. посіб. / за заг. ред. Р. О. Куйбіди, В. І. Шишкіна. – К. : Старий світ, 2006. – С. 438–441.
17. Роз'яснювальний коментар до Рекомендації № R (80)2 стосовно реалізації адміністративними органами влади дискреційних повноважень (прийнята Ком. міністрів Ради Європи 11 берез. 1980 р.) // Основи адміністративного судочинства та адміністративного права : навч. посіб. / за заг. ред. Р. О. Куйбіди, В. І. Шишкіна. – К. : Старий світ, 2006. – С. 441–451.
18. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 11 лют. 2016 р. № 55870533 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55870533>.
19. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 17 груд. 2015 р. № 54597702 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54597702>.

20. Шмідт-Ассманн Е. Загальне адміністративне право як ідея врегулювання: основні засади та завдання систематики адміністративного права / Ебергард Шмідт-Ассманн ; [пер. з нім. Г. Рижков, І. Сойко, А. Баканов] ; відп. ред. О. Сирод. – [2-ге вид., перероблене та допов.]. – К. : К. І. С., 2009. – 552 с.

References

1. Pro ratyfikatsiiu Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod 1950 roku, Pershoho protokolu ta protokoliv №2, 4, 7 ta 11 do Konventsii : Zakon Ukrainy vid 17 lyp. 1997 r. // Vidom. Verkhov. Rady Ukrainy. – 1997. – №40. – St. 263.
2. Oficial'nyy perevod teksta Konvencii o zashchite prav cheloveka i osnovopolozhnykh svobod 1950 goda sm.: Ofic. visn. Ukrainy. – 2006. – №32. – St. 2371.
3. The European Court's of Human Rights judgment, October 22, 1984, on the case of Sramek v. the Austria. Available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57581>.
4. The European Court's of Human Rights judgment, November 30, 1987, on the case of H. v. Belgium. Available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57501>.
5. The European Court's of Human Rights judgment, October 23, 1985, on the case of Bentem v. the Netherlands. Available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57436>.
6. The European Court's of Human Rights judgment, May 20, 1998, on the case of Gautrin and others v. France. Available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58166>.
7. The European Court's of Human Rights judgment, April 19, 1994, on the case of Van de Hurk v. the Netherlands. Available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57878>.
8. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi «Oleksandr Volkov proty Ukrainy» vid 9 sich. 2013 r. // Ofits. visn. Ukrainy. – 2013. – №89. – St. 3307.
9. The European Court's of Human Rights judgment, September 17, 1996, on the case of Terra Woning en B. V. v. the Netherlands. Available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58082>.
10. The European Court's of Human Rights judgment, June 28, 1990, on the case of Obermeier v. Austria. Available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57631>.
11. The European Court's of Human Rights judgment, July 21, 2011, on the case of Sigma Radio Television Ltd v. Cyprus. Available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105766>.
12. The European Court's of Human Rights judgment, October 4, 2001, on the case of Potocka and others v. Poland. Available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59703>.
13. The European Court's of Human Rights judgment, September 17, 1996, on the case of Terra Woning en B. V. v. the Netherlands. Available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58082>.
14. Rekomendatsiia RES (2004)20 shchodo sudovoho perehliadu administratyvnykh aktiv : pryiniata Kom. ministriv Rady Yevropy 15 hrud. 2004 r. // Osnovy administratyvnoho sudochynstva ta administratyvnoho prava : navch. posib. / za zah. red. R. O. Kuibidy, V. I. Shyshkina. – K. : Staryi svit, 2006. – S. 552–555.
15. Roz'iasniuvalnyi komentar do Rekomendatsiia RES (2004)20 shchodo sudovoho pereh-liadu administratyvnykh aktiv (pryiniata Komitetom ministriv Rady Yevropy 15 hrud. 2004 r.) // Osnovy administratyvnoho sudochynstva ta administratyvnoho prava : navch. posib. / za zah. red. R. O. Kuibidy, V. I. Shyshkina. – K. : Staryi svit, 2006. – S. 556–575.
16. Rekomendatsiia №R (80) 2 stosovno realizatsii administratyvnymy orhanamy vlady dyskretsiiynykh povnovazhen : pryiniata Kom. ministriv Rady Yevropy 11 berez. 1980 r. // Osnovy administratyvnoho sudochynstva ta administratyvnoho prava : navch. posib. / za zah. red. R. O. Kuibidy, V. I. Shyshkina. – K. : Staryi svit, 2006. – S. 441–451.
17. Roz'iasniuvalnyi komentar do Rekomendatsii №R (80) 2 stosovno realizatsii adminis-tratyvnymy orhanamy vlady dyskretsiiynykh povnovazhen (pryiniata Komitetom ministriv Rady Yevropy 11 berez. 1980 r.) // Osnovy administratyvnoho sudochynstva ta administratyvnoho prava : navch. posib. / za zah. red. R. O. Kuibidy, V. I. Shyshkina. – K. : Staryi svit, 2006. – S. 441–451.
18. Ukhvala Vyshchoho administratyvnoho sudu Ukrainy vid 11 liut. 2016 r., №55870533 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55870533>.
19. Ukhvala Vyshchoho administratyvnoho sudu Ukrainy vid 17 hrud. 2015 r., №54597702 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54597702>.

20. Schmidt-Assmann E. Zahalne administratyvne pravo yak ideia vrehuliuvannia: osnovni zasady ta zavdannia systematyky administratyvnoho prava / Eberhard Schmidt-Assmann; [per. z nim. H. Ryzhkov, I. Soiko, A. Bakanov]; vidp. red. O. Syroid. – [2-he vyd., pereroblene ta dopo-vnene]. – K. : «K. I. S.», 2009. – 552 s.

Писаренко Н. Б., кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры административного права Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков

e-mail: n.pysarenko@ukr.net

ORCID 0000-0003-2159-5459

Пределы судебного контроля

в отношении дискреционных административных актов:

практика Европейского суда по правам человека и украинские реалии

Сделана попытка обозначить пределы контроля, осуществляемого судом в отношении дискреционных административных актов. Анализ решений Европейского суда по правам человека позволил выделить критерии достаточности судебного пересмотра таких актов. Изучение практики украинских судов привело к выводу о том, что при разрешении исков о правомерности актов, принятых административными органами «на своё усмотрение», суды рассматривают и вопросы права, и вопросы факта. Однако при формулировании резолютивной части решений они вправе «направить» субъекта власти на совершение лишь того действия, которое не является результатом реализации дискреционного полномочия; и наоборот – суды не могут возлагать обязанность совершить действие, которое по закону административный орган осуществляет «на свое усмотрение».

Ключевые слова: административный акт, дискреционные полномочия, судебный контроль.

Pysarenko N. B., Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Administrative Law Department of the Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv

e-mail: n.pysarenko@ukr.net

ORCID 0000-0003-2159-5459

The Limits of Judicial Review With Regard to the Discretionary Administrative Acts: the Practice of the European Court of Human Rights and Ukrainian Realis

In this article it was attempted to identify the judicial review limits with regard to discretionary administrative acts. Analysis of the European Human Rights Court decisions allowed to identify the criteria sufficiency of reviewing such acts by the court. The study of Ukrainian courts practice led to the conclusion that, in the resolution of claims on the legality of acts adopted by the administrative authorities «at its discretion», the courts consider both issues of law and issues of fact. However, while formulating the operative part of its judgment, the courts have the right to «direct» the subject of power to commit only the action that is not the result of the implementation of discretionary power; and vice versa – they cannot be obliged to perform an act which administrative authority provides «at its discretion» according to the law

Key words: an administrative act, the discretionary powers, judicial review.

ГУСАРОВ КОСТЯНТИН ВОЛОДИМИРОВИЧ,

доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри
цивільного процесу Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого,

Україна, м. Харків

e-mail: gusarovkv@mail.ru

ORCID ID orcid.org/0000-0001-8774-259X

УДК 347.95:342.565.2

Вплив конституційної скарги на остаточність судового рішення та вичерпання національних засобів юридичного захисту у цивільному процесі

Статтю присвячено аналізу інституту конституційної скарги, запровадженій у Конституцію Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» в частині впливу на остаточність судового рішення. Особливу увагу приділено співвідношенням вичерпання національних засобів юридичного захисту з конституційною скаргою в аспекті ст. 35 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Проаналізовано зміст поняття остаточності судового рішення, який уперше закріплений у національному законодавстві в нормі ст. 151¹ Конституції України в редакції вищевказаного Закону. Зроблено висновок, що подання заінтересованою особою конституційної скарги не можна розглядати як перепону для звернення до Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: конституційна скарга, вичерпність національних засобів юридичного захисту, остаточність судового рішення.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями обумовлюється змістом ст. 151¹ Конституції в редакції Закону «Про внесення змін до Конституції України

(щодо правосуддя)». Відповідно до вказаної норми Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований

в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано [1]. На час підготовки цієї статті (3 січня 2017 р.) до Конституційного Суду України надійшло 39 конституційних скарг, багато з яких стосуються питань визнання неконституційними окремих норм цивільного процесуального законодавства [2].

Слід зазначити, що в національному законодавстві на конституційному рівні вперше запроваджено термін «остаточність судового рішення», зміст якого не міститься в нормах вітчизняного права. Не визначеним, на думку автора, залишається і питання визначення використання всіх національних засобів юридичного захисту, зокрема у цивільному процесі.

Аналіз досліджень і публікацій дозволяє констатувати відсутність спеціальних досліджень, присвячених викладеним у статті питанням впливу конституційної скарги на остаточність судового рішення та вичерпання національних засобів юридичного захисту у цивільному процесі. Однак на монографічному рівні інститут конституційної скарги у механізмі доступу до конституційного правосуддя був предметом фундаментальних наукових досліджень, зокрема, М. М. Гульгя [3], а також колективу авторів за загальною редакцією О. В. Петришина [4]. На проблеми властивостей судового рішення у цивільному процесі, включаючи остаточність, зверталась увага В. В. Комаровим [5]. Разом з тим питанням запровадження

конституційної скарги присвячена науково-практична конференція [6] та наукові статті Л. І. Летнянчина [7] та інших авторів.

З огляду на це **завданням статті** є аналіз положень норм Конституції та цивільного процесуального законодавства України, практики Європейського суду з прав людини та літературних джерел з метою дослідження впливу конституційної скарги на остаточність судового рішення та на вичерпання національних засобів юридичного захисту у цивільному процесі.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 4 ст. 55 Конституції України кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Статтею 35 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначається, що Європейський суд з прав людини може брати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби юридичного захисту, згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права, і впродовж шести місяців від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні.

Зміст Конвенції відображає, як зазначено в одному з аналізів застосування практики Європейського суду з прав людини та дотримання Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, два основних аспекти її дії – матеріально-правовий та процесуаль-

ний. У частині її норм містяться ті положення про право та основні свободи, здійснення яких гарантується Високими Договірними Сторонами за цим міжнародним договором. Закріплені в них права є тими стандартами, які мають дотримувати держави, що взяли на себе зобов'язання за Конвенцією [8].

У цій статті йтиметься про процесуальний аспект реалізації права на звернення до міжнародних установ, юрисдикція яких визнана Україною. Дотримання процесуальних правил звернення до зазначених установ є обов'язковою умовою та передумовою такого звернення. Редакція ст. 151¹ Конституції в редакції Закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» містить положення, зміст яких не встановлено національним законодавством. Передусім мова йде про остаточність судового рішення та вичерпання національних засобів юридичного захисту як передумова звернення до міжнародних судових установ, юрисдикція яких визнана Україною.

У зв'язку з цим слід зазначити, що 26 грудня 2016 р. у Конституційному Суді України відбулася презентація циклу доповідей, пов'язаних із визначенням змісту поняття «остаточне судове рішення у справі». Встановлення факту наявності остаточного рішення у судовій справі скажника є конституційною підставою прийняття конституційної скарги до розгляду і відкриття провадження за нею. Для суб'єкта права на конституційну скаргу це означає обов'язок надати до Конституційного Суду України поряд із самою скаргою рішення, яке дійсно є остаточним у його судовій справі» [9].

Цивільному процесуальному законодавству не відомий термін «остаточність» судового рішення. Проте обов'язковість та остаточність судового рішення пов'язується лише із властивостями законної сили акта правосуддя (ст. 223 ЦПК України). У юридичній літературі за допомогою законної сили судового рішення виражається правова визначеність акта правосуддя, його незмінність та виключність, а також здійсненність, преюдиціальність і обов'язковість [10, с. 646–648].

На проблему визначення «властивостей» остаточності судового рішення зверталась увага в юридичній літературі України В. В. Комаровим [5, с. 70–73]. Не існує єдиної позиції щодо цього питання і у Європейського суду з прав людини. Раніше Суд визнавав остаточними судові рішення після їх перегляду судами касаційної інстанції [11] і в жодному разі не визнавав суд наглядової інстанції як суд, який завершує можливість перегляду судових рішень на національному рівні. В іншому випадку, у рішенні Суду «Шагін проти України» остаточним було визнано рішення Верховного Суду України [11].

Суттєвим чином на остаточність судового рішення впливає і строк допустимого оскарження акта правосуддя. Наприклад, у рішенні Суду «Тімотієвич проти України» зазначено, що рішення національного суду на порушення інтересів заявника було скасовано за ініціативою прокурора, який застосував свої дискреційні повноваження. На думку Суду, в цьому випадку мало місце непропорційне та незаконне втручання в права заявника (ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції) [12].

На сьогодні встановлення змісту терміна «остаточність судового рішення» залежить не тільки від вищевказаних обставин, пов'язаних з інстанційністю перегляду судових актів та від моменту набрання законної сили рішенням за правилами національного процесуального законодавства. Ситуація ускладнюється тим, що цивільне процесуальне законодавство України, наприклад, не містить граничних строків порушення питання про поновлення строку на оскарження рішення. У зв'язку з цим у рішенні *«Пономарьов проти України»* Суд вказує, що правова система багатьох держав-членів передбачає продовження строків оскарження за наявності для цього об'єктивних підстав. Разом з цим, якщо строк на ординарне апеляційне оскарження поновлено зі спливом значного періоду часу і з підстав, які не є переконливими, то поновлення строків на оскарження може порушити принцип правової визначеності. У вказаному рішенні строк на оскарження судового акта було поновлено виходячи з того, що скрутний матеріальний стан сторони перешкодив сплаті державного мита. Суд вказує, що сторона не стверджувала про відсутність коштів, а переконувала національний суд поновити строк оскарження судового акта виходячи з відсутності вільних коштів для сплати державного мита. Більше того, відсутні відомості про те, що апелянт коли-небудь звертався з проханням відстрочити чи розстрочити сплату державного мита, що можна було здійснити за правилами національного законодавства. У такій ситуації стороні була надана можливість подати повторну

апеляційну скаргу у разі пропущення значного проміжку часу і після початку виконання рішення суду. Такі обставини, на думку Суду, мали метою не виправлення серйозних помилок, а лише повторний розгляд справи. У такому разі національні суди порушили принцип правової визначеності і «право на суд» заявника, гарантоване п. 1 ст. 6 Конвенції. І хоча, на думку Суду, вирішення питання про поновлення строку на оскарження знаходиться в межах дискреційних повноважень національних судів, такі повноваження не можуть бути безмежними. Підставами поновлення таких строків можуть бути, наприклад, неповідомлення сторін органами влади про прийняте рішення у їх справі [11].

Однак навіть у подібних випадках можливість поновлення строків на оскарження не повинна бути необмеженою, оскільки сторони в розумні періоди часу повинні застосовувати заходи для того, щоб з'ясувати стан невідомого їм судового провадження. Про це вказується у рішеннях Суду *«Олександр Шевченко проти України»* та *«Трух проти України»* [11]. У кожному випадку національні суди повинні перевіряти, чи виправдовують підстави поновлення строків на оскарження втручання в принцип *res judicata*, особливо щодо тих справ, в яких національне законодавство не обмежує повноваження судів ані в часі, ані в підставах поновлення строків.

На підставі викладеного уявляється, що питання імплементації терміна «остаточність судового рішення» і змісту вказаного поняття в нормах націо-

нального цивільного процесуального права є актуальним виходячи з невідворотності подальшого реформування процедур оскарження та перевірки судових рішень відповідно до європейських стандартів здійснення правосуддя, а також, враховуючи мету та завдання даної статті, впливу конституційної скарги на остаточність судового рішення та на вичерпання національних засобів юридичного захисту у цивільному процесі.

Однак знайомство зі змістом іноземних нормативних актів, наприклад, Конституції Греції, дозволяє стверджувати той факт, що законодавство названої держави настання юридичних наслідків судового рішення пов'язує не з його законною силою, а з набуттям рішенням статусу остаточного. Так, відповідно до ч. 6 ст. 14 Конституції Греції санкції у вигляді призупинення або припинення діяльності засобу масової інформації або заборони здійснювати журналістську діяльність настають, за наявності зазначених випадків у названій нормі, після набуття рішенням суду статусу остаточного [13, с. 12]. Цивільний процесуальний кодекс вказаної держави поряд із остаточністю судового рішення оперує терміном «безповоротне» судове рішення [14, с. 537]. Виходячи із цього вважаємо, що термінологія європейського законодавства настання юридичних наслідків пов'язує з остаточністю судового рішення за відсутності терміна «законна сила», притаманного пострадянському процесуальному законодавству.

У правовій літературі М. М. Гультаєм, наприклад, конституційна скарга

розглядається як інститут демократії та засіб конституційного контролю [15]. Однак з урахуванням сучасних змін до Конституції такий підхід слід доповнити і тим, що конституційна скарга набуває властивостей процесуального документа, завдяки якому можна ставити питання про «відкриття» підстав для перегляду судових актів.

Подання конституційної скарги, як на мене, не можна розглядати як перепону для звернення до ЄСПЛ. Це не є належним національним засобом захисту цивільних прав, оскільки не передбачений у галузевому національному законодавстві – ЦПК України. Поряд з цим уявляється, що про вичерпність національних засобів слід говорити враховуючи ту систему перегляду, яка закріплена у галузевому процесуальному законодавстві, зокрема у ЦПК України.

При визначенні остаточності судового рішення також слід враховувати особливості перегляду окремих категорій цивільних справ, оскільки в багатьох випадках касаційний перегляд не допускається (статті 304¹, 309¹ ЦПК України). У вказаних випадках у разі оскарження судового рішення останнє набуває властивостей остаточності після апеляційного перегляду судового рішення. У деяких випадках оскарження судового рішення може бути ускладненим з причини встановленої можливості розгляду деяких категорій справ окремого провадження за відсутності заінтересованої особи. Як наслідок, дізнатись про встановлення судовим рішенням певних обставин та фактів зазначені суб'єкти цивільного процесуального права можуть із значним запізненням,

навіть після набрання судовим рішенням законної сили (остаточності).

Під національним засобом юридичного захисту, про який іде мова у ст. 151¹ Конституції України, в юридичній літературі розуміється правовий засіб, використання якого здатне, принаймні теоретично, призвести до відновлення права, на порушення якого скаржитися заявник у міжнародній судовій інституції [16, с. 112]. Це закріплена у законі правова можливість звернення особи до судової чи позасудової форм захисту, які включають у себе комплекс особливих процедур, що здійснюються уповноваженими державними органами й самою уповноваженою особою, спрямовані на захист і відновлення порушеного права чи свободи [17, с. 7].

Питання про вичерпність засобів правового захисту Європейський суд з прав людини вирішує в кожному конкретному випадку, спираючись на вищевказані положення, а також винятки з правила вичерпності, до яких зокрема належать невідповідність та неефективність засобів захисту [18], неможливість використання засобів захисту через існування перешкод, штучно створених державою-відповідачем [19], та ін.

Рекомендація Rec (2004) 6 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо вдосконалення національних засобів правового захисту» містить положення, що не лише судові органи слід визнати належними та ефективними. Як належні національні засоби правового захисту можуть виступати і несудові органи. Головне – щоб їх діяльність була ефективною [20].

Ефективність засобу правового захисту передбачає можливість прийняття відповідним державним органом або державними органами всієї сукупності рішень стосовно наявного порушення права, гарантованого вказаною Конвенцією чи Протоколом до неї. Така можливість має бути практичною, а не тільки теоретичною. Якщо в державі відсутні органи, які в принципі здатні констатувати, що відповідне порушення мало місце, або ці органи не в змозі виправити порушення, в тому числі в необхідних випадках присудити особі відповідну компенсацію, звернення до них не буде вважатися засобом правового захисту від порушення [21]. Оскільки Конституційний Суд України при розгляді конституційної скарги не наділений вказаними повноваженнями, то внаслідок цього звернення до вказаного суду із зазначеною скаргою не можна, як уявляється, вважати національним засобом юридичного захисту.

Висновки. Виходячи з наведеного, можна зробити висновок про те, що рішення Конституційного Суду України за результатами розгляду конституційної скарги може бути підставою для перегляду рішення суду цивільної юрисдикції за нововиявленими обставинами, але не може бути ще одним національним засобом юридичного захисту, який би «гальмував» звернення до Європейського суду з прав людини. Зміст остаточності судового рішення слід пов'язувати, як уявляється, із законною силою акта правосуддя. Зазначені властивості судового рішення та їх процесуально-правові наслідки є, на думку автора, ідентичними.

Список використаних джерел

1. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/page4>.
2. До відома громадян України, іноземців, осіб без громадянства та юридичних осіб [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ccu.gov.ua:8080/uk/publish/article/327167>.
3. Гульгай М. М. Конституційна скарга у механізмі доступу до конституційного правосуддя : монографія / М. М. Гульгай. – Х. : Право, 2013. – 424 с.
4. Проблеми та перспективи запровадження індивідуальної конституційної скарги в Україні : монографія / О. В. Петришин [та ін.]. – К. : Атіка-Н, 2010. – 108 с.
5. Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України / В. В. Комаров. – Х. : Право, 2012. – 624 с.
6. Огляд Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні // Вісн. Конституц. Суду України. – 2016. – № 1. – С. 98–104.
7. Летнянчин Л. І. Конституційна судова реформа: проблеми та перспективи / Л. І. Летнянчин // Вісн. Нац. акад. прав. наук України. – 2016. – № 3 (86). – С. 194–203.
8. Аналіз застосування практики Європейського суду з прав людини та дотримання Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод місцевими судами Харкова та Харківської області та апеляційним судом Харківської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hra.court.gov.ua/sud2090/inf_court/generalization/criminal1/.
9. Підготовка до практичної роботи з конституційними скаргами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/pidgotovka-do-praktychnoyi-roboty-z-konstytucijnymy-skargamy>.
10. Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 1352 с.
11. Стаття 6 «Право на справедливий суд» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/19618>.
12. Справа «Гімотієвич проти України» (заява № 63158/00) [Електронний ресурс] : рішення Європ. суду з прав людини від 08.11.2005. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1079.5360.0>.
13. Το Σύνταγμα της Ελλάδος: σύγχρονη νομοθεσία. – Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σακκουλα, 2008. – 129 с.
14. Καλάβρος Κ. Κωδικός πολιτικής δικονομίας (με την νομολογία της ολομελίας του Αρείου Πάγου από το 1971 μέχρι και το Μάρτιο 2012). / Καλάβρος Κ., Σταματόπουλος Σ. – Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σακκουλα, 2012. – 725 с.
15. Гульгай М. Конституційна скарга як інститут демократії [Електронний ресурс] / М. Гульгай. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/3213/>.
16. Cohen-Jonathan G. La Convention européenne des droits de l'homme / G. Cohen-Jonathan. – Economica, Paris, Presses universitaires d'Aix Marseille, Aix-en-Provence, 1989. – 616 p.
17. Хайрова Г. С. Право на эффективные средства правовой защиты: соотношение международно-правовой и внутригосударственной регламентации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Г. С. Хайрова. – Казань : [Б. и.], 2004. – 19 с.
18. Решение ЕСПЧ по делу *Акдивар и другие против Турции* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.echr.ru/documents/doc/2461451/2461451.htm>.
19. Решение ЕСПЧ по делу *Ейри против Ирландии* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.echr.ru/documents/doc/2461441/2461441.htm>.
20. Рекомендація Rec (2004) 6 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо вдосконалення національних засобів правового захисту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_718.
21. Критерии приемлемости жалобы в Европейский суд по правам человека. Критерий № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://europeanecourt.ru/kriterii-priemlemosti-zhaloby-v-evropejskij-sud/neobxodimost-ischerpaniya-vsex-sredstv-pravovoj-zashhity-pered-obrashheniem-v-evropejskij-sud/>.

References

1. Konstitutsiya Ukraïni [Elektronniy resurs] – Rezhim dostupu do resursu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/page4>.
2. Do vidoma gromadyan Ukraïni, inozemtsiv, osib bez gromadyanstva ta yuridichnikh osib [Elektronniy resurs] – Rezhim dostupu do resursu: <http://ccu.gov.ua:8080/uk/publish/article/327167>.
3. Gul'tay M. M. Konstitutsiyana skarga u mekhanizmi dostupu do konstitutsiyynogo pravosudivy: monografiya / M. M. Gul'tay. – Kh.: Pravo, 2013. – 424 s.
4. Problemi ta perspektivi zaprovadzhennya individual'noi konstitutsiynoi skargi v Ukraïni : Monografiya / O. V. Petrishin [ta in.]. – Kiïv : Atika-N, 2010. – 108 s.
5. Komarov, V. V. Tsivil'ne protsesual'ne zakonodavstvo u dinamitsi rozvitku ta praktitsi Verkhovnogo Sudu Ukraïni / V. V. Komarov. – Kh. : Pravo, 2012. – 624 s.
6. Oglyad Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferentsii z pitan' zaprovadzhennya konstitutsiynoi skargi v Ukraïni // Visnik Konstitutsiyynogo Sudu Ukraïni : zagal'noderzhavne periodichne vidannya. – 2016. – N 1. – S. 98–104.
7. Letnyanchin L. I. Konstitutsiyana sudova reforma: problemi ta perspektivi / L. I. Letnyanchin // Natsional'na akademiya pravovikh nauk Ukraïni. Visnik Natsional'noi akademii pravovikh nauk Ukraïni : zb. nauk. pr. / Nats. akad. prav. nauk Ukraïni. – Kharkiv : Pravo, 2016. – 2016. №3 (86). – S. 194–203.
8. Analiz zastosuvannya praktiki Evropeys'kogo sudu z prav lyudini ta dotrimannya Konventsii pro zakhist prav lyudini i osnovopolozhnikh svobod mistsevimi sudami Kharkova ta Kharkivs'koï oblasti ta apelyatsiynim sudom Kharkivs'koï oblasti [Elektronniy resurs] – Rezhim dostupu do resursu: http://hra.court.gov.ua/sud2090/inf_court/generalization/criminal1/.
9. Pidgotovka do praktichnoi roboti z konstitutsiynimi skargami [Elektronniy resurs] – Rezhim dostupu do resursu: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/pidgotovka-do-praktychnoyi-roboty-z-konstytuciynymy-skargamy>.
10. Kurs tsyvilnoho protsesu : pidruchnyk / V. V. Komarov, V. A. Bigun, V. V. Baranova ta in. ; za red. V. V. Komarova. – Kharkiv : Pravo, 2011. – 1352 s.
11. Stat'ya 6 «Pravo na spravedliviy sud» [Elektronniy resurs] Ministerstvo yustitsii Ukraïni. – URL : <http://www.minjust.gov.ua/19618>.
12. Sprava «Timotievich proti Ukraïni» (zayava № 63158/00) : rishennya Evropeys'kogo sudu z prav lyudini vid 08.11.2005 r. [Elektronniy resurs] Ministerstvo yustitsii Ukraïni. – URL : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1079.5360.0>.
13. Το Σύνταγμα της Ελλάδος: σύγχρονη νομοθεσία. – Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδοσεις Σακκουλα, 2008. – 129 s.
14. Καλάβρος Κ. Κωδικός πολιτικής δικονομίας (με την νομολογία της ολομελίας του Αρείου Πάγου απο το 1971 μεχρι και το Μαρτίο 2012). / Καλάβρος Κ., Σταματόπουλος Σ. – Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδοσεις Σακκουλα, 2012. – 725 s.
15. Gul'tay M. Konstitutsiyana skarga yak institut demokratiï [Elektronniy resurs] / Gul'tay M – Rezhim dostupu do resursu: <http://www.viche.info/journal/3213/>.
16. Cohen-Jonathan G. «La Convention europeenne des droits de l'homme». – Economica, Paris, Presses universitaires d'Aix Marseille, Aix-en-Provence, 1989. – 616 pages.
17. Khayrova G. S. Pravo na effektivnye sredstva pravovoy zashchity: sootnoshenie mezhdunarodno-pravovoy i vnutrigosudarstvennoy reglamentatsii: avtoref. dis. ... kand. yurid. nauk: 12.00.10 – mezhdunarodnoe pravo; evropeyskoe pravo / G. S. Khayrova. – Kazan': B.i., 2004. – 19 s.
18. Reshenie ESPCh po delu Akdivar i drugie protiv Turtzii [Elektronnyy resurs]. – rezhim dostupa: <http://www.echr.ru/documents/doc/2461451/2461451.htm>.
19. Reshenie ESPCh po delu Eyri protiv Irlandii [Elektronnyy resurs]. – rezhim dostupa: <http://www.echr.ru/documents/doc/2461441/2461441.htm>.
20. Rekomendatsiya Rec (2004) 6 Komitetu ministriv Radi Evropi derzhavam-chlenam «Shchodo vdoskonalennya natsional'nikh zasobiv pravovogo zakhistu» – Rezhim dostupu do resursu: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_718.

21. Kriterii priemlemosti zhaloby v Evropeyskiy sud po pravam cheloveka. Kriteriy № 6 [Elektronnyy resurs]. – rezhim dostupa: <http://europeancourt.ru/kriterii-priemlemosti-zhaloby-v-evropejskij-sud/neobxodimost-ischerpaniya-vsex-sredstv-pravovoj-zashhity-pered-obrashheniem-v-evropejskij-sud/>.

Гусаров К. В., доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой гражданского процесса Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков

e-mail: gusarovkv@mail.ru

ORCID ID orcid.org/0000-0001-8774-259X

**Влияние конституционной жалобы
на окончательность судебного решения
и исчерпание национальных средств юридической защиты
в гражданском процессе**

Статья посвящена анализу института конституционной жалобы, внесенной в содержание Конституции Законом Украины «О внесении изменений в Конституцию Украины (относительно правосудия)» в части влияния на окончательность судебного решения. Особое внимание уделено соотношению исчерпания национальных средств юридической защиты с конституционной жалобой в аспекте ст. 35 Конвенции о защите прав человека и основных свобод. Автором также делается вывод о содержании понятия окончательности судебного решения, которое впервые закреплено в национальном законодательстве в норме ст. 151¹ Конституции Украины в редакции вышеуказанного Закона. Делается вывод, что подачу конституционной жалобы заинтересованным лицом нельзя рассматривать как преграду для обращения в Европейский суд по правам человека. По мнению автора, обращение в Конституционный Суд Украины с конституционной жалобой не является надлежащим национальным средством защиты гражданских прав, поскольку не предусмотрен в отраслевом национальном законодательстве – Гражданском процессуальном кодексе Украины. Вместе с тем отмечается, что об исчерпаемости национальных средств следует говорить, учитывая ту систему инстанционного пересмотра судебных решений, которая закреплена в отраслевом национальном законодательстве.

Ключевые слова: конституционная жалоба, исчерпаемость национальных средств юридической защиты, окончательность судебного решения.

Gusarov K. V., Doctor of Legal Sciences, Professor, Head of the Civil Procedure Department, Yaroslav Mydriy National Law University, Ukraine, Kharkiv

e-mail: gusarovkv@mail.ru

ORCID ID orcid.org/0000-0001-8774-259X

**The Influence of Constitutional Complaint
on the Finality of Judgment and Exhaustion
of Domestic Remedies in Civil Procedure**

The article addresses the institute of constitutional complaint which is incorporated in Constitution by the Law of Ukraine «On the Amendments to the Constitution of Ukraine (concerning justice)». The above mentioned institute is analyzed from the perspective of its impact in the finality of court decision. Special attention is paid to the interrelation between the exhaustion of domestic remedies, on the one hand, and constitutional complaint, on the other, in terms of Art. 35 of European Convention on Human Rights. The author also makes the conclusion as to

the meaning of the finality of judgment, which was first enshrined in national legislation by Art. 151¹ of the Constitution of Ukraine in the wording of the aforementioned Law. It is concluded that filing a constitutional complaint cannot be regarded as an obstacle to recourse to the European Court of Human Rights. The author points out that bringing a constitutional complaint before the Constitutional Court of Ukraine does not amount to an appropriate domestic remedy because such measure is not established in special sectoral legislation, namely in Civil Procedural Code of Ukraine. Thus it is emphasized that exhaustion of domestic remedies should be treated with regard to the system of instance review of judicial decisions, which is provided in national law, i.e. in Civil Procedural Code of Ukraine.

Key words: constitutional complaint, exhaustion of domestic remedies, finality of judgment.

ЖОРНОКУЙ ЮРІЙ МИХАЙЛОВИЧ,

доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету
внутрішніх справ, Україна, м. Харків
e-mail: zhornokuy.yu@gmail.com
ORCID 0000-0001-9669-6062

УДК 347.74:347.72.032

Договори про створення корпорації

Запропоновано відмінності між засновницьким договором та договором про створення корпорації, що зводяться до їх функціонального призначення. Доводиться, що засновницький договір для повного та командитного товариств одночасно є і договором про створення, і установчим документом, а також закріплює корпоративні відносини між їх учасниками з моменту його укладення до моменту припинення корпорації. Натомість договір про створення корпорації для акціонерного товариства та товариства з обмеженою відповідальністю не є установчим документом, закріплює тільки зобов'язальні відносини між засновниками у процесі створення корпорації та, як правило, припиняється після виконання засновниками обов'язків, пов'язаних із державною реєстрацією юридичної особи та формуванням її статутного капіталу.

Ключові слова: корпорація, господарське товариство, засновницький договір, договір про створення корпорації, правочин, установчий документ, учасник товариства, засновник товариства.

Постановка проблеми. Чинне законодавство створення корпорації пов'язує із проявом (актом) волі її засновників. Відсутність нормативного визначення правової природи рішення про створення корпоративної організації викликало жваву дискусію, яка зводиться до:

а) визнання за діяльністю зі створення корпорації цивільно-правової при-

роди або ж її змішаного приватно-публічного характеру;

б) визначення договірної або іншої природи таких відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відзначимо, що переважна більшість дослідників розглядають рішення про створення корпорації як правочин. Їм протипоставлені інші точки зору, однією з яких є критика такого

підходу¹, яка в результаті не дає однозначної відповіді на природу досліджуваних відносин.

Просте коментування чинних українських законів, їх удосконалення та систематизація без творчого наукового мислення, доктринальне перероблення не дадуть жодного результату. Прикладами цього може служити підтримка значною кількістю вчених розуміння договору про створення корпорації як її установчого документа, що є принципово невірним, виходячи з концептуального розуміння правовідносин в окремих видах корпоративних організацій. Отже, необхідно звернути увагу на практичне значення, особливості та правову природу договорів, що укладаються під час створення корпоративних організацій, розмежувавши їх на засновницькі договори і договори про створення корпорації.

¹ Задаючись питанням про те, чи має вираження волі засновників договірну природу (виявляючись, наприклад, у вигляді договору про спільну діяльність), Ю. О. Тарасенко вважає, що між вчиненням дій, у результаті яких виникає юридична особа, і виникненням суб'єктивних цивільних прав і юридичних обов'язків у осіб, які здійснили такі дії, відсутнім є безпосередній причинно-наслідковий зв'язок. А це, на думку дослідника, означає, що підставою виникнення цивільних правовідносин корпорації та її засновника є не договір про створення корпорації, а які-небудь інші юридичні факти. Вчений робить висновок про те, що відомий «договір», таким чином, надзвичайно далеко виходить за межі традиційного уявлення про цивільно-правовий договір і означає, що перед нами договір, який не направлений на виникнення (зміну чи припинення) цивільних правовідносин. Оскільки рішення про створення корпорації приймається одногослосно, слід вважати, що мова йде про сукупність дій (вираження волі засновників), які, очевидно, мають цивільно-правову природу, але які безпосередньо не є правочинами [1, с. 276–278].

Законодавство для окремих організаційно-правових форм юридичних осіб засновницький договір повного товариства (ст. 120 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України)) та командитного товариства (ст. 134 ЦК України) визнає установчим документом. У свою чергу, норми статей 143 і 154 ЦК України містять правило про те, що установчим документом акціонерного товариства (далі – АТ) і товариства з обмеженою відповідальністю (далі – ТОВ) є статут. При цьому у випадку створення останніх двома й більше засновниками відносини між ними оформляються шляхом укладення дво- чи багатостороннього правочину² – договору, що дозволяє узгодити всі умови здійснення *спільної діяльності* (курсив наш. – Ю. Ж.) зі створення корпорації, розподілити конкретні права і обов'язки між учасниками договору, який не є установчим документом (статті 142 і 153 ЦК України). На відміну від норм ЦК України, норми ст. 9 Закону України «Про акціонерні товариства» не передбача-

² Рішення засновника – громадянина, юридичної особи або публічного утворення – про створення нового суб'єкта права є за своєю природою цивільним правочинном корпоративного характеру. Рішення єдиного засновника про створення корпорації є одностороннім корпоративним правочинном. Рішення загальних зборів двох і більше засновників про створення юридичної особи можна кваліфікувати як багатосторонній корпоративний правочин [2, с. 203]. Варто підкреслити, що корпоративний правочин є правочинном самих засновників, який вчиняється з метою створення нового суб'єкта права – юридичної особи. На відміну від правочинів, що є підставами виникнення зобов'язальних відносин, досліджуваний корпоративний правочин спрямований на встановлення корпоративних правовідносин, що виникають після державної реєстрації юридичної особи між його засновниками та самою юридичною особою.

ють обов'язковості укладення засновницького договору, оскільки сама стаття закріплює, що «засновниками *може* укладатися засновницький договір». Вважаємо, що така договірна конструкція, на момент створення АТ, є єдиним документом, який підтверджує зобов'язальні відносини, що виникли між особами, які виявили бажання створити товариство. Саме тому законодавець чітко вказує перелік необхідних умов, які повинні бути відображені в такому договорі (ч. 3 ст. 9 Закону України «Про акціонерні товариства»). Ці підстави дають нам право стверджувати про обов'язковість укладення такого договору¹ за умови, що товариство створюється двома й більше особами. При цьому в усіх зазначених актах законодавства його умови, порядок укладення, зміни та розірвання сформульовані в найбільш загальному вигляді.

Після того, як у ЦК України такий договір не називається засновницьким документом, без сумніву, з'являться відповідні наукові праці знову ж таки коментаторського характеру, що висвітлюють це положення. Однак такий підхід до наукових досліджень не дає нічого позитивного для розвитку відповідного сегмента соціального буття [3, с. 226]. Зазначена позиція була оприлюднена у 2003 р., то що ж «трапилось» у науковому цивілістичному, корпоративному середовищі у контексті вивчення цього питання за останні 13 повних років? Що являють собою договори про створення корпорації? Питання залишається риторичним.

¹ Слід звернути увагу на те, що ч. 2 ст. 153 ЦК України щодо створення АТ не використовує категорію «засновницький договір». Мова йде про договір між засновниками товариства.

Метою статті є з'ясування питань правової природи договорів про створення корпорації.

Виклад основного матеріалу. В юридичній науці та законодавстві переважає підхід про визнання договору про створення корпорації різновидом договору простого товариства або про спільну діяльність², який не належить до установчих документів корпорацій – об'єднань капіталів [6, с. 42–57; 7, с. 563]. У свою чергу, як вказувалося вище, для повного та командитного товариств як різновидів господарських товариств засновницький договір саме і визнається установчим документом.

Викликає сумніви можливість регламентації за допомогою зазначеного договору всього комплексу відносин, що складаються між засновниками та створеною корпорацією, оскільки на етапі його укладення і, як правило, виконання корпорації ще не існує. Крім цього, договір про створення корпорації містить елементи договору на користь третьої

² У правовій літературі висловлені й інші підходи до визначення природи такого договору. Так, М. І. Брагінський вважає, що засновники, підписуючи договір про створення АТ, насамкінець прагнуть до створення певної юридичної особи, а ця мета прямо суперечить сутності договору простого товариства [4, с. 15–18]. Вказану позицію з ряду причин підтримує Д. В. Ломакін. По-перше, зазначає вчений, цей договір не припиняється з моменту створення юридичної особи, тобто з моменту досягнення мети договору, а продовжує діяти й після державної реєстрації АТ до остаточного виконання сторонами своїх зобов'язань. По-друге, він регламентує взаємовідносини засновників не лише між собою, а й з юридичною особою, створеною в ході виконання договору. По-третє, майно, передане для виконання цього договору, стає приватною власністю створюваного АТ, а не надходить у спільну часткову власність учасників договору [5, с. 47].

особи, тобто створюваного засновника-ми нового суб'єкта права. Саме тому можна говорити, що суб'єктний склад договору на користь третьої особи не збігається із суб'єктним складом породжених ним договірних правовідносин. Як наслідок, третя особа стає учасником договірних правовідносин, але не стороною договору¹.

Створювана на основі договору про спільну діяльність корпорація може набути права вимагати від засновників виконання взятих ними зобов'язань щодо майнових внесків до її статутного капіталу (наприклад, відповідно до ст. 52 Закону України «Про господарські товариства» статутний капітал ТОВ підлягає оплаті учасником товариства до закінчення першого року від дня державної реєстрації товариства). Відповідно договір про створення АТ або ТОВ є договором осіб, що лише бажають створити відповідне товариство, а не саму корпорацію, яка ще не існує як суб'єкт права.

Слід розрізняти засновницький договір і договір про створення корпорації.

Метою засновницького договору є створення корпорації – нового суб'єк-

та права, але такий договір з її появою не припиняється, а зберігає свою чинність протягом усього періоду існування самої юридичної особи. Засновницький договір – це документ, який не тільки регулює відносини, що виникають у процесі створення корпоративної організації, а й регламентує відносини засновників один з одним і зі створеною ними корпорацією в період її існування. Слід погодитися, що майно, передане на виконання засновницького договору учасниками корпорації, стає її приватною власністю, а не надходить у спільну часткову власність сторін такого договору [10].

Звертаємо увагу на дискусійний підхід З. І. Цибуленка, який стверджує, що засновницький договір можна виділити як самостійний вид договору, а саме це договір між громадянами та (або) *юридичними особами* (курсив наш. – Ю. Ж.) про створення та порядок діяльності господарських товариств, товариств, асоціацій та інших об'єднань – юридичних осіб. У таких договорах засновники беруть на себе обов'язки щодо створення юридичної особи, визначають її організаційно-правову форму, порядок спільної діяльності зі створення юридичної особи, умови передачі їй свого майна та участі в її діяльності, умови та порядок розподілу прибутку та збитків, управління діяльністю юридичної особи, виходу засновників (учасників) з її складу та деякі інші умови [11, с. 691]. Спірність зазначеної позиції полягає в неможливості погодитися з тим, що стороною засновницького договору є сама корпорація, оскільки її ще не існує в момент укладення такого договору.

¹ Підтвердженням вказаного є підходи, пов'язані з припиненням товариства в результаті визнання нікчемним договору засновників щодо створення товариства. Так, Д. В. Мурзін, аналізуючи судову практику, аргументовано вказує, що договір засновників справедливо був визнаний судами нікчемним, однак наслідки недейсності у вигляді реституції можуть бути застосовані лише до сторін цього договору, а *товариство у будь-якому випадку не є «учасником» договору засновників* (виділено мною. – Ю. Ж.) [8, с. 132]. Як наслідок, у літературі раніше були попередження про такий поворот справ: стосовно недейсності договору зі створення АТ застосування реституції не є можливим [9, с. 124].

На відміну від засновницького договору, договір про створення корпорації не діє протягом усього періоду існування АТ і ТОВ, а основні положення відносин між учасниками (акціонерами) і самим товариством визначаються їхнім статутом. Спірним є й те, що цей договір не припиняється в момент державної реєстрації АТ і ТОВ, що прямо слідувало б із характеристики договору про створення таких товариств як договору простого товариства (договору про спільну діяльність) [10]. Дискусійність такої точки зору зводиться до того, що відповідно до ч. 3 ст. 9 Закону України «Про акціонерні товариства» засновницький договір діє до моменту реєстрації Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку звіту про результати закритого (приватного) розміщення акцій. Тобто умовно можна сказати, що договір про створення АТ припиняється в момент державної реєстрації товариства. Водночас стосовно договору про створення ТОВ законодавець такого застереження не закріплює, вказуючи лише на те, що надання такого договору під час державної реєстрації товариства не є обов'язковим (ч. 2 ст. 142 ЦК України)¹. Власну позицію з цього питання висловив Вищий господарський суд України в постанові Пленуму від 25.02.2016 р. №4 «Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з корпоративних правовідносин», у п. 5.6 якої судам указано на необхідність враховувати, що договір про створення (заснування) АТ і ТОВ

припиняє свою дію після досягнення мети – створення та державної реєстрації товариства.

Виходячи з положень законодавства про необхідність внесення вкладів до статутного капіталу ТОВ протягом першого року діяльності товариства (ч. 3 ст. 144 ЦК України) можна зробити висновок, що договір про створення такого товариства діє до моменту внесення у повному розмірі вкладів усіма його учасниками. З урахуванням того, що договір про створення ТОВ не припиняється з моменту створення корпорації, тобто з моменту досягнення мети договору, а діє до закінчення виконання сторонами зобов'язань за ним, можна стверджувати, що він регламентує взаємні відносини засновників один з одним і зі створеним у ході його виконання товариством. Крім цього, майно, передане на виконання договору про створення АТ і ТОВ його учасниками (акціонерами), стає власністю створюваної корпорації, а не надходить у спільну часткову власність сторін такого договору. Підтримуємо позицію Д. В. Ломакіна [13, с. 316], що наведене свідчить про неприпустимість ототожнення договору про створення АТ і ТОВ з договором простого товариства².

Важливо відзначити, що основна функція договору засновників про створення корпорації полягає в регламентації їх зобов'язальних відносин, визначення взаємних прав і обов'язків у процесі створення юридичної особи, а також обов'язків перед самою органі-

¹ Це дозволило деяким дослідникам заявити про те, що для ТОВ відсутня необхідність укладати засновницький договір, хоча така можливість не виключається [12, с. 201].

² В юридичній літературі характеристика договору про створення АТ як договору простого товариства (договору про спільну діяльність) також набула значного поширення [14, с. 22].

зацією. Таким договором визначається організаційно-правова форма, предмет і мета діяльності корпорації, права та обов'язки засновників щодо формування її статутного капіталу, розподіляються видатки, пов'язані з розробленням установчих документів, проведенням установчих зборів, реєстрацією юридичної особи тощо.

Після державної реєстрації корпорації обов'язки засновників, як і інших можливих учасників створюваної юридичної особи, внести вклад у її статутний капітал є елементом змісту не зобов'язальних, а корпоративних відносин, що виникають між засновниками (учасниками) і самою юридичною особою. Вважається, що правовою підставою цього обов'язку є установчі документи створеної юридичної особи та конкретні договори про передачу окремих видів майна, що укладаються між юридичною особою та кожним із засновників (учасників) [2, с. 219]. Однак правову природу та особливості таких договірних конструкцій у цивілістичній доктрині на достатньому рівні досі не досліджено.

Слід також урахувати, що, виходячи з положень ст. 17 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань», процедура державної реєстрації створення юридичної особи законодавцем асоціюється серед іншого і з процедурою виділення, злиття, перетворення та поділу. Можна зробити висновок, що законодавець отожднює «первинне» створення юридичної особи та процедуру реорганізації під загальною «ширмою» – процедурою державної реєстрації створення юридичної особи.

Тобто договори, спрямовані на створення корпорації – нового суб'єкта права, не зводяться лише до засновницького договору повного та командитного товариств, а також договору про створення АТ і ТОВ. Створення нових корпоративних організацій може відбуватися і в результаті виконання договорів, що укладаються під час проведення реорганізації юридичних осіб, наприклад для АТ у випадку їх злиття (ст. 106 ЦК України, ст. 81 Закону України «Про акціонерні товариства»). Новий суб'єкт права виникає також у разі виділення, поділу та перетворення (ч. 1 ст. 109 ЦК України) юридичної особи, однак у цих випадках укладення договорів у рамках реорганізаційних процедур законодавцем не передбачене. Навпаки, в процесі реорганізації АТ у формі приєднання (ст. 81 Закону України «Про акціонерні товариства») створення нового АТ як суб'єкта права не відбувається, але договір про приєднання укладається.

Висновки. Вважаємо, що діяльність зі створення корпорації має цивільно-правову природу. Публічні ж елементи мають місце лише в контексті проведення дозвільних процедур, зокрема державної реєстрації юридичної особи, що визнається лише підставою набуття корпоративною організацією статусу суб'єкта цивільних відносин. Сам же процес створення юридичної особи, взаємні відносини між її засновниками мають договірну природу.

Незважаючи на те, що створення та функціонування корпорацій передбачає укладення низки договірних конструкцій, не всі вони мають значення установчих документів. Як результат проведеного аналізу слід зазначити, що

поняття «засновницький договір» і «договір про створення юридичної особи» іноді підміняються або ототожнюються, а загально визнані легальні терміни, що застосовуються для їхнього позначення, вживаються як синоніми. Однак зазначені договірні конструкції слід розрізняти, і відмінність між ними полягає у такому:

1. Засновницький договір для повного та командитного товариств одночасно є і договором про створення, і установчим документом. Водночас для АТ і ТОВ установчий документ – статут, але процес створення таких юридичних осіб і відносини між їхніми засновниками регламентуються договором про створення корпорації.

2. Якщо договір про створення корпорації закріплює тільки зобов'язальні відносини між засновниками у процесі її створення, то засновницький договір – корпоративні відносини між учасниками окремих організаційно-правових форм корпорацій.

3. Укладаючи договір про створення корпорації, її засновники закріплюють у ньому свої права та обов'язки, пов'язані з процесом створення юридичної особи. При цьому на створювану кор-

поративну організацію, крім прав, цим договором не можуть бути покладені будь-які обов'язки. У свою чергу, засновницький договір може містити й обов'язки корпорації як учасника корпоративних відносин.

4. Договір про створення корпорації, як правило, припиняється після виконання засновниками обов'язків, пов'язаних з державною реєстрацією юридичної особи та формуванням її статутного капіталу. Засновницький же договір регламентує корпоративні зв'язки між учасниками юридичної особи з моменту його укладення до моменту припинення корпорації.

Вважаємо, що в чинному цивільному законодавстві положення як про засновницький договір, так і про договір про створення АТ і ТОВ не систематизовані, а хаотичне розташування правових норм, яке існує, не має під собою ніяких теоретичних обґрунтувань. Більше того, відсутність у тексті ЦК України уніфікованих та структурованих положень про засновницький договір повного командитного товариств і договір про створення АТ і ТОВ не відповідає потребам правозастосовчої практики.

Список використаних джерел

1. Корпоративное право: Актуальные проблемы теории и практики / под общ. ред. В. А. Белова. – М. : Юрайт, 2009. – 678 с.
2. Козлова Н. В. Правосубъектность юридического лица / Н. В. Козлова. – М. : Статут, 2005. – 476 с.
3. Спасибо-Фатеева И. В. Цивилистика: на шляху формування доктрин : вибр. наук. пр. / И. В. Спасибо-Фатеева. – Х. : Золоті сторінки, 2012. – 696 с.
4. Брагинский М. И. Договоры об учреждении коллективных образований / М. И. Брагинский // Право и экономика. – 2003. – № 3. – С. 15–18.
5. Ломакин Д. В. Договоры о создании и реорганизации юридических лиц / Д. В. Ломакин // Законодательство. – 2004. – № 2. – С. 44–52.

6. Степанов Д. И. Особенности договора учредителей о создании акционерного общества / Д. И. Степанов // Хоз-во и право. – 2000. – № 2. – С. 42–57.
7. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т. 3: Юридична особа / за ред. проф. І. В. Спасиво-Фатєєвої. – Х. : Страйд, 2009. – 736 с. – Серія «Коментарі та аналітика».
8. Мурзин Д. В. Автономность сделки по формированию уставного капитала хозяйственного общества / Д. В. Мурзин // Развитие основных идей Гражданского кодекса России в современном законодательстве и судебной практике : сб. ст., посвящ. 70-летию С. А. Хохлова / Исслед. центр част. права ; отв. ред. С. С. Алексеев. – М. : Статут, 2011. – С. 130–172.
9. Новоселова Л. О признании недействительным договора о создании акционерного общества / Л. Новоселова, А. Ерш // Хоз-во и право. – 2005. – № 1. – С. 122–125.
10. Ломакин Д. В. Договоры о создании и реорганизации юридических лиц: значение и место в структуре Гражданского кодекса РФ [Електронний ресурс] / Д. В. Ломакин // Законодательство. – № 2. – 2004. – февр. – Режим доступа: <http://for-expert.ru/articles/zakonodatelstvo-2-2004-1.shtml>.
11. Гражданское право : учеб. для вузов : в 3 ч. Ч. 1 / под ред. В. П. Камышанского, Н. М. Коршунова, В. М. Иванова. – М. : Эксмо, 2009. – 704 с.
12. Корпоративне право Австрії та України : монографія / В. А. Васильєва, О. Р. Ковалишин, Вікторія Робертсон [та ін.] ; за ред. проф. В. А. Васильєвої. – Івано-Франківськ, 2015. – 250 с.
13. Ломакин Д. В. Корпоративные отношения: общая теория и практика ее применения в хозяйственных обществах / Д. В. Ломакин. – М. : Статут, 2008. – 511 с.
14. Щукина Е. М. Содержание и юридическая природа договора простого товарищества по российскому гражданскому праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Елена Михайловна Щукина ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2002. – 31 с.

References

1. Belov, V. A. (2009). Korporativnoe pravo: Aktual'nye problemy teorii i praktiki [Corporate Law: Actual problems of theory and practice]. Moscow: Izd-vo Jurajt [in Russian].
2. Kozlova, N. V. (2005). Pravosub#ektnost' juridicheskogo lica. Moscow: Statut [in Russian].
3. Spasybo-Fatieieva, I. V. (2012). Tsyvilistyka: na shliakhu formuvannia doktryn [Civil law, to the formation of doctrine]. Kharkov: Zoloti storinky [in Ukrainian].
4. Braginskij, M. I. (2003). Dogovory ob uchrezhdenii kollektivnyh obrazovanij. *Pravo i jekonomika – Law and Economics*, 3, 15–18[in Russian].
5. Lomakin, D. V. (2004). Dogovory o sozdanii i reorganizacii juridicheskikh lic [The contracts on the establishment and reorganization of legal entities]. *Zakonodatel'stvo – Legislation*, 2, 44–52 [in Russian].
6. Stepanov, D. I. (2000). Osobennosti dogovora uchreditelej o sozdaniiakcionernogo obshhestva. *Hozjajstvo i pravo – Economy and Law*, 2, 42–57 [in Russian].
7. Spasybo-Fatieieva, I. V. (Ed.). (2009). Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Naukovo-praktychnyi komentar (poyasnennia, tлумachennia, rekomendatsii z vykorystanniam pozytsii vyshchykh sudovykh instantsii, Ministerstva yustytysii, naukovtsiv, fakhivtsiv). Vol. 3: Yurydychna osoba. Kharkov: Straid [in Ukrainian].
8. Murzin, D. V. (2011). Avtonomnost' sdelki po formirovaniju ustavnogo kapitala hozjajstvennogo obshhestva: Razvitie osnovnyh idej Grazhdanskogo kodeksa Rossii v sovremennom zakonodatel'stve i sudebnj praktike. S. S. Alekseev (Ed). Moscow: Statut, 130–172 [in Russian].
9. Novoselova L., Ersh A. (2005). O priznanii nedejstvitel'nym dogovora o sozdanii akcionernogo obshhestva. *Hozjajstvo i pravo – Economy and Law*, 1, 122–125 [in Russian].
10. Lomakin, D. V. (2004). Dogovory o sozdanii i reorganizacii juridicheskikh lic: znachenie i mesto v strukture Grazhdanskogo kodeksa RF. *Zakonodatel'stvo – Legislation*, 2. Retrieved from : <http://for-expert.ru/articles/zakonodatelstvo-2-2004-1.shtml>. [in Russian].

11. Kamyshanskij, V. P., Korshunov, N. M., Ivanov, V. M. (Eds.). (2009). *Grazhdanskoe pravo. Chast' pervaja*. Moscow: Jeksmo [in Russian].
12. Vasylieva, V. A., Kovalyshyn, O., R., Viktoriia Robertson [et al.] (2015). *Korporatyvne pravo Avstrii ta Ukrainy*. V. A. Vasylieva (Ed). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
13. Lomakin, D. V. (2008). *Korporativnye otnosheniya: obshhaja teorija i praktika ee primenenija v hozhajstvennyh obshhestvah*. Moscow: Statut [in Russian].
14. Shhukina, E. M. (2002). *Soderzhanie i juridicheskaja priroda dogovora prostogo tovarishhestva po rossijskomu grazhdanskomu pravu: extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].

Жорнокуй Ю. М., доктор юридических наук, доцент, заведующий кафедрой гражданского права и процесса Харьковского национального университета внутренних дел, Украина, г. Харьков

e-mail: zhornokuy.ym@gmail.com

ORCID 0000-0001-9669-6062

Договоры о создании корпорации

Проанализировано состояние норм законодательства и правовой доктрины по вопросу разграничения договорных конструкций, связанных с созданием и деятельностью корпораций. Отмечено, что недостаточное урегулирование категорий «учредительный договор» и «договор о создании корпорации» приводит к их отождествлению. Исследованы характерные черты указанных договоров, на основании чего сделан вывод об их различном функциональном предназначении. Аргументирован вывод о том, что в гражданском законодательстве положения как об учредительном договоре, так и о договоре о создании корпорации не систематизированы, существующее хаотичное размещение правовых норм не имеет под собой теоретических обоснований, а отсутствие в тексте Гражданского кодекса Украины унифицированных и структурированных положений об учредительном договоре полного и коммандитного обществ и договоре о создании акционерного общества и общества с ограниченной ответственностью не соответствует требованиям правоприменительной практики.

Ключевые слова: корпорация, хозяйственное общество, учредительный договор, договор о создании корпорации, сделка, учредительный документ, участник общества, учредитель общества.

Zhornokui Yu. M., associate professor, LLD, head of the department of civil law and procedure, Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine, Kharkiv

e-mail: zhornokuy.ym@gmail.com

ORCID 0000-0001-9669-6062

Agreements on Corporation's Establishment

The author of the article has conducted the analysis of the state of the legislation and legal doctrine's norms concerning the issue of the delimitation of agreements related to the formation and operation of corporate entities. The author has pointed out that the lack of resolution of the categories of «memorandum of association» and «agreement on corporation's establishment», leads to their identification. Based on the study of the legal nature of these agreements and their characteristics the author has concluded about their different functional purpose.

It has been proved that the memorandum of association for the no-limited company and limited entity is simultaneously an agreement on the creation and founding document, as well as establishes the corporate relationships between their members from the moment of its sign-

ing and prior to the termination of the corporation. At the same time, the agreement on corporation's establishment is not a constituent document for a joint stock company and a limited liability company, it only establishes mandatory relations between the founders in the process of forming the corporation, and as a rule is terminated after the accomplishment of the duties by the founders associated with the state registration of a legal entity and the formation of its share capital.

It has been noted that the Civil Code of Ukraine has no clear systematization of the provisions both about the memorandum of association and the agreement on corporation's establishment. At the same time, the existing legal norms chaotic placement about such agreements is devoid of theoretical grounds. It has been proved that the absence of unified and structured provisions in the civil legislation concerning the corporations' memorandum of association – associations and the agreement on corporations' establishment – pooling of capital does not meet the requirements of the law enforcement practice.

Key words: corporation, business entity, memorandum of association, an agreement on corporation's establishment, transaction, constitutive document, a member of an entity, the founder of an entity.

КУХАРЄВ ОЛЕКСАНДР ЄВГЕНОВИЧ,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету
внутрішніх справ, Україна, м. Харків
e-mail: kukharyev@gmail.com
ORCID ID 0000-0003-2086-9179

УДК 343.131.7/347.65

Застосування правових презумпцій у механізмі правового регулювання спадкових відносин

Досліджено застосування правових презумпцій у механізмі правового регулювання спадкових відносин. Обґрунтовано, що за своєю природою правова презумпція не є юридичним фактом – це прийом юридичної техніки, здатний разом з іншими елементами юридичного складу породжувати правові наслідки у вигляді переходу прав та обов'язків у порядку спадкового наступництва. Виокремлено дві групи правових презумпцій, що застосовуються у сфері спадкування. До першої групи належать припущення, закріплені безпосередньо у нормах книги 6 ЦК України (презумпція прийняття спадщини, презумпція відмови від спадщини). Другу групу становлять презумпції, що встановлюються іншими підгалуззями цивільного права (презумпція правомірності правочину, презумпція смерті, презумпція батьківства).

Ключові слова: спадкування, спадкові правовідносини, правова презумпція, припущення, фікція.

Постановка проблеми. Для виникнення юридичних наслідків в окремих випадках мають значення не лише реальні фактичні життєві обставини, а й законодавчо допустимі припущення про певні факти, що мають місце – правові презумпції. Останні, по суті, лише заміщають юридичні факти тоді, коли динаміка правовідносин очікує наяв-

ності факту, а реальна дійсність допускає прогалину.

В юриспруденції презумпція означає визнання того чи іншого факту достовірним доти, доки не буде доведено зворотне. Правило, сформульоване у презумпції, перевірено попереднім досвідом, а тому точно відображає переважну більшість ситуацій, на які роз-

раховане, уможлиблюючи водночас врахування специфіки інших ситуацій шляхом спростування презумпції. Презумпція формується у правовій нормі на підставі загального припущення, що відображає природний порядок речей, а також закономірності суспільного життя, та свідчить про повторюваність різного роду явищ, процесів, подій.

Основна перепона динаміки цивільних правовідносин – права невизначеність і нестабільність через неможливість або складність достовірного встановлення того чи іншого факту. Тому саме у цивільному праві презумпціям відведена важлива регулятивна роль.

Як і в інших сферах, при спадкуванні широко застосовуються правові презумпції. Мета їх встановлення полягає у забезпеченні належного й своєчасного переходу прав та обов'язків у порядку спадкового наступництва, що охоплюється передусім інтересами спадкоємців. Важливо врахувати, що будь-яка правова презумпція змодельована законодавцем під конкретні правовідносини, а тому вона виявляє свої властивості з урахуванням специфіки тих відносин, в яких буде застосовуватися. В окремих випадках презумпції залишаються єдиним способом встановлення істини, виступаючи при цьому методологічним інструментом процесу правозастосування, фактично вони є формою відображення дійсності, що створюється внаслідок абстракції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз фахової літератури, присвяченої правовим презумпціям, свідчить про невирішеність передусім питання щодо місця презумпцій у механізмі регулювання правових відносин,

що, очевидно, пов'язано зі з'ясуванням сутності цього явища. Так, О. С. Іоффе, М. Д. Шаргородський [1, с. 262], а пізніше – В. К. Бабаєв [2, с. 72] розглядають правові презумпції як юридичні факти. У свою чергу, В. А. Ойгензихт стверджує, що презумпція може вважатися правовою нормою, коли припущення становить зміст правової норми, а не є мотивом для її встановлення [3, с. 21]. О. А. Кузнецова пропонує розглядати цивільно-правові презумпції як засіб юридичної техніки та норму права [4, с. 231].

Серед інших спірних питань, що потребують дослідження в межах цієї статті, слід назвати поділ презумпцій на спростовні та неспростовні. Так, одна група учених визнає існування неспростовних правових презумпцій (В. К. Бабаєв [2, с. 46, 47], А. К. Фетисов [5, с. 18–21]), інша – категорично їх відкидає, переконуючи, що це суперечить логічній природі презумпцій через відсутність головної ознаки – вірогідності (В. А. Ойгензихт [3, с. 19–22, 36], М. Л. Давидова [6, с. 240, 241], Б. О. Булаєвський [7, с. 45–49]).

Питання використання правових презумпцій у відносинах спадкування не є новим, воно прямо чи опосередковано розглядалося такими ученими, як В. К. Бабаєв, В. А. Ойгензихт, Б. О. Булаєвський, Л. В. Козловська, О. А. Кузнецова, І. М. Завгородня. Водночас можна констатувати відсутність єдиної позиції у визначенні видів презумпцій у зазначених правовідносинах. Зокрема, Л. В. Козловська спочатку виділяє такі презумпції у спадковому праві: презумпція законності виникнення прав, які переходять в порядку спадку-

вання; презумпція одночасної смерті осіб, які могли б спадкувати одна після одної, якщо вони померли під час спільної для них небезпеки; презумпція прийняття спадщини за умови проживання спадкоємця разом із спадкодавцем, малолітніми, неповнолітніми, недієздатними особами, а також особами, дієздатність яких обмежена [8, с. 77]. Однак далі одночасність смерті комморієнтів кваліфікується автором як фікція [8, с. 79].

Б. О. Булаєвський указує на дві правові презумпції у досліджуваній сфері – презумпцію прийняття спадщини та презумпцію смерті [7, с. 228–230].

Окремо виділяють презумпцію припустимої волі померлого Х. З. Піцик [9, с. 93] та М. А. Єгорова [10, с. 12, 13].

На думку І. М. Завгородньої, при вирішенні судами спадкових спорів застосовуються: презумпція прийняття спадщини, презумпція смерті, презумпція батьківства та презумпція неприйняття спадщини [11, с. 124–127]. О. Є. Блінков [12, с. 22] та Н. І. Остапюк окремо виділяють презумпцію універсального спадкового правонаступництва [13, с. 21].

Метою цієї статті є з'ясування місця правових презумпцій у механізмі правового регулювання спадкових відносин та визначення їх видів.

Виклад основного матеріалу. Видається правильним, що за своєю природою презумпція не є юридичним фактом, хоча й наділена властивістю породжувати певні правові наслідки. Юридичний факт традиційно визначається як обставина реальної дійсності, а не припущення, навіть визначене в правовій нормі. Правова презумпція

не є юридичним фактом, це лише судження, припущення про нього. Вона сконструйована у вигляді *моделі* правового явища та створює умови для функціонування юридичного факту. Презумпції виводяться із припущень, у той час як юридичні факти – з реальної дійсності. Саме відсутність певного юридичного факту породжує необхідність використання досліджуваного прийому юридичної техніки.

Важко погодитися і з розумінням презумпції як норми права, оскільки правова норма – це *форма втілення* відповідного припущення. Невипадково норма, що містить у своєму змісті презумпцію, має назву презумптивної норми.

На нашу думку, презумпція є прийомом юридичної техніки, припущенням про певний юридичний факт, здатне разом з іншими елементами юридичного складу породжувати правові наслідки у вигляді виникнення або зміни спадкового правовідношення. Слід погодитися з твердженням Б. О. Булаєвського, що пошук правової сутності презумпції має полягати в оцінці не самого припущення як такого, а результату його застосування, тієї юридичної конструкції, яка побудована на підставі цього припущення [7, с. 23, 24]. Важливо врахувати, що для настання правових наслідків наявності самої презумптивної обставини недостатньо. Лише в сукупності з іншими юридичними фактами відбуватиметься перехід прав та обов'язків від спадкодавця до спадкоємців.

Цілком очевидно, що будь-яка правова презумпція може бути спростована. Основним змістом презумпції є при-

пушення, що відображає природний порядок речей. Припущення трактується логікою як положення, що тимчасово приймається за можливо правильне, доки не буде встановлена істина. Способом встановлення істини в презумпції є доведення положення, що суперечить зробленому припущенню. Застосування законодавцем презумпції як техніко-юридичного прийому означає, що вона може бути спростована в процесі правозастосування. Неможливість спростувати певне правове припущення перетворює його на фікцію. Неспростовні конструкції, засновані на припущенні, презумпціями іменуватися не повинні.

Тож відправним для нас тут буде положення про спростовність правової презумпції як основної та визначальної її ознаки і, як наслідок, неможливість існування презумпцій неспростовних. Це означає, що закріплення презюмованого положення у правовій нормі завжди передбачає механізм його спростування.

На нашу думку, у сфері спадкування застосовуються правові презумпції двох груп. До першої групи належать припущення, що закріплені безпосередньо у нормах книги 6 Цивільного кодексу України (далі – ЦК), а тому є спеціальними стосовно спадкових правовідносин. Відповідно другу групу становлять презумпції, які встановлюються іншими підгалуззями цивільного права, тобто мають щодо відносин посмертного наступництва загальний характер.

У книзі 6 ЦК ознаки прямого закріплення правових презумпцій можна віднайти стосовно прийняття спадщини. Згідно зі ст. 1268 ЦК спадкоємець має право прийняти спадщину або не при-

йняти її. Законом встановлено лише два способи прийняття спадщини – подання відповідної заяви нотаріусу (ст. 1269 ЦК) або постійне проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини (ч. 3 ст. 1268 ЦК). Крім того, у ч. 4 ст. 1268 ЦК передбачено, що малолітня, неповнолітня, недієздатна особа, а також особа, цивільна дієздатність якої обмежена, *вважаються* такими, що прийняли спадщину, крім випадків відмови від неї.

Таким чином, у частинах 3, 4 ст. 1268 ЦК міститься **правова презумпція прийняття спадщини**, зміст якої становить припущення про те, що певні спадкоємці вважаються такими, що прийняли спадщину, без спеціального волевиявлення про це. Тобто закон моделює поведінку особи таким чином, нібито вона вчинила дії, спрямовані на прийняття спадщини, хоча фактично спадкоємець лише проживав разом із спадкодавцем, або є малолітнім, неповнолітнім, недієздатним, обмеженим у цивільній дієздатності. Причому застосування виділеної презумпції можливе за умови, що такі спадкоємці не відмовилися від прийняття спадщини в установленому порядку [11, с. 126].

Примітно, що презумпція прийняття спадщини встановлена не лише в інтересах спадкоємців, а й захищає права кредиторів спадкодавця. Це пояснюється тим, що спадкоємці з метою ухилення від виконання свого обов'язку в частині відповідальності за боргами спадкодавця, часто не звертаються до нотаріуса з заявою про прийняття спадщини, що, у свою чергу, має наслідком незаведення спадкової справи.

Презумпція прийняття спадщини може бути спростована як особою, стосовно якої така презумпція встановлюється, так і іншим спадкоємцем. У першому випадку спростування презумпції здійснюється шляхом відмови від спадщини, у другому – запереченням факту спільного проживання спадкоємця із спадкодавцем або стану здоров'я спадкоємця на час відкриття спадщини. К. О. Ходирева сформулювала позицію про два способи спростування презумпції фактичного прийняття спадщини – відмова від спадщини та неприйняття спадщини [14, с. 198–199]. Така точка зору видається спірною, адже відмінність між відмовою від спадщини та її неприйняттям є незначною, і виражається передусім у спрямованості волі спадкоємця. У разі відмови від спадщини поведінка особи виражається в активних діях (подання відповідної заяви) та явно свідчить про небажання приймати спадщину. Неприйняття ж спадщини характеризується пасивною поведінкою спадкоємця, а небажання стати правонаступником померлого виражається опосередковано. Крім того, неприйняття спадщини не може застосовуватися до малолітніх, неповнолітніх, недієздатних та обмежених у дієздатності спадкоємців. Отже, об'єктивних причин для виділення двох самостійних способів спростування презумпції прийняття спадщини не вбачається.

Відповідно до ч. 1 ст. 1272 ЦК якщо спадкоємець протягом строку, встановленого ст. 1270 ЦК, не подав заяву про прийняття спадщини, він *вважається* таким, що не прийняв її. Наведена норма дозволяє виділити *презумпцію від-*

мови від спадщини. Виділена презумпція сконструйована за спрямованістю волі спадкоємця: якщо останній не вчинив дій, які б свідчили про намір прийняти спадщину, припускається, що спадкоємець не бажає отримувати спадкове майно, тобто фактично відмовляється від нього. У даному випадку відмова від спадщини – положення, умовно прийняте за істину. Наведене припущення встановлене в законі з метою забезпечення стабільності майнових відносин в інтересах інших спадкоємців, які в установленій законом строк прийняли спадщину та отримали свідоцтва про право на спадщину.

Презумпція відмови від спадщини може бути спростована за допомогою механізму надання спадкоємцеві додаткового строку, достатнього для подання ним заяви про прийняття спадщини. За письмовою згодою спадкоємців, які прийняли спадщину, спадкоємець, який пропустив строк для прийняття спадщини, може подати відповідну заяву нотаріусу або в сільських населених пунктах – уповноваженій на це посадовій особі відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини. За позовом спадкоємця, який пропустив строк для прийняття спадщини з поважної причини, суд може визначити йому додатковий строк, достатній для подання ним заяви про прийняття спадщини.

Слід вказати, що Б. О. Булаєвський ставить під сумнів існування презумпції відмови від прийняття спадщини, оскільки припущення про прийняття спадщини та припущення про відмову від її прийняття можуть бути засновані на одних і тих самих юридичних фак-

тах. На цій підставі він робить висновок про пріоритетність прийняття спадщини стосовно відмови від її прийняття, адже меті спадкування більшою мірою відповідає перше припущення. Так, прийняття спадщини, з одного боку, сприяє упорядкуванню режиму спадкового майна, з другого – охороняє майнові інтереси спадкоємців – членів сім'ї померлого. У свою чергу, припущення про відмову від прийняття спадщини має наслідком лише певне упорядкування режиму спадкового майна, але жодних інтересів осіб, близьких до померлого, не охороняє [7, с. 234–235].

На нашу думку, презумпції прийняття та відмови від прийняття спадщини не є взаємовиключними і можуть існувати паралельно у сфері спадкування. Будь-яка презумпція змодельована законодавцем під конкретні правовідносини, а тому виявляє свої властивості з урахуванням специфіки тих відносин, в яких вона буде застосовуватися, зокрема й поведінки учасників. Тобто визначене в законі припущення моделює поведінку суб'єкта правовідносин таким чином, щоб певна модель була максимально наближеною до реальної дійсності.

Таким чином, у книзі 6 ЦК містяться дві презумптивні норми, змістом яких є припущення про прийняття спадщини та про відмову від її прийняття.

Як зазначалося вище, правові презумпції, що використовуються у спадкових правовідносинах, можуть бути закріплені в інших підгалузях цивільного права. Враховуючи правову природу заповіту як одностороннього правочину, до відносин спадкування за заповітом застосовується **презумпція правомірності правочину**, зміст якої

становить припущення про те, що правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним (ст. 204 ЦК). Спростування презумпції правомірності правочину у зазначених відносинах здійснюється у двох випадках, передбачених у ст. 1257 ЦК. По-перше, заповіт, складений особою, яка не мала на це права, а також заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є нікчемним. По-друге, за позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі.

Відповідно до ч. 1 ст. 1220 ЦК спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою – так звана юридична смерть. Правило про оголошення фізичної особи померлою побудовано з урахуванням **презумпції смерті**, встановленої у ст. 46 ЦК. Зокрема, фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років, а якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку, – протягом шести місяців, а за можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру – протягом одного місяця після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру.

Презумпція смерті може бути спростована шляхом появи особи, оголошеної померлою. Згідно зі ст. 48 ЦК якщо фізична особа, яка була оголошена померлою, з'явилася або якщо одержано відомості про місце її перебування, суд за місцем перебування цієї особи або суд, що постановив рішення про оголошення її померлою, за заявою цієї особи або іншої заінтересованої особи скасовує рішення суду про оголошення фізичної особи померлою.

У правовій доктрині склалося кілька позицій, що пояснюють природу юридичної смерті. Так, одні автори (наприклад, Б. О. Булаєвський [7, с. 230], І. В. Філімонова [15, с. 104, 105]) вважають, що оголошення особи померлою засновано на презумпції смерті, тобто є саме презумпцією. Інші ж вчені (О. М. Величко [16, с. 223], О. Ф. Черданцев [17, с. 311], М. Л. Давидова [6, с. 269]) доходять висновку, що оголошення громадянина померлим – фікція. Така дискусія цілком природна, адже і презумпція, і фікція – результати логіко-юридичного абстрагування, які вводяться до правової матерії у процесі нормотворення та правозастосування.

Уявляється справедливим, що *оголошення фізичної особи померлою* є за своєю правовою природою *презумпцією*. По-перше, відповідне припущення може бути спростоване шляхом скасування рішення суду про оголошення особи померлою. На відміну від презумпції, фікції не притаманна ознака спростовності. По-друге, слід вказати на ступінь істинності факту смерті. Переважна більшість учених одним із критеріїв розмежування презумпцій та фік-

цій називають ступінь істинності, сутність якого полягає в такому: презумпція вірогідним категоріям надає значення дійсних, у той час як юридична фікція визнає дійсним те, що є завідомо хибним. Отже, презумптивне положення відносно істинне, а фіктивне положення – від самого початку хибне. Настання смерті людини не що інше, як припущення з високим ступенем імовірності, враховуючи тривалу відсутність особи, а також відомостей щодо місця її знаходження. Таким чином, законодавець не вдається до застосування завідомо неіснуючого положення про смерть людини.

Крім того, за загальним правилом ст. 1261 ЦК до спадкоємців за законом першої черги належить дитина спадкодавця, зачата за життя спадкодавця та народжена після його смерті. Наведене положення зумовлене дією *презумпції батьківства*, суть якої зводиться до такого: дитина, яка народжена до спливу десяти місяців після припинення шлюбу або визнання його недійсним, походить від подружжя (ч. 2 ст. 122 Сімейного кодексу України). Наслідком дії презумпції батьківства у відносинах спадкування є визнання новонародженої дитини спадкоємцем та закликання її до спадкування, що, у свою чергу, впливає на перерозподіл спадкових часток. У даному разі мова йде про «насцитурусів» (від лат. *nasciturus* – буквально – плід у череві матері). Застосування презумпції батьківства перешкоджає тому, щоб вже зачата дитина, чий батько помер до її народження, була усунена від спадкування. І особливо актуальним це правило стає у разі,

коли мати дитини також помирає під час пологів. Відомою є римська юридична формула «Nasciturus pro iam nato habetur, quotiens de commodis eius agitur» (зачата дитина розглядається як така, що народилася, оскільки справа стосується її вигоди).

У тому разі, коли спадкодавцем складено заповіт без урахування інтересів новонародженої дитини, остання матиме право на обов'язкову частку у спадщині в порядку ст. 1241 ЦК. Спростувати дану презумпцію можливо шляхом встановлення походження дитини від іншої особи, відмінної від спадкодавця.

Окремі автори виділяють презумпцію батьківства насцитуруса [18, с. 496–498], хоча фактично застосовують у відносинах спадкування презумпцію батьківства, встановлену сімейним законодавством.

Вище вже наголошувалося на поширеній в юридичній літературі позиції щодо наявності презумпції припустимої волі померлого, зміст якої полягає у такому. Черговість спадкування за законом базується на презумпції, що в разі висловлення своєї волі спадкодавець залишив би спадкове майно найближчим особам, які за законом визначені в певні черги залежно від близькості родинних зв'язків за походженням, шлюбних відносин, усиновлення, надання утримання спадкодавцю та перебування на його утриманні. Законодавець будує абстрактну модель черговості без урахування особливостей конкретної сім'ї, що в певних випадках може суперечити істинній волі померлого [9, с. 93; 10, с. 12–13]. Утім таке правило стосовно припустимої волі за-

повідача не є презумпцією, оскільки докази зворотного в цій ситуації не передбачаються. У відносинах посмертного наступництва застосовуються або положення про спадкування за законом у разі відсутності заповіту, або положення про спадкування за заповітом, якщо заповідач зробив розпорядження на випадок своєї смерті.

В. А. Ойгензихт свого часу виділяв презумпцію одночасної смерті кількох осіб [3, с. 183, 184]. Як зазначено у ст. 1220 ЦК, якщо кілька осіб, які могли б спадкувати одна після одної, померли під час спільної для них небезпеки (стихійного лиха, аварії, катастрофи тощо), припускається, що вони померли одночасно. У цьому разі спадщина відкривається одночасно і окремо щодо кожної з цих осіб. Такі особи називаються «комморієнтами» (*commorientes* – ті, що померли одночасно). На нашу думку, наведене положення за своєю правовою природою є фікцією. Це зумовлено тим, що термін «одночасність» розуміється як збігання точного часу, тобто дня, години, хвилини і в деяких випадках навіть секунди настання кількох подій (у вказаному нами випадку – смерті двох та більше осіб). Однак одночасність виступає при цьому як завідомо неіснуюча обставина, що допускає збіг у часі з точністю до секунди смертей осіб, які могли б спадкувати одна після одної. Очевидно, що одночасна смерть кількох осіб з такою хронологічною точністю зустрічається вкрай рідко.

Доцільність закріплення фікції одночасної смерті пояснюється тим, що встановити конкретний момент смерті (години, хвилини, секунди) в межах од-

нієї доби практично неможливо. Додамо до цього, що для спадкових правовідносин правове значення має саме день смерті, а не її точний час. Тому законодавець виходить із необхідності закріпити вказану фікцію, пов'язавши з нею відсутність спадкового наступництва між комморієнтами.

Досить часто в юридичній літературі за презумпцію приймаються звичайні логічні висновки, імперативні положення окремих правових норм. Як приклад можна навести пропозицію А. К. Фетисова виділяти презумпцію відумерлості спадщини [5, с. 18–21]. Примітно, що за радянських часів поширеною була позиція про існування презумпції права державної власності, яка застосовувалася в тому числі щодо відумерлого майна [19, с. 137, 141]. Аналіз ст. 1277 ЦК, що регулює порядок визнання спадщини відумерлою, не дає змоги визначити, яке ж саме припущення міститься в цій нормі. Чинне законодавство не дає підстав для таких висновків, адже відумерла спадщина має перейти у власність територіальної громади за певною процедурою на підставі судового рішення, а не стає власністю автоматично.

Висновки. За своєю природою правова презумпція не є юридичним фактом, це лише судження, припущення про нього. Вона сконструйована у вигляді моделі правового явища і створює умови для функціонування юридичного факту. Презумпція є прийомом юридичної техніки, здатним разом з іншими елементами юридичного складу породжувати правові наслідки у вигляді переходу прав та обов'язків в порядку спадкового наступництва. Спростованість є визначальною ознакою всіх правових презумпцій, у зв'язку з чим заперечується існування неспростованих презумпцій.

У спадкових правовідносинах застосовуються правові презумпції двох груп. До першої групи належать припущення, що закріплені безпосередньо у нормах книги 6 ЦК (презумпція прийняття спадщини, презумпція відмови від спадщини). Другу групу становлять презумпції, які встановлюються іншими підгалуззями цивільного права (презумпція правомірності правочину, презумпція смерті, презумпція батьківства). Отже, положення про одночасність смерті комморієнтів не є правовою презумпцією, а має фіктивний характер, тобто є фікцією.

Список використаних джерел

1. Иоффе О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. – М. : Госюриздат, 1961. – 380 с.
2. Бабаев В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. – Горький : ГВШ МВД СССР, 1974. – 124 с.
3. Ойгензихт В. А. Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензихт. – Душанбе : Ирфон, 1976. – 190 с.
4. Кузнецова О. А. Презумпции в гражданском праве / О. А. Кузнецова. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 347 с.
5. Фетисов А. К. Неопровержимые презумпции в праве / А. К. Фетисов // Юрист. – 2005. – № 6. – С. 18–21.

6. Давыдова М. Л. Юридическая техника: проблемы теории и методологии : монография / М. Л. Давыдова ; ГОУ ВПО «ВолГУ». – Волгоград : Изд-во ВГУ, 2009. – 318 с.
7. Булаевский Б. А. Презумпции как средства правовой охраны интересов участников гражданских правоотношений : монография / Б. А. Булаевский. – М. : Ин-т зак-ва и сравнит. правоведения при Правительстве РФ : ИНФРА-М, 2014. – 240 с.
8. Козловська Л. В. Теоретичні засади здійснення і захисту спадкових прав : монографія / Л. В. Козловська. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 448 с.
9. Піцик Х. З. Сучасні проблеми правового регулювання спадкування спадкоємцями за законом, що входять у першу чергу / Х. З. Піцик // Прикарпат. юрид. вісн. – 2012. – Вип. 2. – С. 86–95.
10. Егорова М. А. Внуки как субъекты наследственного права / М. А. Егорова // Наследственное право. – 2007. – № 2. – С. 12–15.
11. Завгородня І. М. Застосування презумпцій у спорах, що виникають із спадкових прав / І. М. Завгородня // Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Сер. Право. – 2014. – Вип. 28, Т. 1. – С. 124–127.
12. Блинков О. Е. Наследование государственных наград, почетных и памятных знаков / О. Е. Блинков // Наследственное право. – 2010. – № 4. – С. 22–26.
13. Остапюк Н. И. Некоторые актуальные проблемы применения законодательства о наследовании с учетом новелл, введенных третьей частью Гражданского кодекса РФ / Н. И. Остапюк // Нотариус. – 2005. – № 3. – С. 18–23.
14. Ходырева Е. А. Способы опровержения презумпции фактического принятия наследства / Е. А. Ходырева // Вестн. Удмурт. ун-та. Сер. Экономика и право. – 2014. – Т. 24, вып. 4. – С. 197–201.
15. Филимонова И. В. Юридические фикции в праве России: история и современность : монография / И. В. Филимонова. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 376 с.
16. Величко О. М. Юридичні фікції в цивільному праві / О. Величко // Наукові записки : зб. наук. пр. – К., 2003. – Т. 22, ч. 2. – С. 221–223.
17. Черданцев А. Ф. Логико-языковые феномены в юриспруденции : монография / А. Ф. Черданцев. – М. : Норма : Инфра-М, 2012. – 320 с.
18. Сергеева Е. С. Презумпция отцовства насцитуруса / Е. С. Сергеева // Юрид. техника. – 2010. – № 4. – С. 469–498.
19. Венедиктов А. В. Гражданско-правовая охрана социалистической собственности в СССР / А. В. Венедиктов ; отв. ред. И. В. Павлов. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1954. – 267 с.

References

1. Ioffe, O. S., Shargorodskij, M. D. (1961). Voprosy teorii prava. Moscow: Gosjurizdat [in Russian].
2. Babaev, V. K. (1974). Prezumpcii v sovetskom prave. Gor'kij [in Russian].
3. Ojgenziht, V. A. (1976). Prezumpcii v sovetskom grazhdanskom prave. Dushanbe : Irfon [in Russian].
4. Kuznecova, O. A. (2004). Prezumpcii v grazhdanskom prave. Sankt-Peterburg: Jurid. centr Press [in Russian].
5. Fetisov, A. K. (2005). Neoproverzhimye prezumpcii v prave. Jurist, 6, 18–21 [in Russian].
6. Davydova, M. L. (2009). Juridicheskaja tehnika: problemy teorii i metodologii: Volgograd : Izd-vo VGU [in Russian].
7. Bulaevskij, B. A. (2014). Prezumpcii kak sredstva pravovoj ohrany interesov uchastnikov grazhdanskih pravootnoshenij. Moscow: Institut zakonodatel'stva i sravnitel'nogo pravovedenija pri Pravitel'stve RF : INFRA-M [in Russian].
8. Kozlovska, L. V. (2015). Teoretychni zasady zdiisnennia i zakhystu spadkovykh prav. Kiev: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
9. Pitsyk, Kh. Z. (2012). Suchasni problemy pravovoho rehuliuвання spadkuvannia spadkoiemtsiamy za zakonom, shcho vkhodiat u pershu cherhu. Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk –Carpathian Law Gazette. Issue 2, 86–95 [in Ukrainian].

10. Egorova, M. A. (2007). Vnuki kak sub#ekty nasledstvennogo prava. *Nasledstvennoe pravo – Inheritance Law*, 2, 12–15 [in Russian].
11. Zavhorodnia, I. M. (2014). Zastosuvannia prezumpsii u sporakh, shcho vynykaiut iz spadkovykh pravovidnosyn [Application of presumptions in disputes arising from hereditary relations]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya Pravo – Scientific Bulletin of the Uzhgorod National University. Series: Law*. Issue 28, vol. 1, 124–127 [in Ukrainian].
12. Blinkov, O. E. (2010). Nasledovanie gosudarstvennykh nagrad, pochetnykh i pamyatnykh znakov [Inheriting State Awards, Badges of Honor and Memory]. *Nasledstvennoe pravo – Inheritance Law*, 4, 22–26 [in Russian].
13. Ostapjuk, N. I. (2005). Nekotorye aktual'nye problemy primeneniya zakonodatel'stva o nasledovanii s uchetom novell, vvedennykh tret'ej chast'ju Grazhdanskogo kodeksa RF. *Notarius*, 3, 18–23 [in Russian].
14. Khodyreva, E. A. (2014). Sposoby oproverzheniya prezumpcii fakticheskogo prinjatija nasledstva [Methods of rebutting the presumption of actually taken inheritance]. *Vestnik Udmurtskogo universiteta. Jekonomika i pravo – Bulletin of Udmurt University. Economics & Law*. Issue 4, 197–201 [in Russian].
15. Filimonova I. V. (2012). Juridicheskie fikcii v prave Rossii: istorija i sovremennost'. Moscow: Jurlitinform [in Russian].
16. Velychko, O. M. (2003). Yurydychni fiktsii v tsyvilnomu pravi. Naukovi zapysky: zb. nauk. pr. Kiev. Issue 22, 2, 221–223 [in Ukrainian].
17. Cherdancev, A. F. (2012). Logiko-jazykovye fenomeny v jurisprudencii. Moscow: Norma : Infra-M [in Russian].
18. Sergeeva, E. S. (2010). Prezumpcija otcovstva nasciturusa. *Juridicheskaja tehnika – Legal Technology*, 4, 496–498 [in Russian].
19. Venediktov, A. V. (1954). Grazhdansko-pravovaja ohrana socialisticheskoy sobstvennosti v SSSR. Pavlov I. V. (Ed.). Moscow : Izd-vo AN SSSR [in Russian].

Кухарев А. Е., кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры гражданского права и процесса Харьковского национального университета внутренних дел, Украина, г. Харьков

e-mail: kukharyev@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-2086-9179

Применение правовых презумпций в механизме правового регулирования наследственных отношений

Исследовано применение правовых презумпций в механизме регулирования наследственных отношений. В работе обосновано, что по своей природе правовая презумпция не является юридическим фактом. Презумпция является приемом юридической техники, способным вместе с иными элементами юридического состава породить правовые последствия в виде перехода прав и обязанностей в порядке наследственного преемства. Выделены две группы правовых презумпций, применяющихся в сфере наследования. К первой группе относятся предположения, закрепленные непосредственно в нормах книги 6 ГК Украины (презумпция принятия наследства, презумпция отказа от наследства). Соответственно вторую группу составляют презумпции, которые устанавливаются другими подотраслями гражданского права (презумпция правомерности сделки, презумпция смерти, презумпция отцовства).

Ключевые слова: наследование, наследственные правоотношения, правовая презумпция, предположение, фикция.

Kukharyev O. Ye., Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of Department of Civil Law and Procedure, Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine, Kharkiv
e-mail: kukharyev@gmail.com
ORCID ID 0000-0003-2086-9179

Application of Legal Presumption in Mechanism of Legal Regulation of Hereditary Relations

The article deals with the research of legal presumption application in the mechanism of legal regulation of hereditary relations. The paper grounds that a legal presumption is not a jural fact according to its nature. There are two groups of legal presumptions, applied in succession. It is designed in the form of a legal phenomenon model and it creates the conditions for jural fact functioning. The presumption is a method of legal technique, which is able together with the other elements of facts set to cause legal consequences in the form of transfer of rights and obligations in the order of inheritance continuity. It is stressed out that refutability is a determining feature of all legal presumptions, thus the existence of conclusive presumption is rebutted

The first group includes presumptions allocated in the provisions of the 6th book of the Civil Code of Ukraine (presumption of inheritance acceptance, presumption of inheritance renunciation). Correspondingly, the second group is the presumptions, established by the other civil law subdomains (presumption of transaction lawfulness, presumptive death, presumption of paternity).

Key words: inheritance, hereditary relations, legal presumption, assumption, fiction.

ТАШ'ЯН РОМАН ІВАНОВИЧ,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права №1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, заступник декана Інституту прокуратури та кримінальної юстиції, Україна, м. Харків
e-mail: tashian@ukr.net
ORCID 0000-0002-6876-5857

УДК 347.441.832

Недійсність правочинів та її правові наслідки у цивільному праві Німеччини

Стаття присвячена вивченню недійсності правочинів та її правових наслідків у цивільному праві Німеччини. Автор провів порівняльно-правовий аналіз німецької та української правової доктрини і законодавства. Основна увага була зосереджена на особливостях німецького права, пов'язаного з недійсністю правочинів. Так, проаналізовано поняття недійсності, значення поділу правочинів на зобов'язальні й розпорядчі. Особливу увагу приділено ролі принципу абстрактності. Крім того, автор проаналізував наслідки недійсності правочинів, перш за все положення про безпідставне збагачення (кондикційні).

Ключові слова: недійсність правочинів, зобов'язальні і розпорядчі правочини, принцип абстрактності, правові наслідки недійсності правочинів, реституція, безпідставне збагачення.

Однією з ключових, що постійно перебуває у фокусі уваги цивілістів, є проблема недійсності правочинів. У вітчизняній правовій доктрині це питання вивчали Є. В. Бернада, О. О. Кот, В. І. Крат, Н. С. Кузнецова, І. В. Спасибо-Фатеева та ряд інших науковців. У той же час у наукових працях, як правило, головна увага приділяється дослідженню проблем недійсності правочинів в Україні та в пострадянських країнах. Однак у су-

часних умовах не менш важливим є інший напрям наукових пошуків – вивчення досвіду країн Центральної Європи, перш за все країн із пандектною системою права, до якої тяжіє й Україна. Метою цієї статті є аналіз законодавства та правової доктрини Федеративної Республіки Німеччина щодо правових наслідків недійсності правочинів.

Слід зауважити, що при вивченні робіт німецьких цивілістів складається

враження, що розбіжності між вітчизняною наукою цивільного права та німецькою значно перебільшені. Так, у німецькому праві недійсність правочину означає, що правові наслідки, настання яких бажали досягти сторони правочину, не настають. При цьому недійсність правочину не означає, що волевиявлення осіб не має жодних правових наслідків [1, с. 312], оскільки такий правочин призводить до наслідків, пов'язаних з його недійсністю. Як можна побачити, розуміння недійсності правочину практично ідентичне вітчизняному, яке закріплене у ч. 1 ст. 216 ЦК, – недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю.

У той же час доктрина цивільного права Німеччини характеризується особливістю, яка принципово відрізняє вчення про правочини від вітчизняної доктрини. Ідеться про поділ правочинів на зобов'язальні й розпорядчі. Так, у німецькому цивільному праві розрізняють зобов'язальні правочини (угоди) (*Verpflichtungsgeschäft*), які створюють зобов'язання, та розпорядчі правочини (угоди) (*Verfügungsgeschäft*), які безпосередньо переносять титул. Це питання доволі складне і заслуговує окремого дослідження, хоча не можна не відмітити, що інтерес до цієї проблеми у науковців зростає.

Своїм існуванням концепція поділу правочинів на зобов'язальні й розпорядчі зобов'язана пандектистам ХІХ ст., а особливо Ф. К. фон Савіньї (*Friedrich Carl von Savigny*). Саме пандектисти не тільки опрацювали нароби римського приватного права, а й пішли далі, розробивши ряд правових конструкцій,

які застосовуються й сьогодні. До таких належить, зокрема, розмежування договору про відчуження речі та його виконанням, і як наслідок, принцип абстрактності (*Abstraktionsprinzip*), відповідно до якого, якщо підстава недійсності існує тільки щодо зобов'язального правочину, це не тягне недійсність розпорядчого.

Дію принципу абстрактності ілюструють за допомогою такого прикладу: договір про продаж 100 тонн картоплі треба відокремлювати від безпосередньої передачі власності на цю картоплю. Дійсність передачі не завжди залежить від дійсності договору купівлі-продажу. Тобто, якщо правочин купівлі-продажу виявиться нікчемним або буде визнаний судом недійсним (оспорований правочин), треті особи, які набули права власності на товар, не можуть бути позбавлені цього права. Треті особи – добросовісні набувачі наділені таким захистом у будь-якому випадку, але принцип абстрактності не діє в разі наявності недобросовісності набувача [2, с. 773].

Таким чином, у німецькому цивільному праві недійсність розпорядчого правочину (найчастіше – передача речі або сплата грошей) прямо не обумовлюється недійсністю правочину зобов'язального (купівлі-продажу тощо). Розпорядчий правочин буде недійсним тільки у випадку, коли відповідна підстава мала місце щодо нього, наприклад, особа, яка сплатила гроші, діяла внаслідок помилки, або на річ був накладений арешт.

Доречно також відмітити, що дію принципу абстрактності не можна абсолютизувати, оскільки найчастіше

одна й та сама обставина впливає на дійсність обох правочинів – зобов'язального та розпорядчого.

Професор кафедри цивільного права університету Байройта (Баварія, Федеративна Республіка Німеччина) Dr. Stefan Leible ілюструє дію принципу абстрактності таким чином: Л. придбав на вулиці у Ф. кілька склянок землі, яку останній визначив як таку, що має особливі цілющі властивості. Сума договору становила близько 1 000 євро. Вдома Л. виявив, що придбав звичайний пісок із будівельного майданчика, і звернувся до Ф. із вимогою про повернення грошей на підставі § 123 BGB (Bürgerliches Gesetzbuch – Цивільний кодекс Німеччини) – оспорювання правочину, вчиненого внаслідок обману. Професор звертає увагу на принцип абстрактності, згідно з яким наявність помилки на рівні зобов'язального правочину купівлі-продажу не тягне сама по собі недійсність розпорядчого правочину передання грошей. Швидше за все, має місце випадок, коли та сама вада волевиявлення стосується також розпорядчого правочину. Помилки є ідентичними і впливають на обидва правочини. Враховуючи, що в даному випадку є подвійна недійсність (зобов'язального і розпорядчого правочинів) Л. може вимагати від Ф. повернення грошей, обґрунтовуючи свої вимоги як § 985 BGB, що встановлює права власника на повернення своєї речі (обґрунтовуючи недійсність передання права власності на гроші), так і § 812 BGB, що регулює правила про витребування безпідставно набутого майна (обґрунтовуючи вимоги недійсністю договору купівлі-продажу) [3].

Не менш важливим є питання про наслідки недійсності правочину. Вітчизняне законодавство, як і законодавство інших пострадянських країн, передбачає як загальний наслідок такої недійсності двосторонню реституцію – повернення сторонами усього одержаного на виконання правочину або відшкодування вартості одержаного. Не занурюючись глибоко у сутність реституції (знов-таки, це питання заслуговує на окремий розгляд), зазначимо, що реституція як спеціальний наслідок недійсності правочину є «надбанням» радянського права, а в державах Центральної Європи, в тому числі і в Німеччині, функціонує інша модель наслідків недійсності правочину.

Законодавчим підґрунтям наслідків недійсності правочину є § 812 BGB, який має назву «Вимоги про повернення». Особа, яка одержала щось внаслідок надання іншої особи або іншим способом за її рахунок без правових підстав, зобов'язана це повернути. Цей обов'язок також існує, коли правова підстава пізніше відпала або результат, який очікувався у зв'язку зі змістом правочину, не настав. Виконання також стосується визнання існування або неіснування зобов'язань між сторонами.

Таким чином, німецьке цивільне право, на відміну від вітчизняного, пов'язує наслідки недійсності правочину з положеннями про безпідставне збагачення, тобто з кондикцією. Слід зазначити, що німецьке цивільне право побудоване за моделлю генеральної кондикції, тобто на широкому її розумінні, яке охоплює і застосування наслідків недійсності правочинів. Аналогічні положення про безпідставне зба-

гачення містять, наприклад, ст. 2041 ЦК Італії, ст. 405 ЦК Польщі, а також (що варто підкреслити окремо) проект Загальної системи координат європейського договірної права (Draft Common Frame of Reference). Крім генеральної кондикції, існує кондикція у вузькому розумінні, наприклад, у ЦК Франції безпідставне збагачення обмежується тільки випадками помилкового платежу (ст. 1377) [4, с. 51]. Таким чином, на відміну від вітчизняної, німецька модель безпідставного збагачення значно ширша. Показово, що пояснення сутності цього інституту у літературі Німеччини починається з прикладів збагачення за недійсним правочином [5].

Заслуга у формулюванні системи генеральної кондикції належить також Ф. К. фон Савіньї, який при систематизації римського права звернув увагу, що всі випадки кондикції об'єднує те, що відбувається збільшення власності однієї особи за рахунок іншої без належної правової підстави або її подальшого відпадиння [6, с. 29].

З точки зору німецької правової доктрини, правова підстава відсутня у випадку нікчемності каузального правочину, зокрема договору, на підставі якого відбувається виконання. Такими вважаються, наприклад, вади дієздатності, оспорювання правочину, порушення законної заборони, порушення добрих звичаїв, порушення форми, скасувальна обставина [2, с. 773].

Положення про кондикцію застосовуються з урахуванням принципу абстрактності. Спосіб, за допомогою якого німецьке право захищає інтереси першого продавця, полягає у наданні йому можливості висувати вимоги на

підставі § 812 BGB, який надає продавцеві право висувати вимоги до першого, а за деяких обставин навіть до другого набувача. § 812 застосовується до всіх випадків нікчемних або оспорюваних правочинів, оскільки за ними відбувається набуття без правової підстави.

Професор Hans-Eric Rasmussen-Bonne зазначає, що нікчемність зобов'язального правочину в силу принципу абстрактності не має наслідком скасування вже вчиненого виконання правочину. Однак через принцип абстрактності можна вимагати повернення виконаного за правилами про безпідставне збагачення (§ 812 BGB) [7].

Зазначимо, що недійсність зобов'язального та розпорядчого правочинів може мати також інші правові наслідки. Наприклад, у судовій справі було встановлено, що чоловік передав дружині у власність земельну ділянку, щоб вона погодилася на розлучення. При розлученні у суді сторони повідомили про те, що земельна ділянка передана у власність дружині, і шлюб було розірвано. Згодом колишній чоловік подав позов про повернення земельної ділянки, обґрунтовуючи це тим, що передання подарунків для спонукання до розлучення суперечить нормам моралі. Оскільки зобов'язальний і розпорядчий правочини є нікчемними, то реєстрація у Поземельній книзі також підлягає анулюванню. Чоловік вимагав внесення вправлень до Поземельної книги на підставі відповідних положень § 894 BGB. З приводу цього в літературі зазначається, що у випадку істотних порушень норм моралі, що спричиняє нікчемність навіть речового правочину, можливим є застосування як позову про

безпідставне збагачення, так і віндикаційного позову. Також слід звернути увагу на те, що для досягнення справедливості слід враховувати положення ч. 2 ст. 817 BGB, відповідно до якої позов про безпідставне збагачення виключається, якщо позивач винен у власних втратах (так звана вимога «чистих рук» – «clear hands»). Тому позов чоловіка про повернення земельної ділянки не буде задоволений [8].

З урахуванням розгалуженості кондикції у праві Німеччини, існує її внутрішня диференціація залежно від сфери застосування. Зокрема, виділяють особливий вид кондикції – із передання (виконання) (Leistungskondiktion) поряд з іншим видом кондикції – (Angriffkondiktion).

Виділяють такі види Leistungskondiktion:

- *condictio indebiti* – через первісну відсутність правової підстави. Вона має місце, зокрема, у випадку недійсності правочину;

- *die condictio ob causam finitam* – через подальшу втрату правової підстави;

- *die condictio ob rem* або *condictio causa data causa non* – через помилку в меті;

- *und die condictio ob turpem vel iniustam causam* – через одержання, що суперечить закону або звичаям [9]. Слід зазначити, що у зв'язку з тим, що у більшості випадків такий правочин є недійсним як вчинений з порушенням заборони закону або не відповідає добрим звичаям чи є лихварським (§ 134 BGB), то до таких відносин застосовується й *condictio indebiti*.

Відповідно, у разі недійсності правочинів їхні правові наслідки визначають-

ся положеннями про безпідставне збагачення, а саме про *Leistungskondiktion* у вигляді *condictio indebiti*.

Зазначимо, що цей вид кондикції сягає корінням ще римського права. Так, в Інституціях Гая зазначалося: той, хто прийняв платіж за неіснуючим боргом, зобов'язується. Від нього можна витребувати одержане, нібито він одержав у позику. Але такий вид зобов'язання, як здається, виникає не з договору, оскільки той, хто передає цінності з метою платежу, швидше, бажає припинити правочин, ніж вступити до договору [10, с. 129]. Взагалі, кондикційний позов від самого початку був засобом вирішення спірних ситуацій, коли було неможливо підвести конкретний випадок під фундаментальну класифікацію зобов'язань на делікти й контракти. У тому числі кондикція використовувалась для вимог про повернення помилково сплаченого платежу [11, с. 280] та надання, підстава якого пізніше відпала [12, с. 280].

Безумовно, вивчення правової системи Німеччини само по собі є вельми цікавою справою, однак необхідно робити це з певною метою. Справа в тім, що, незважаючи на непохитність реституції як наслідків недійсності правочинів у вітчизняному праві, її положення не є бездоганними. Так, ряд питань виникає при застосуванні наслідків недійсності договорів про виконання робіт та надання послуг [13, с. 34–37]. Окрему проблему становлять питання односторонньої реституції, що виходить за межі повернення за недійсним правочином. Щодо цього зарубіжний досвід може принести користь. Так, у Німеччині у разі недійсності право-

чину з будь-яких підстав стягнення в дохід держави виключається. З приводу цього в літературі зазначається, що положенням про безпідставне збагачення не властиві елементи покарання, а також відшкодування шкоди [3].

Доречно також відзначити проблему повернення виконаного за недійсними двосторонніми договорами. Питання полягає в тому, чи буде здійснюватися повернення в порядку кондикції не тільки власного виконання, а й того, що одержав сам позивач. У Німеччині з приводу цього існують дві теорії. Теорія подвійної кондикції (*Zweikondiktionslehre*) полягає в тому, що кожна сторона повинна заявити власний позов для повернення безпідставно набутого майна. Однак слідування цій теорії може призвести до несправедливого результату, оскільки можлива ситуація, коли повернення отримає тільки одна сторона, оскільки інша з тієї чи іншої причини не заявить відповідної вимоги. Тому останнім часом у німецькій правовій доктрині переважає теорія залишку (*Saldolehre*), сутність якої полягає в тому, що все, що було одержане в межах недійсного договору, повертається назад, і для цього достатньо позову однієї сторони. Теорія залишку обґрунтовується фактом економічного зв'язку виконання недійсного договору його сторонами. Відповідно до цієї теорії існують кілька винятків: коли одна зі сторін не має повної дієздатності; при укладенні правочину був наявний обман чи погроза; правочин було укладено на край не вигідних умовах або він суперечить добрим звичаям тощо [14].

Варто також звернути увагу на юридичну долю продукції, плодів та дохо-

дів, які одержала сторона недійсного правочину до повернення речі іншій стороні. Зрозуміло, що можна керуватися загальним правилом, що такі продукція, плоди та доходи слідує за самою річчю, але вбачається, що варто передбачити це правило окремо в положеннях про наслідки недійсності правочинів.

Так, у науці цивільного права Німеччини типовим є такий приклад. У січні Г. купив у Х. дерево яблуні. У грудні було встановлено, що договір купівлі-продажу є недійсним. Х. бажає повернути назад дерево й все інше. Що можуть сторони вимагати одна від одної? Х. може повернути саму яблуню на підставі § 812. У разі наявності плодів Х. може вимагати їхньої передачі на підставі § 818 абз. 1, а також §§ 100, 99 абз. 1 BGB. Г. має право вимагати повернення грошової суми, а в разі, якщо Х. вніс їх на банківський рахунок, Г. може вимагати передачі йому й відсотків на підставі § 818 абз. 1, а також §§ 100, 99 абз. 2 BGB [3].

Поміж тим слід зауважити, що кондикція не є єдиним наслідком недійсності правочинів. Так, відповідно до § 122 BGB, якщо волевиявлення є нікчемним на підставі § 118 (відсутність серйозності волевиявлення) або оспорюваним на підставі § 119 (внаслідок помилки) чи § 120 (внаслідок помилкової передачі), то суб'єкт волевиявлення повинен відшкодувати шкоду, яка була заподіяна іншій стороні або третій особі, які поклалися на дійсність такого волевиявлення, але не більше розміру вигоди, яку інша сторона або третя особа могли б одержати у випадку дійсності волевиявлення.

У певних випадках кондикція не застосовується. Так, відповідно до § 817 BGB: якщо мета виконання полягає у тому, що якщо одержувач прийняв його, незважаючи на законодавчу заборону або проти добрих звичаїв, він повинен повернути одержане. Позов про повернення виключається, коли виконавець також діяв із метою такого порушення, за певними винятками.

Викладене дозволяє дійти таких висновків. Незважаючи на, здавалося б, непохитність конструкції реституції як загального наслідку недійсності правочинів, у світі існують й інші моделі правового регулювання наслідків недійсності правочинів. Безумовно, не йдеться про відкидання вітчизняного досвіду лише з міркувань, що «в Європі по-іншому». Неможливо просто

«прищепити» іноземну систему права, оскільки існує ще ряд факторів – наукова доктрина, практика правозастосування, правова культура, які не можуть залишатися осторонь. Однак, з другого боку, обмеження наукового пошуку традиційними рамками вітчизняних напрацювань та досвідом пострадянських країн теж не є правильним. Адже не є секретом, що видатні цивілісти XIX – початку XX ст., на працях яких ми вчилися, надзвичайно широко використовували зарубіжну правову доктрину, особливо німецьку. У контексті світової глобалізації це питання набуває принципово нового значення, і за допомогою досвіду країн не такого вже далекого зарубіжжя можна вирішити ряд проблем, які мають місце у вітчизняному цивільному праві.

Список використаних джерел

1. Schwab D. Einführung in das Zivilrecht: mit BGB Allgemeiner Teil, Schuldrecht Allgemeiner Teil, Kauf- und Deliktsrecht / D. Schwab, M. Löhnig. – C. F. Müller GmbH, 2010. – 448 s.
2. Dickson B. The Law of Restitution in the Federal Republic of Germany: A Comparison with English Law / B. Dickson // The International and Comparative Law Quarterly. – 1987. – Vol. 36, No. 4. – P. 773–774.
3. http://www.zivilrecht4.uni-bayreuth.de/de/teaching/Sommersemester_2011/PUE_Schuldrecht_BTII/schaefer/downloads/1_Stunde_-_Loesungen.pdf.
4. Virgo G. The Principles of the Law of Restitution / G. Virgo. – 2nd Edition. – Oxford, 2006. – 816 p.
5. Krieb T. In Defence of Unjust Factors [Електронний ресурс] / T. Krieb // Unjustified Enrichment: Key Issues in Comparative Perspective / Ed. by D. Johnson, R. Zimmermann. – P. 79. – Режим доступу: <https://ouclf.iuscomp.org/articles/krebs.shtml>.
6. Новак Д. В. Неосновательное обогащение в гражданском праве: сравнительно-правовое исследование : дис. ... канд. юрид. наук / Д. В. Новак. – М., 2006. – 230 с.
7. Dr. Hans-Eric Rasmussen-Bonne, Rechtsanwalt Professor, LL.M. (Illinois). Einführung in das Zivilrecht im WS 2009/10 im Studiengang «Law in Context». Vorlesungsgliederung [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://tu-dresden.de/gsw/jura/jfzivil3/ressourcen/dateien/lv_pdf_dateien/Einfuehrung_in_das_Zivilrecht_Prof.-Rasmussen-Bonne_10_2009.pdf?lang=en.
8. http://www.nomos-shop.de/_assets/downloads/9783832955229_lese01.pdf.
9. <http://www.rechtslexikon.net/d/leistungskondiktion/leistungskondiktion.htm>.
10. Римское частное право : учебник / В. А. Краснокутский, И. Б. Новицкий, И. С. Перетерский и др. ; под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. – М. : Юристъ, 2004. – 314 с.
11. D.12.1.32 (Celsus) // Cairns John W. Critical Studies in Ancient Law, Comparative Law and Legal History. Oxford-Portland, 2001. – 427 p.

12. D.12.7.2 (Ulpianus) // Cairns John W. Critical Studies in Ancient Law, Comparative Law and Legal History. Oxford-Portland, 2001. – 427 p.
13. Спасибо-Фатєєва І. В. Окремі питання застосування реституції / І. В. Спасибо-Фатєєва // Актуальні проблеми приватного права : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 92-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова, 28 лют. 2014 р. – Х., 2014. – С. 34–37.
14. Prof. Dr. Florian Bien, Maître en Droit (Aix-Marseille III) Lehrstuhl für globales Wirtschaftsrecht, internationale Schiedsgerichtsbarkeit und Bürgerliches Recht [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.jura.uni-wuerzburg.de/fileadmin/02140600/Lehre/Materialien/BGB_IIB/BGB_II_b_Skript_GESAMT__04-2014_.pdf.

References

1. Schwab Dieter, Löhnig Martin. Einführung in das Zivilrecht: mit BGB Allgemeiner Teil, Schuldrecht Allgemeiner Teil, Kauf- und Deliktsrecht. C. F. Müller GmbH, 2010. 448 s. [in German]
2. Dickson Brice. The Law of Restitution in the Federal Republic of Germany: A Comparison with English Law. // The International and Comparative Law Quarterly. Vol. 36, No. 4 (Oct., 1987), pp. 773–774. [in English]
3. [Electronic resource]. Access mode: http://www.zivilrecht4.uni-bayreuth.de/de/teaching/Sommersemester_2011/PUE_Schuldrecht_BTII/schaefer/downloads/1__Stunde_-_Loesungen.pdf [in German]
4. Virgo G. The Principles of the Law of Restitution. 2nd Edition. Oxford, 2006. 816 p. [in English]
5. Krieb T. In Defence of Unjust Factors // Unjustified Enrichment: Key Issues in Comparative Perspective / Ed. by D. Johnson, R. Zimmermann. P.79. [Electronic resource]. Access mode: <https://ouclf.iuscomp.org/articles/krebs.shtml> [in English]
6. Novak D. V. Neosnovatelnoe obogashenie v grazhdanskom prave: sravnitelno-pravovoe issledovanie Dis. ... kand. jurid. nauk. M., 2006. – 230 s. [in Russian]
7. Dr. Hans-Eric Rasmussen-Bonne, Rechtsanwalt Professor, LL.M. (Illinois). Einführung in das Zivilrecht im WS 2009/10 im Studiengang „Law in Context“. Vorlesungsgliederung. [Electronic resource]. Access mode: https://tu-dresden.de/gsw/jura/jfzivil3/ressourcen/dateien/lv_pdf_dateien/Einfuehrung_in_das_Zivilrecht_Prof.-Rasmussen-Bonne_10_2009.pdf?lang=en [in German]
8. [Electronic resource]. Access mode: http://www.nomos-shop.de/_assets/downloads/9783832955229_lese01.pdf [in German]
9. [Electronic resource]. Access mode: <http://www.rechtslexikon.net/d/leistungskondiktion/leistungskondiktion.htm> [in German]
10. Novitskiy I. B., Pereterskiy I. S. Rimskoe chastnoe pravo. Uchebnik / V. A. Krasnokutskiy, I. B. Novitskiy, I. S. Pereterskiy i dr.; pod red. I. B. Novitskogo, I. S. Pereterskogo. M.: Yurist'. 2004. – 314 s. [in Russian]
11. D.12.1.32 (Celsus) // Cairns John W. Critical Studies in Ancient Law, Comparative Law and Legal History. Oxford-Portland. 2001. 427 p. [in English]
12. D.12.7.2 (Ulpianus) // Cairns John W. Critical Studies in Ancient Law, Comparative Law and Legal History. Oxford-Portland. 2001. 427 p. [in English]
13. Spasibo-Fateeva I. V. Okremi pitannya zastosovannya restitutsiji / I. V. Spasibo-Fateeva // Aktualni problemi privatnogo prava : materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf., prisvyach. 92-y richnitsi z dnya narodzh. d-ra jurid. nauk, prof., chl.-kor. AN USSR V. P. Maslova, 28 lyut. 2014 r. – Harkiv, 2014. – S. 34–37. [in Ukrainian]
14. Prof. Dr. Florian Bien, Maître en Droit (Aix-Marseille III) Lehrstuhl für globales Wirtschaftsrecht, internationale Schiedsgerichtsbarkeit und Bürgerliches Recht. [Electronic resource]. Access mode: http://www.jura.uni-wuerzburg.de/fileadmin/02140600/Lehre/Materialien/BGB_IIB/BGB_II_b_Skript_GESAMT__04-2014_.pdf [in German]

Ташьян Р. И., кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского права № 1 Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, заместитель декана Института прокуратуры и уголовной юстиции, Украина, г. Харьков
e-mail: tashian@ukr.net
ORCID 0000-0002-6876-5857

**Недействительность сделок и ее правовые последствия
в гражданском праве Германии**

Статья посвящена изучению недействительности сделок и ее правовых последствий в гражданском праве Германии. Автор провел сравнительно-правовой анализ немецкой и украинской правовой доктрины и законодательства. Основное внимание сосредоточено на особенностях немецкого права, связанного с недействительностью сделок. Так, проанализировано понятие недействительности сделок, значение разделения сделок на обязательственные и распорядительные. Особое внимание уделено роли принципа абстрактности. Кроме того, автор проанализировал последствия недействительности сделок, прежде всего положения о неосновательном обогащении (кондиционные).

Ключевые слова: недействительность сделок, обязательственные и распорядительные сделки, принцип абстрактности, правовые последствия недействительности сделок, реституция, неосновательное обогащение.

Tashian R. I., PhD in law, vice-dean of the Institute of prosecutors and criminal justice, docent of chair of civil law № 1 of Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv
e-mail: tashian@ukr.net
ORCID 0000-0002-6876-5857

**Invalidity of Transactions and its Consequences
in Civil Law of Germany**

In the article the invalidity of transactions and its legal consequences in civil law of Germany are studied. The author provided a comparative legal analysis of the German and Ukrainian legal doctrine and legislation.

The main attention was focused on the features of the German law relating to the invalidity of transactions. The author analyzed the definition of invalidity and made a conclusion that it is very similar to Ukrainian legislation. In the center of scientific interests disposes the classification of transactions on promissories (real) and dispositives. This classification is not known our legislation but is very shared in Germany. The importance of this differentiation consists in that there are separate consequences on invalidity of such transactions.

Also the principle of abstraction plays very important role in law of Germany, which one nature is that promissories (real) and dispositives transactions are independent from each other. In addition, the author has analyzed the consequences of invalidity of transactions, primarily unjust enrichment (condition). Researcher gives consideration that the consequences of invalidity of transactions in Germany differ from Ukraine, but this does not exclude of possibility of using foreign experience in our law science and practice.

Key words: invalidity of transactions, contracts and administrative transactions, the principle of abstraction, the legal consequences of invalidity of transactions, restitution.

ШЕПІТЬКО ВАЛЕРІЙ ЮРІЙОВИЧ,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри криміналістики
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, академік Національної
академії правових наук України, Україна, м. Харків
e-mail: shepitko.vu@mail.ru
ORCID 0000-0002-0719-2151*

ЖУРАВЕЛЬ ВОЛОДИМИР АНДРІЙОВИЧ,

*доктор юридичних наук, професор, головний учений
секретар Національної академії правових наук
України, академік Національної академії правових
наук України, Україна, м. Харків
e-mail: zhur777@ukr.net
ORCID 0000-0001-8256-4333*

АВДЄЄВА ГАЛИНА КОСТЯНТИНІВНА,

*кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
Науково-дослідного інституту вивчення проблем
злочинності імені академіка В. В. Сташица Національної
академії правових наук України, Україна, м. Харків
e-mail: gkavdeeva@mail.ru
ORCID 0000-0003-4712-728x*

СТОРОЖЕНКО СЕРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ,

*провідний розробник програмного забезпечення,
Компанія L1 Technologies, Inc.
Українське відділення, Україна, м. Харків
e-mail: sergiy.storozhenko@gmail.com*

УДК 343.98

Автоматизовані інформаційні системи як засіб удосконалення розслідування вбивств¹

Розглянуто сучасні автоматизовані інформаційні системи як засіб удосконалення розслідування вбивств, надано їх характеристику, визначено підходи до створення та

¹ Творчий колектив у складі В. Ю. Шепітька, В. А. Журавля, Г. К. Авдеєвої, С. В. Стороженка отримав свідоцтво про реєстрацію авторського права на «Науково-практичний твір “Профіль вбивці”» (свідоцтво № 67454 від 26.08.2016).

можливості запровадження в судово-слідчу практику. Показано роль і переваги цих систем для збільшення якості слідчої діяльності, передусім її інтелектуальної складової, як то: висунення й перевірка слідчих версій, планування розслідування, організація розшуку невідомого злочинця тощо. З метою більш широкого впровадження у практику розслідування вбивств автоматизованих інформаційних систем презентовано інформаційно-модельну систему «STOP кілер», головним призначенням якої є можливість побудови версій щодо особи вбивці та мотивів учиненого злочину в автоматизованому режимі. Підкреслено, що інформаційною базою для функціонування цієї системи слугують формалізовані відомості про обставини 1100 вбивств, учинених в різних регіонах України за останні 10 років. Перегляд даних та використання системи задля побудови версій може здійснюватися за допомогою комп'ютера, планшета або мобільного телефона, на якому встановлений будь-який Інтернет-браузер. Крім того, ця система має простий інтерфейс та не потребує спеціальної підготовки користувача.

Ключові слова: досудове розслідування, інформаційно-довідкова система, інформаційно-пошукова система, інформаційно-консультативна система, інформаційно-модельна система.

Постановка проблеми. Кількісні та якісні зміни злочинності, набуття нею організованої і професійної спрямованості, наявність можливостей використання в реалізації злочинного наміру досягнень науки і техніки зумовлюють потребу у запровадженні адекватних засобів реагування злочинним виявам, у тому числі й за рахунок впровадження різноманітних інновацій [1] у діяльність органів досудового розслідування. З огляду на те, що інноваціями є не будь-які нововведення, а лише такі, що істотно підвищують ефективність певної діяльності [2, с. 162–164], впровадження інновацій у слідчу діяльність є підґрунтям для підвищення якості та ефективності розслідування злочинів, у тому числі й вбивств. Одним із перспективних напрямів підвищення ефективності організації кримінального провадження слід уважати впровадження в процес досудового розслідування новітніх інформаційних систем та технологій [3], під якими прийнято розуміти організаційно упорядковану сукупність масивів інформації про об'єкти та ін-

формаційні технології, у тому числі зокреми сучасної комп'ютерної техніки, програмне забезпечення і мережі зв'язку, що забезпечують процеси введення, опрацювання та видачі інформації [4, с. 11]. Стосовно процесу розслідування, то передусім ідеться про розроблення й використання комп'ютерних програм як підґрунтя інформаційного забезпечення підтримки прийняття рішення слідчим, який здійснює розслідування за конкретним кримінальним провадженням, а саме: про забезпечення такої його інтелектуальної діяльності, як планування, і таких його аспектів, як висунення робочих версій та обрання оптимальних систем слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій щодо їх перевірки. Водночас учені-криміналісти та практики дотепер не дійшли згоди з окремих питань розглядуваної проблематики, на сьогодні бракує достатньої кількості сучасних автоматизованих інформаційних систем, які б забезпечували інтелектуальну та організаційну складові діяльності слідчого.

Актуальність теми дослідження. Проблеми оптимізації досудового розслідування, впровадження відповідних автоматизованих інформаційних систем у судово-слідчу практику, які за рахунок раціоналізації слідчої діяльності здатні сприяти підвищенню ефективності збирання доказів, економії інтелектуальних зусиль і часу слідчого, скороченню термінів розслідування, належать до найбільш важливих напрямів криміналістичних досліджень. Аналогічної думки дотримуються й практичні працівники, які серед найбільш дієвих засобів підвищення ефективності організації досудового розслідування виділяють такі: 1) розроблення систем типових версій та механізмів їх використання при розслідуванні конкретного різновиду злочинів, у тому числі із застосуванням комп'ютерної техніки (вказало 58% опитаних респондентів); 2) удосконалення процедури висунення і перевірки робочих версій та контрверсій (86%); 3) більш широку практику застосування алгоритмізації та програмування процедури розслідування (64%); 4) розроблення оптимальних систем слідчих дій відповідно до слідчих ситуацій, що виникають (52%); 5) запровадження тактичних операцій як засобів розв'язання тактичних завдань розслідування (48%).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розроблення теоретичних основ побудови сучасних автоматизованих інформаційних систем та їх впровадження у судово-слідчу діяльність здійснили такі науковці, як О. М. Асташкіна, В. В. Бірюков, Г. А. Густов, В. А. Журавель, Г. О. Зорін, Є. П. Іщенко, М. О. Марочкін,

М. С. Полєвой, В. Л. Синчук, О. С. Шаталов, В. Ю. Шепітько. При цьому слід зазначити, що згадані та інші вчені-криміналісти головним чином досліджували концептуальні підходи до можливостей розроблення та запровадження автоматизованих інформаційних систем у правозастосовну та експертну практику і практично не приділяли уваги створенню самого програмного продукту і відповідної бази даних, необхідних для успішного функціонування тієї чи іншої системи.

Формування цілей статті. Метою статті є аналіз концептуальних підходів до формалізації слідчої діяльності, з'ясування переваг та недоліків існуючих автоматизованих інформаційних систем, здійснення презентації розробленої авторським колективом новітньої автоматизованої інформаційної системи «STOP кілер».

Викладення основного матеріалу. У спеціальній літературі науковцями запропоновані різні підходи до класифікації сучасних автоматизованих інформаційних систем, які використовуються в діяльності з розслідування певної категорії злочинів. Найбільш продуктивними, такими, що відповідають як сучасному стану наукових досліджень, так і потребам судово-слідчої практики, прийнято вважати інформаційно-довідкову, інформаційно-пошукову, інформаційно-консультативну (інформаційно-експертну) та інформаційно-модельну системи [5, с. 211–214]. На думку В. В. Бірюкова, ефективну роботу з відомостями, які містять інтегровані банки даних, забезпечують інформаційно-довідкові, інформаційно-пошукові, інформаційно-аналітичні, геоінформа-

ційні та експертні системи [6, с. 266–309]. У свою чергу, К. І. Беляков виділяє інформаційно-логічні (АІЛС) та інформаційно-пошукові (АІПС) системи, які являють собою засоби штучного інтелекту, що поряд із масивами даних стосовно певних об'єктів мають базу знань з певної галузі, на яку вони орієнтовані, нею вони оперують у процесі опрацювання інформації. Такі інформаційні системи за відповідними алгоритмами опрацьовують необхідну інформацію і за результатами дають виважені рекомендації щодо певної діяльності. Опрацьовуючи інформацію, вони здатні «генерувати» рекомендації, формулювати логічні висновки і, як мінімум, видавати нову інформацію [7, с. 11–12]. При цьому ці системи створюються як на суто емпіричній основі, тобто статистично значущій інформації, так і на масиві відповідних знань, насамперед на висновках певної групи фахівців (експертів).

Кожна із зазначених систем має свою історію розвитку, специфіку утворення і сферу застосування [8]. Першими й найбільш поширеними слід уважати інформаційно-довідкову та інформаційно-пошукову системи, призначення яких полягає насамперед у забезпеченні автоматизованого режиму пошуку й оброблення статистичних (кількісних) показників, що відображені в різних видах криміналістичних обліків. Це стосується в першу чергу інформації про осіб, які вчинили злочин, способи вчинення злочину і відповідні сліди, предмети злочинного посягання. При цьому як одиниці обліку можуть виступати місце й час учинення діяння, способи дій, знаряддя та засоби тощо.

У криміналістиці поряд із засобами, що базуються на статистичному аналізі інформації, стосовно розслідування поступово отримують розвиток і практику застосування інформаційні системи, які засновані на збиранні, класифікації та використанні узагальненого досвіду розслідування у вигляді суджень певної категорії досвідчених фахівців. Такого роду знання, що зафіксовані спрощено у правилі – «якщо є такий-то факт, то, імовірно, мала місце така-то дія й учинена вона з таким-то мотивом» і підготовлені для опрацювання на комп'ютерній техніці, дозволяють прийнятно імітувати процес оцінки слідчим ситуації розслідування й забезпечити в режимі діалогу консультативну підтримку прийняття ним відповідного рішення. Справа в тім, що навіть досконально розроблені та апробовані криміналістичні рекомендації виявляються занадто складними для безпосереднього їх використання в ході розслідування конкретного злочину не тільки для початківців, а й для досвідчених слідчих. Ось чому одне з найбільш важливих завдань при цьому полягає в правильному виділенні та описанні ознак вихідної ситуації, їх співвідношення з предметом доказування, а також встановлення відповідних логічних взаємозв'язків.

Допомогти слідчому вирішити зазначені завдання й призначені інформаційно-консультативні системи. Саме вони на підставі усвідомлення та аналізу вихідної інформації сприяють визначенню оптимальної послідовності проведення окремих слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій. Ось чому новим кроком до впровадження ідей «штучного інтелекту» в слідчу

практику можна вважати створення комп'ютерних інформаційно-консультативних систем як прообразів автоматизованих методик розслідування, формування яких вважається вельми перспективним і актуальним. При цьому йдеться не лише про визначення стратегічних напрямів розслідування, а й про обрання тактики (технології) проведення окремих слідчих (розшукових) дій. Зокрема, слідчий може скористатися так званими демонстраційними прикладами, скажімо, отримати перелік можливих експертиз, які призначаються при розслідуванні певного виду (різновиду) злочинів, і вирішуваних питань, або перелік можливих ситуацій, які складаються на певному етапі розслідування, та можливих алгоритмів дій слідчого щодо виходу із цих ситуацій тощо.

Водночас інформаційно-консультативні системи сприяють поповненню відсутніх досвіду та знань у слідчих та співробітників оперативних підрозділів, оскільки менш досвідчені працівники отримують можливість нарівні з професіоналами, тобто тими, що мають значний досвід роботи з аналогічних кримінальних проваджень, однаково чітко підходити до оцінки вихідної інформації, здійснювати побудову слідчих версій, обирати найбільш раціональну послідовність проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій як засобів впливу на слідчі ситуації, що складаються [9, с. 175–180].

Не менш складною з точки зору внутрішньої архітектури та процесу побудови є інформаційно-модельна система, яка також базується на пошуку і обробленні статистичних (кількісних)

показників, але, на відміну від попередніх, кінцевим результатом її застосування виступають певні інформаційні моделі. Ці моделі можуть мати ретроспективну або перспективну спрямованість. Перші відтворюють об'єкти пошуку й пізнання, а другі відбивають напрями та характер діяльності самих суб'єктів пізнання. Перші стосуються подій, що відбулися в минулому, другі – що відбудуться в майбутньому.

Щодо перспективних моделей, то йдеться про можливість здійснення математичних розрахунків імовірних місць резиденції злочинців і можливих місць вчинення ними нових злочинів передусім при вчиненні серійних вбивств, яким притаманні певні закономірності щодо жертви, способу, обставин злочину, особи вбивці. Саме наявність цих закономірностей, їх константність, з одного боку, підкреслює серійний характер вчинених вбивств, а з другого – слугує підставою для розроблення відповідної програми.

В основу побудови зазначеної програми може бути покладена інформація щодо таких параметрів, як вік злочинця, час і місце вчинення злочину, жертва злочину, причому таким чином, щоб з обмеженої кількості зібраних відомостей про минуле ймовірного злочинця та його поведінку за допомогою цієї програми можна було визначити регіон і місце розташування оселі злочинця, звідки він виходить на свої операції. Програма може працювати на підставі звірених даних про можливого злочинця та обставин учинених ним злочинів із так званими «ресурсними характеристиками», тобто з ознаками всіх ідентичних злочинів, інформацією про

злочинців, яка міститься в базі даних комп'ютера.

Формування бази даних розглядуваної комп'ютерної програми доцільно здійснювати з урахуванням таких рекомендацій щодо найбільш ефективних процедур визначення і розрахунків географічно орієнтованих відомостей про вчинені злочини. Насамперед при використанні координатної інформації про місця вчинення злочинів необхідно вивести географічне уявлення про місця всіх узятих на облік злочинів цієї категорії, у яких повинні бути відображені пов'язані зі злочинами відповідні географічно орієнтовані дані щодо оселі злочинця, тобто проаналізувати кожен злочин із погляду розташування оселі злочинця й місця вчинення злочину. Слід також виходити з того, що в загальному плані всі злочинці розподіляються на категорії залежно від можливостей і ресурсів: часу, наявності автомобіля, витрат на проїзд, знання району злочину, усіх його особливостей. За таких умов до банку даних можуть бути внесені відомості про: місце вчинення злочину (приміщення, відкрита місцевість) і райони проживання злочинця; час учинення злочину (дні тижня) і відстань, яку проїжджає злочинець до місця вчинення кримінального акту; вік злочинця; особу жертви злочину та її взаємовідносини зі злочинцем.

При цьому, якщо в ході оброблення зазначених відомостей засобами комп'ютерної техніки виявляється, що місця злочинів включають і місце проживання злочинця, то перевагу слід надавати моделі «місцевого» злочинця. А якщо район розташування оселі ле-

жить за межами району вчинення злочинів, тоді більше підходить модель «приїжджого» злочинця. Крім того, необхідно пов'язувати місце проживання злочинця з місцем учинення ним першого злочину, оскільки саме максимальна і мінімальна дистанції від оселі до місця першого злочину, виявленого в обраній групі злочинців, можуть використовуватися як радіуси двох кіл, центри яких були місцями першого злочину, вчиненого конкретним злочинцем. Простір між цими двома колами тоді й буде найбільш імовірним місцем розташування оселі цього нового злочинця, тобто саме там його слід шукати [10, с. 183–188].

Отже, моделі перспективної спрямованості відтворюють припущення стосовно можливої нової жертви злочинного посягання, можливого місця й часу вчинення нового злочину, що готується, найбільш імовірного суб'єкта та імовірних місць його резиденції.

Стосовно ретроспективних моделей, то йдеться про моделювання типових ознак осіб, що вчиняють той чи інший різновид злочинів, тобто про побудову типових версій, наприклад, щодо злочинців, котрі вчиняють умисні вбивства, вбивства з ознаками психосексуальних аномалій тощо. Такого роду моделювання здійснюється на підставі виявлення кореляційних залежностей між елементами криміналістичної характеристики певної категорії злочинів (за рахунок зіставлення вихідних даних з комплексами ознак, що притаманні особам, які вчиняють ці злочини).

Дійсно, сучасний стан комп'ютерних розробок дозволяє виявити кореляційні залежності між елементами криміналіс-

тичної характеристики певної категорії злочинів не наочним шляхом, як це здійснювалось раніше, а із застосуванням математичного оброблення репрезентативної вибірки кримінальних проваджень. Саме комп'ютерні програми автоматизованого оброблення емпіричних даних дозволяють установити найбільшу кількість кореляційних залежностей між елементами криміналістичної характеристики розглядуваної категорії злочинів, перенести отримані дані у кореляційні таблиці, а в подальшому на їх підставі побудувати систему типових версій щодо особи злочинця, мотиву та способу вчинення злочину. При цьому опрацювання даних, відображених у кореляційних таблицях, засобами комп'ютерної техніки надає можливість робити це максимально швидко, сприяє нівелюванню взаємовпливу різноманітних перемінних і хитких даних, що можуть впливати на перекручування тенденцій.

Виходячи з необхідності більш широкого впровадження у практику розслідування вбивств автоматизованих інформаційних систем нами була запропонована інформаційно-модельна система «STOP кілер» (далі – система). Головне призначення цієї системи полягає у можливості побудови версій щодо особи вбивці та мотивів учиненого злочину в автоматизованому режимі. Інформаційною основою для роботи цієї системи слугують формалізовані відомості про обставини 1100 вбивств, учинених в різних регіонах України за останні 10 років. Перегляд даних та використання системи задля побудови версій може здійснюватися за допомогою комп'ютера, планшета або мобіль-

ного телефона, на якому встановлений будь-який Інтернет-браузер (Internet Explorer, Firefox, Chrome, Opera та ін.). Проект виконаний у вигляді веб-сайту, який доступний у мережі Інтернет за адресою <http://murder.sergi0.com.ua/home>.

До структури запропонованої автоматизованої системи входять 4 взаємопов'язаних блоки: «Довідники», «Анкетки», «Версії» та «Допомога». Зокрема, блок «Довідники» включає такі елементи: «Вікові групи», «Час убивства», «Спосіб убивства», «Місце вчинення злочину», «Знаряддя вбивства», «Дії над трупом», «Особистісні стосунки між вбивцею та жертвою», «Знайдомства вбивці та жертви», «Відносини між вбивцею і жертвою», «Мотив убивства», «Негативні характеристики вбивці», «Позитивні характеристики вбивці», «Місце проживання вбивці», «Професія злочинця», «Віктимна поведінка жертви», «Попередні судимості злочинця» та ін. При цьому до кожного з елементів блоку «Довідники» здійснено певну диференціацію. Так, наприклад, у структурі елемента «Місце вчинення злочину» виокремлено піделемент «Безлюдне місце поза населеним пунктом», який у свою чергу включає систему таких споріднених визначень, як: «Берег водоймища», «Дорога між населеними пунктами», «Кладовище», «Ліс», «Лісосмуга», «Покінута ферма», «Поле», «Інше». Така диференційована інформація у банку даних цієї системи надає можливість слідчому при моделюванні вихідної кримінальної ситуації максимально наблизити її до реальних обставин вчиненого вбивства.

До блоку «Допомога» входять такі елементи: «Приклади розслідування вбивств» (700 прикладів із слідчої практики), «Вироки суду» (500 вироків) та «Інструкція користувача». Блок «Перелік анкет» містить відомості про анкети щодо узагальнення 1100 вбивств, а блок «Побудова нової версії» являє собою саме автоматизовану систему побудови версій. Авторизація користувача в системі відкриває доступ до побудови версій та доповнення «вбудованої» в систему бази даних.

Робота з блоком «Побудова нової версії» відбувається таким чином. Після введення користувачем до блоку побудови версій вихідних даних, що відображають реальну кримінальну ситуацію вчинення вбивства, а саме відомості про стать і вік жертви, місце і спосіб учинення вбивства, ця система в автоматичному режимі здійснює аналіз наявної інформаційної у базі даних та формує таблицю, яка містить сукупність характеристик імовірного вбивці (стать і вік, характерні риси, стосунки з жертвою, місце мешкання та мотив учинення злочину). Для підвищення репрезентативності результатів побудови версії аналіз інформації, що міститься у базі даних, може здійснюватися не лише за конкретними вихідними даними (наприклад, «Один удар», «До 5–6 ударів», «Більше 5–6 ударів»), але й за їх різновидами (наприклад, «Удари тупими предметами»).

Автоматизована система «STOP кілер» не має аналогів в Україні. До певної міри вона схожа з адаптованою до законодавства РФ комп'ютерною програмою «ФОРВЕР-СЛІДЧИЙ» [11, с. 211–215], що призначена для побудо-

ви слідчих версій при розслідуванні вбивств. Разом з тим зазначена комп'ютерна програма має певні суттєві недоліки, до яких можна віднести такі: невелика за обсягом база даних; здійснення побудови слідчих версій на основі незначної групи злочинців (420), які вчинялися протягом більше 40–50 років; обмежений регіон узагальнення слідчої практики (виключно Нижегородська область Російської Федерації). З огляду на це, вірогідність отримання об'єктивних результатів роботи програми «ФОРВЕР-СЛІДЧИЙ» вкрай низька. Тому ця програма не використовується практичними працівниками правоохоронних органів, а застосовується лише в навчальному процесі.

Запропонована автоматизована інформаційно-модельна система «STOP кілер» має більш інформативну структуру у порівнянні з програмою «ФОРВЕР-СЛІДЧИЙ». Вона адаптована до законодавства України, містить значну за обсягом базу даних (утричі більшу, аніж зазначений аналог), яка дозволяє отримувати більш репрезентативні результати та відрізняється новаторським підходом до побудови самих версій щодо особи вбивці та мотивів учиненого злочину. Окрім того, наявна в системі «STOP кілер» база даних, до якої входять 700 прикладів розслідування вбивств, систематизованих відповідно до кримінально-правової класифікації злочинів, а також 500 вироків суду по вбивствах, сприятиме слідчому у складанні плану розслідування, обранні системи тактичних прийомів, визначенні оптимального комплексу судових експертиз та техніко-криміналістичних заходів.

Висновки. Отже, автоматизована інформативно-модельна система «STOP кілер» призначена передусім для застосування співробітниками органів кримінальної юстиції під час розслідування конкретних вбивств як допоміжний ресурс для побудови слідчих версій, а також при плануванні досудового розслідування з метою найбільш ефективного провадження слідчих (розшукових) дій. Крім того, ця система може успішно використовуватися з дидактичною ме-

тою викладачами вищих навчальних закладів безпосередньо на заняттях з криміналістики як інтерактивний навчальний матеріал, зокрема, при ілюстрації лекційного матеріалу мультимедійними засобами, а також студентами під час самопідготовки при вивченні питань з організації та планування розслідування, побудови та перевірки слідчих версій, оскільки вона має простий інтерфейс та не потребує спеціальної підготовки користувача.

Список використаних джерел

1. Про інноваційну діяльність : Закон України № 36 від 4 лип. 2002 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 36. – Ст. 266.
2. Азгальдов Г. Г. Интеллектуальная собственность, инновации и квалиметрия / Г. Г. Азгальдов, А. В. Костин // Эконом. стратегии. – 2008. – № 2(60). – С. 162–164.
3. Белов О. А. Информационное обеспечение раскрытия и расследования преступлений : монография / О. А. Белов. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 136 с.
4. Бірюков В. В. Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Бірюков. – К., 2011. – 31 с.
5. Журавель В. А. Інформаційне забезпечення підтримки прийняття рішення слідчим / В. А. Журавель // Кримінально-правова охорона життя та здоров'я : матеріали наук.-практ. конф., Харків 22–23 квіт. 2004 р. – К. ; Х. : Юрінком Інтер, 2004. – С. 211–214.
6. Бірюков В. В. Теоретичні основи інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів : монографія / В. В. Бірюков. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2009. – 664 с.
7. Беляков К. И. Совершенствование информационного обеспечения расследования преступлений на базе АИЛС : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / К. И. Беляков. – К., 1993. – 20 с.
8. Полевой Н. С. Криминалистическая кибернетика / Н. С. Полевой. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 208 с.
9. Журавель В. А. Інформаційне забезпечення процесу розслідування: шляхи та засоби / В. А. Журавель // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х. : Право, 2004. – Вип. 2 (37). – С. 175–180.
10. Журавель В. А. Криміналістичні прогнози як засіб протидії серійним вбивствам / В. А. Журавель, В. Л. Синчук // Вісн. Луган. акад. внутр. справ України. – Луганськ : РВВ ЛАВС, 2002. – Вип. 3. – С. 183–188.
11. Толстолицкий В. Ю. Компьютерная программа «ФОРВЕР-СЛЕДОВАТЕЛЬ» повышает эффективность обучения на криминалистическом полигоне / В. Ю. Толстолицкий // Вестн. Нижегород. ун-та им. Н. И. Лобачевского. – 2013. – № 3 (2). – С. 211–215.

References

1. Pro innovatsiinu diialnist : Zakon Ukrainy № 36 vid 4 lyp. 2002 [On innovation: the Law of Ukraine number 36 on July 4. 2002]. *Vidom. Verkhov. Rady Ukrainy – Supreme Council of Ukraine*, 2002. №36. St. 266 [in Ukrainian].
2. Azgaldov G. G., Kostin A. V. (2008) *Intellektualnaya sobstvennost. innovatsii i kvalimetriya* [Intellectual Property, Innovation and Qualimetry]. *Ekonom. Strategii – Economic Strategies*, 2(60). 162–164 [in Russian].
3. Belov O. A. (2009) *Informatsionnoye obespecheniye raskrytiya i rassledovaniya prestupleniy : monografiya* [Information support for the disclosure and investigation of crimes: monograph]. M. YurLitinform [in Russian].

4. Biriukov V. V. (2011) Informatsiino-dovidkove zabezpechennia rozsliduvannia zlochyniv: problemy teorii i prakty [Informational ensure the investigation of crimes: problems of theory and practice]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. K. [in Ukrainian].
5. Zhuravel V. A. (2004) Informatsiine zabezpechennia pidtrymky pryiniattia rishennia slidchym [Information management decision support investigator]. *Proceeding from Criminal protection of life and health: nauk.-prakt. konf., Kharkiv 22–23 kvit. – Scientific and Practical Conference*. (pp. 211–214). K.; Kh.: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
6. Biriukov V. V. (2009) *Teoretychni osnovy informatsiino-dovidkovoho zabezpechennia rozsliduvannia zlochyniv : monohrafiia [Theoretical basis of information and help ensure the investigation of crimes: monograph]*. Luhansk : RVV LDUVS [in Ukrainian].
7. Belyakov K. I. (1993) Sovershenstvovaniye informatsionnogo obespecheniya rassledovaniya prestupleniy na baze AILS [Improvement of information support for crime investigation on the basis of AILS]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. K. [in Russian].
8. Polevoy N. S. (1982) *Kriminalisticheskaya kibernetika [Kriminalisticheskaya Cybernetics]*. M. : Izdvo MGU [in Russian].
9. Zhuravel V. A. (2004) Informatsiine zabezpechennia protsesu rozsliduvannia: shliakhy ta zasoby [Information support investigative process: ways and means]. *Visn. Akad. prav. nauk Ukrainy – Journal of Academy Legal Sciences of Ukraine*. Kh. : Pravo, 2 (37). 175–180 [in Ukrainian].
10. Zhuravel V. A., Synchuk V. L. (2002) Kryminalistychni prohnozy yak zasib protydii seriinym vbyvstvam [Criminalistic forecasts as a means of combating Murders]. *Visn. Luhan. akad. vnutr. sprav Ukrainy – Bulletin of Luhansk Academy of Internal Affairs of Ukraine*, 3, 183–188. Luhansk [in Ukrainian].
10. Tolstolitskiy V. Yu. (2013) Kompyuternaya programma «FORVER-SLEDOVATEL» povyshayet effektivnost obucheniya na kriminalisticheskom poligone [Computer program “FORVER-FOLLOWER” increases the efficiency of training at the forensic testing ground]. *Vestn. Nizhegorod. un-ta im. N. I. Lobachevskogo – Bulletin of the Nizhny Novgorod University named after N.I. Lobachevsky*. 3 (2). 211–215 [in Russian].

Шепитько В. Ю., доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой криминалистики Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, академик Национальной академии правовых наук Украины, Украина, г. Харьков

e-mail: shepitko.vu@mail.ru
ORCID 0000-0002-0719-2151

Журавель В. А., доктор юридических наук, профессор, главный ученый секретарь Национальной академии правовых наук Украины, академик Национальной академии правовых наук Украины, Украина, г. Харьков

e-mail: zhur777@ukr.net
ORCID 0000-0001-8256-4333

Авдеева Г. К., кандидат юридических наук, старший научный сотрудник Научно-исследовательского института изучения проблем преступности имени академика В. В. Сталина Национальной академии правовых наук Украины, Украина, г. Харьков

e-mail: gkavdeeva@mail.ru
ORCID 0000-0003-4712-728x

Стороженко С. В., ведущий разработчик программного обеспечения, Компания L1 Technologies, Inc. Украинское отделение, Украина, г. Харьков

e-mail: sergiy.storozhenko@gmail.com

Автоматизированные информационные системы как средство усовершенствования расследования убийств

Рассмотрены современные автоматизированные системы как средство усовершенствования расследования убийств, дана их характеристика, предложены подходы к созданию и возможности внедрения в судебно-следственную практику. Показана роль

и преимущество этих систем для улучшения качества работы следователя и прежде всего ее интеллектуальной составляющей, а именно: выдвижение и проверка версий, планирование расследования, организация поиска неизвестного преступника. С целью более широкого внедрения в практику расследования убийств автоматизированных информационно-модельных систем предложена информационно-модельная система «STOP киллер», предназначенная для построения версий о личности убийцы и мотивах совершенного преступления в автоматизированном режиме. Информационную базу указанной системы составляют формализованные сведения об обстоятельствах 1100 убийств, совершенных за последние 10 лет в разных регионах Украины. Ознакомление с этими данными, а также использование системы для построения следственных версий может осуществляться с помощью компьютера, планшета, мобильного телефона, на котором установлен любой Интернет-браузер. Кроме того, эта система имеет простой интерфейс и не требует специальной подготовки пользователя.

Ключевые слова: досудебное расследование, информационно-справочная система, информационно-поисковая система, информационно-консультационная система, информационно-модельная система.

Shepitko V. Yu., doctor of law sciences, professor, head of The Department of Criminalistics of Yaroslav Mudryi National Law University, academic of the National Ukrainian Academy of Law Sciences, Ukraine, Kharkiv

e-mail: shepitko.vu@mail.ru

ORCID 0000-0002-0719-2151

Zhuravel V. A., doctor of law sciences, professor, main academic secretary of the National Ukrainian Academy of Law Sciences, academic of the National Ukrainian Academy of Law Sciences, Ukraine, Kharkiv

e-mail: zhur777@ukr.net

ORCID 0000-0001-8256-4333

Avdeeva H. K., candidate of law sciences, senior researcher, Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems of National Ukrainian Academy of Law Sciences, Ukraine, Kharkiv

e-mail: gkavdeeva@mail.ru

ORCID 0000-0003-4712-728x

Storozhenko S. V., software lead developer, L1 Technologies, Inc. Ukrainian office, Ukraine, Kharkiv

e-mail: sergiy.storozhenko@gmail.com

Automated Information Systems as Means of Improving the Investigation of Murders

The modern automated information systems as means of improving the investigation of murders has been studied in the article, its characteristics also have been given, the approaches to its creation and the possibility of its introducing in forensic practice have been studied too. The article disclosed the role and benefits of these systems for increase the quality of investigative activity, especially its intellectual component, such as: the nomination and verification of investigative leads, the investigation planning, organizing criminal investigation of unknown person and others. The information model system «STOP killer» was presented to wider implementation of automated information systems in murders investigating practice. Its main purpose is the possibility of constructing versions on killers' individual and motives of the crime in automated mode. It is emphasized that the information base for the operation of this system serv-

ing formal information about the circumstances in 1100 murders committed in different regions of Ukraine for the past 10 years. Viewing data and using the system for constructing versions can be carried out using a computer, tablet or mobile phone with any browser. It is proved that the proposed system is intended primarily for using by employees of law enforcement bodies in the investigation of specific murders as a supplementary resource to build investigative leads, as well as planning the preliminary investigation to the most effective investigative (detective) action. In addition, it can be successfully used in teaching purposes by academics directly in criminalistics classes as an interactive visual material, particularly, as the illustrations or lectures or by students during homework in the study on the investigations organization and planning, construction and check investigative leads because this system has a simple interface and does not require special training of the user.

Key words: pre-trial investigation; informational system, information retrieval system, information consulting system, information model system.

ШАНДУЛА ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСІЙОВИЧ,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
ORCID 0000-0002-8055-0138

УДК 347.963

Особливості правового статусу прокурорів військових прокуратур

Розглянуто правовий статус прокурорів військових прокуратур. Окреслено особливості їх правового статусу, які полягають у встановленні окремих вимог до кандидатів на посади військових прокурорів, проходження ними військової служби, специфічних підстав їх звільнення тощо. Зроблено висновок, що ці особливості обумовлено спеціальною предметною сферою діяльності військових прокуратур. Запропоновано регламентувати статус військових прокурорів в окремій статті Закону України «Про прокуратуру».

Ключові слова: військовий прокурор, військова прокуратура, статус прокурора, служба в органах прокуратури, ефективність.

Постановка проблеми. В умовах активізації діяльності військових прокуратур на сучасному етапі, пов'язаної із військовою агресією з боку Росії і окупацією частини території України, набуває актуальності дослідження особливостей правового статусу їх працівників – військових прокурорів. Служба у військових прокуратурах має значну специфіку, яка потребує належного теоретичного осмислення.

Огляд останніх досліджень і публікацій з цієї проблеми. Питання організації і діяльності військових прокуратур,

а також правового статусу військових прокурорів були предметом теоретичних досліджень таких вітчизняних учених, як О. О. Зархін, П. М. Каркач, О. С. Козачук, А. В. Лапкін, А. В. Матіос, А. Д. Чорний та ін. Разом з тим дослідження вказаної теоретичної проблематики не можна вважати вичерпаними, що обумовлює необхідність чергового звернення до вказаної теми.

Метою наукової статті є дослідження особливостей правового статусу військових прокурорів порівняно із прокурорами територіальних прокуратур.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як вказує М. В. Руденко, особливість військових прокуратур визначається Законом України «Про прокуратуру» стосовно кадрів органів військової прокуратури та щодо забезпечення діяльності військових прокуратур [1, с. 28]. Таким чином, особливості правового статусу військових прокурорів є одними із характерних ознак військових прокуратур, які визначають їх специфічне місце у системі органів прокуратури України як спеціалізованих прокуратур.

У науковій юридичній літературі поняття «правовий статус» визначається як сукупність прав і обов'язків фізичних та юридичних осіб, а відносно останніх – також як їх компетенція, тобто права і обов'язки цих осіб, зафіксовані в чинному законодавстві [2, с. 626]. Правовий статус прокурора визначається через його складові, якими є права і обов'язки прокурора, гарантії незалежності і відповідальності прокурорів, а також вимоги, що до них ставляться, порядок їх призначення на посаду та звільнення з посади, припинення та зупинення повноважень, матеріальне та соціальне забезпечення тощо [3, с. 120]. Статус прокурорів встановлюється Законом України «Про прокуратуру» (далі – Закон) [4], у якому цьому питанню присвячено однойменний Розділ III. Стаття 15 Закону так і називається «Статус прокурора», проте не містить визначення цього поняття, як і його складових, натомість наводить перелік посадових осіб, які визнаються прокурорами органів прокуратури. Показово, що серед 20 посад прокурорів, перелічених у цій статті, 16 стосуються посад вій-

ськових прокурорів, проте лише одна має самостійне значення – це посада заступника Генерального прокурора України – Головного військового прокурора (п. 4 ч. 1 ст. 15). Решта встановлюють відповідність посад військових прокурорів посадам прокурорів територіальних прокуратур. Такий законодавчий підхід є доволі складним і формалізованим, проте він наочно ілюструє той факт, що посади військових прокурорів, з одного боку, відокремлюються від посад інших прокурорів органів прокуратури, а з другого – встановлюється їх взаємна відповідність, що має на меті забезпечити єдність правового статусу прокурорів.

Необхідно звернути увагу на те, що Розділ III Закону не встановлює інших особливостей правового статусу військових прокурорів, натомість їм присвячена ч. 4 ст. 27, яка закріплює вимоги до військових прокурорів, правові основи проходження ними військової служби, порядок присвоєння їм військових звань, відповідність військових звань офіцерського складу військової прокуратури класним чином працівників прокуратури тощо. Зазначені положення значно виходять за межі предмету правового регулювання ст. 27 Закону, який, з огляду на його назву, має стосуватися лише вимог до кандидатів на посаду прокурора. Отже, видається за доцільне регламентувати особливості правового статусу прокурорів військових прокуратур у окремій статті, яка має бути включена до Розділу III Закону.

Слід звернути увагу на той факт, що правовий статус співробітників військових прокуратур в Україні декілька разів

змінювався разом із реформуванням цих прокуратур. Так, до 2012 р. військові прокурори мали статус військово-службовців. Після утворення спеціалізованих прокуратур з нагляду за додержанням законів у військовій сфері у 2012 р. функції військових прокурорів виконували цивільні працівники органів прокуратури [5, с. 85]. У 2014 р. військові прокуратури були відновлені, а разом із ними – і особливий правовий статус військових прокурорів. Його було збережено і у новому Законі, хоча ці положення стали предметом критики з боку експертів Ради Європи. Так, у пп. 96, 97 Коментарів Директорату з прав людини Ради Європи щодо Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. зауважувалося, що краще було б гарантувати компетентність військових прокурорів та слідчих, вказавши, що вони зобов'язані мати необхідну кваліфікацію у військових питаннях, а застереження стосовно того, що особи, які не є військовослужбовцями, можуть призначатися на посаду військових прокурорів, не повинно обмежуватися «окремими випадками», а має стати нормою. Так само було б краще, якби військові прокурори керувалися тими ж дисциплінарними і службовими нормами, що й інші прокурори, а також не були частиною військового командування в цілому. Звичайно, їх очікуване підпорядкування загальній військовій ієрархії і військовому командуванню значною мірою підірве прояви незалежності та неупередженості окремих військових прокурорів [6]. Таким чином, експерти висловилися проти передбачених у Законі особливостей правового статусу вій-

ськових прокурорів, вбачаючи у них загрозу незалежності, неупередженості прокурорів та єдності їх правового статусу. Разом з тим, у цілому Венеціанська комісія схвалила проект Закону, тобто зазначені зауваження не були визнані такими, що є критичними і порушують основні засади, втілені у цьому законопроекті.

На наш погляд, специфіка служби у військових прокуратурах жодним чином не порушує засад незалежності й неупередженості прокурорів, оскільки ці засади мають загальний характер і поширюються на всіх прокурорів, незалежно від місця їх роботи. У свою чергу, прямого підпорядкування військових прокурорів військовому командуванню не передбачено, оскільки вони залишаються частиною прокурорського корпусу держави.

Не створюють загрози особливості правового статусу військових прокурорів і відносно реалізації засади єдності прокуратури. Так, ч. 2 ст. 15 Закону встановлює, що прокурори в Україні мають єдиний статус незалежно від місця прокуратури в системі прокуратури України чи адміністративної посади, яку прокурор обіймає у прокуратурі. Це положення стосується і прокурорів військових прокуратур, які є спеціалізованими, і, таким чином, займають окреме місце в системі прокуратури. Разом з тим єдність правового статусу прокурорів не виключає його особливостей, обумовлених предметною сферою функціонування прокуратури. Таким чином, специфіка правового статусу військових прокурорів, про яку мова йтиме нижче, не порушує засаду єдності системи прокуратури і статусу про-

курорів, а лише відображає специфіку функціонування військових прокуратур.

У науковій юридичній літературі під компетенцією органів військової прокуратури розуміють сукупність закріплених законом або іншим нормативним актом повноважень, наданих для виконання поставлених перед ними завдань для досягнення мети діяльності у воєнній сфері. Зазначається, що діяльність органів військових прокуратур має специфіку щодо свого предмета, обсягу повноважень, форм їх реалізації та статусу прокурорів [7, с. 10]. Оскільки предметна сфера функціонування військових прокуратур є темою для самостійних наукових розробок, зазначимо, що особливості статусу військових прокурорів є похідними від особливостей об'єктів, на які спрямована реалізація їх повноважень, якими виступають об'єкти воєнної сфери. Широкий перелік цих об'єктів визначає наказ Генерального прокурора України № 12 гн від 29 серпня 2014 р. «Про особливості діяльності військових прокуратур» [8]: від Міністерства оборони України до замовників, виконавців та співвиконавців державного оборонного замовлення. Узагальнено їх можна визначити як військові формування та оборонно-промисловий комплекс держави.

Як зазначає А. В. Лапкін, спеціалізація як засада прокурорської діяльності слугує зосередженню зусиль прокурорів на певних напрямках роботи, набуттю кращого досвіду у вузькій сфері, а відтак – підвищенню ефективності діяльності прокуратури в цілому [9, с. 46]. Отже, співробітниками військових прокуратур повинні виступати про-

курори, які мають досвід роботи у військовій сфері, безпосередньо обізнані зі специфікою її організації і функціонування. Крім того, вони самі виступають як частина цієї військової сфери, тому служба у військових прокуратурах є мілітаризованою.

Це відповідним чином позначається на встановленні вимог до прокурорів військових прокуратур. Так, відповідно до ч. 4 ст. 27 Закону військовими прокурорами призначаються громадяни з числа офіцерів, які проходять військову службу або перебувають у запасі і мають вищу юридичну освіту, за умови укладення ними контракту про проходження служби осіб офіцерського складу у військовій прокуратурі. У зв'язку із тим, що ч. 1 зазначеної статті встановлює вимоги до прокурорів місцевих прокуратур, постає питання, як співвідносяться із ними вимоги до військових прокурорів: чи є вони доповнюючими, чи альтернативними? На наш погляд, виходячи із того, що низка закріплених у цих нормах вимог до прокурорів дублюють одна одну (щодо громадянства України, вищої юридичної освіти), зазначені положення слід вважати саме альтернативними. Тобто до військових прокурорів встановлюються окремі вимоги, які лише частково збігаються із вимогами до прокурорів територіальних прокуратур. Щодо цього до них, зокрема, не встановлюються вимоги щодо обов'язкової наявності стажу роботи в галузі права не менше двох років. Разом з тим уявляється необґрунтованою відсутність такої вимоги до військових прокурорів, як володіння державною мовою, оскільки всі без винятку посадові особи органів

прокуратури повинні володіти нею на належному рівні.

У контексті цієї наукової статті викликають інтерес спеціальні вимоги до військових прокурорів, які полягають у тому, що вказані особи мають бути офіцерами. Перелік офіцерських військових звань передбачено ст. 5 Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу». Також військові прокурори повинні проходити військову службу або перебувати у запасі. Згідно із ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» військова служба є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України, пов'язаній із захистом Вітчизни. Виконання військового обов'язку в запасі полягає в дотриманні військовозобов'язаними порядку і правил військового обліку, проходженні зборів для збереження та вдосконалення знань, навичок і умінь, необхідних для виконання обов'язків військової служби в особливий період. Отже, саме зазначені вимоги найбільш характеризують особливості правового статусу кандидатів на посади військових прокурорів.

У зв'язку із цим слід відзначити, що законодавець передбачає можливість призначення на посади прокурорів та слідчих військової прокуратури осіб, які не є військовослужбовцями і не перебувають у запасі та не мають офіцерських звань. Одночасно вони повинні відповідати загальним вимогам до прокурорів, передбаченим ч. 1 ст. 27 Закону України «Про прокуратуру». Однак подібна можливість допускається за інди-

видуальним наказом Генерального прокурора України і має місце лише в окремих випадках.

Закон передбачає, що військово-службовці військової прокуратури у своїй діяльності керуються Законом України «Про прокуратуру» і проходять військову службу відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» та інших законодавчих актів України, якими встановлено правові та соціальні гарантії, пенсійне, медичне та інші види забезпечення, передбачені законодавством для осіб офіцерського складу Збройних Сил України. Разом з тим необхідно зробити застереження щодо того, що грошове забезпечення військовослужбовців, які проходять службу в органах прокуратури на прокурорсько-слідчих посадах, складається з посадового окладу та інших виплат, встановлених саме Законом України «Про прокуратуру» (ч. 8 ст. 81), яке є вищим, ніж у відповідних категорій військовослужбовців.

Отже, законодавче регулювання служби в органах військової прокуратури є подвійним: з одного боку, воно визначається Законом України «Про прокуратуру», який встановлює вимоги до кандидатів на посади військових прокурорів, особливості їх статусу, функції і повноваження; з другого боку, регламентується законодавством про військову службу. Можливі суперечності між зазначеними галузями законодавства покликане вирішити Положення про порядок проходження військової служби громадянами України у військовій прокуратурі, яке підлягає затвердженню Президентом України. У таких вагомих повноваженнях Президента України

щодо врегулювання питань кадрового забезпечення військових прокуратур виявляється, зокрема, чергова особливість статусу військових прокурорів.

Проходження прокурорами цих прокуратур військової служби передбачає користування правовими та соціальними гарантіями, пенсійним, медичним та іншими видами забезпечення, передбаченими законодавством для осіб офіцерського складу Збройних Сил України. Разом з тим прогалиною правового регулювання є відсутність згадувань про військових прокурорів у Законі України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». У зв'язку із цим варто звернути увагу на пропозиції внести зміни до цього Закону і зазначити, що його дія поширюється на військовослужбовців органів військової прокуратури [10].

Перебування військових прокурорів у статусі військовослужбовців передбачає наявність у них військових звань, встановлених для осіб офіцерського складу, в чому полягає ще одна особливість їх правового статусу. Особи, які вступають на службу до військової прокуратури, зберігають за собою ті військові звання, які вони мали до цього. При прийнятті на військову службу у військову прокуратуру прокурорів, які мають класні чини (до старшого радника юстиції включно), їм присвоюються відповідні військові звання згідно із законодавством. Військові звання вищого офіцерського складу військовослужбовцям військової прокуратури присвоюються Президентом України, інші військові звання – відповідно до встановленого законодавством порядку проходження військової служби.

Поряд з цим при звільненні офіцерів військової прокуратури (до полковника включно) з військової служби і призначенні на посади прокурорів в територіальні чи спеціалізовані прокуратури їм присвоюються відповідні їх військовим званням класні чини. Це свідчить про відповідність військових звань прокурорів військових прокуратур класним чинам працівників прокуратури, хоча слід звернути увагу на те, що Закон України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. не передбачає наявності у прокурорів класних чинів. Проте, на наш погляд, це не означає втрату особою, яка звільняється з військової прокуратури, свого військового звання, а тягне за собою збереження його у статусі офіцера в запасі.

Особливості правового статусу прокурорів військових прокуратур полягають і у встановленні спеціальних підстав для їх звільнення. Згідно із абз. 2 ч. 1 ст. 51 Закону України «Про прокуратуру» військовослужбовці військової прокуратури можуть бути звільнені з військової служби відповідно до законодавства, що регулює порядок її проходження, а також у зв'язку з переведенням на інші посади в органи прокуратури України або за власним бажанням. Із наведених положень можна зробити висновок, що на них не поширюються ті підстави для звільнення прокурора з посади, які передбачені ч. 1 цієї статті для інших прокурорів.

Висновки. Військові прокурори мають значні особливості правового статусу порівняно із прокурорами територіальних прокуратур, які полягають у встановленні спеціальних вимог до

кандидатів на ці посади; проходженні співробітниками цих прокуратур військової служби; особливих підставах і порядку їх звільнення; подвійному правовому регулюванні служби у військових прокуратурах тощо. Ці особливості обумовлені спеціальною предметною сферою функціонування військових прокуратур, хоча при цьому жодними винятковими функціями та повноваженнями військові прокурори не наділяються, їх права і обов'язки

є такими самими, як і у інших прокурорів органів прокуратури. У цьому, зокрема, виявляється єдність системи прокуратури і правового статусу прокурорів. Деякі колізії у правовому регулюванні їхнього статусу зумовлюють необхідність доповнення Розділу III Закону України «Про прокуратуру» окремою статтею, яка б детально і комплексно регламентувала особливості правового статусу прокурорів військових прокуратур.

Список використаних джерел

1. Руденко М. Спеціалізація як принцип побудови прокурорської системи України (науково-практичний прогноз) / М. Руденко // Вісн. Нац. акад. прокуратури України. – 2012. – № 3. – С. 27–32.
2. Шемчущенко Ю. С. Правовий статус / Ю. С. Шемчущенко, Н. М. Пархоменко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемчущенко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2002. – Т. 4: Н – П. – С. 626.
3. Лапкін А. В. Закон України «Про прокуратуру». Науково-практичний коментар / А. В. Лапкін. – Х. : Право, 2015. – 680 с.
4. Про прокуратуру [Електронний ресурс] : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.
5. Чорний А. Реформування військових прокуратур в Україні / А. Чорний // Вісн. прокуратури. – 2014. – № 10. – С. 82–89.
6. Коментарі Генерального директорату з прав людини і верховенства права (Директорату з прав людини) Ради Європи щодо Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.coe.int/t/dgi/hr-natimplement/Source/echr/CoE%20review%20of%20the%20Law%20of%20Ukraine%20on%20the%20PPS_Final%20Ukr%20\(2\).pdf](http://www.coe.int/t/dgi/hr-natimplement/Source/echr/CoE%20review%20of%20the%20Law%20of%20Ukraine%20on%20the%20PPS_Final%20Ukr%20(2).pdf).
7. Козачук О. С. Організаційно-правові засади функціонування військових прокуратур в Україні : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / О. С. Козачук. – К., 2016. – 20 с.
8. Про особливості діяльності військових прокуратур [Електронний ресурс] : наказ Генерального прокурора України № 12 гн від 29.08.2014. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102. – Заголовок з екрана.
9. Лапкін А. В. Основи прокурорської діяльності в Україні : навч. посіб. у схемах / А. В. Лапкін. – Вид. 3-тє, змін. та допов. – Х. : Право, 2015. – 148 с.
10. Про внесення змін до деяких законів України (щодо окремих питань удосконалення забезпечення діяльності органів військової прокуратури) [Електронний ресурс] : Проект Закону № 2967 від 28.05.2015. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2967&skl=9. – Заголовок з екрана.

References

1. Rudenko M. (2012) Spetsializatsiia yak pryntsyyp pobudovy prokurorskoï systemy Ukrainy (naukovo-praktychnyi prohnnoz) [Specialization as the foundation of the judicial system of Ukraine (scientific and practical outlook)] *Visn. Nats. akad. prokuratury Ukrainy*. – *Bulletin of the National Academy of Prosecution of Ukraine*, 3, 27–32. [In Ukrainian]

2. Shemchushenko Yu. S., Parkhomenko N. M. (2002) Pravovyi status [Legal status] *Yurydychna entsyklopediia - Legal Encyclopedia*, (Shemshuchenko Yu.S. Eds.). (Vols. 1-6, Vol.4) K. : Ukr. entsykl. [In Ukrainian]
3. Lapkin A. V. (2015) *Zakon Ukrainy «Pro prokuraturu». Naukovo-praktychnyi komentar [Law of Ukraine “On Prosecution”. Scientific and practical commentary]* Kh. : Pravo [In Ukrainian]
4. Pro prokuraturu : Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 N 1697-VII [The Prosecutor: Law of Ukraine from 14.10.2014 number 1697-VII] *zakon2.rada.gov.ua* Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>. [In Ukrainian]
5. Chorny A. (2014) Reformuvannia viiskovykh prokuratur v Ukraini [Reforming the military prosecutor in Ukraine] *Visn. prokuratury. – Bulletin prosecution*, 10, 82–89. [In Ukrainian]
6. Komentari Heneralnogo dyrektoratu z prav liudyny i verkhovenstva prava (Dyrektoratu z prav liudyny) Rady Yevropy shchodo Zakonu Ukrainy «Pro prokuraturu» vid 14 zhovtnia 2014 roku [Comments Directorate General of Human Rights and Rule of Law (Directorate of Human Rights) Council of Europe on the Law of Ukraine “On Prosecution” on 14 October 2014] *coe.int* Retrieved from: [http://www.coe.int/t/dgi/hr-natimplement/Source/echr/CoE%20review%20of%20the%20Law%20of%20Ukraine%20on%20the%20PPS_Final%20Ukr%20\(2\).pdf](http://www.coe.int/t/dgi/hr-natimplement/Source/echr/CoE%20review%20of%20the%20Law%20of%20Ukraine%20on%20the%20PPS_Final%20Ukr%20(2).pdf). [In Ukrainian]
7. Kozachuk O. S. (2016) Orhanizatsiino-pravovi zasady funktsionuvannia viiskovykh prokuratur v Ukraini [The organizational principles of functioning of military prosecutors in Ukraine] *Extended abstract of Candidate's thesis* K. [In Ukrainian]
8. Pro osoblyvosti diialnosti viiskovykh prokuratur: nakaz Heneralnogo prokurora Ukrainy N 12 hn vid 29.08.2014. [On peculiarities of military prosecutors: Order of the Prosecutor General Ukraine № 12 from 8/29/2014] *gp.gov.ua* Retrieved from: http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102 [In Ukrainian]
9. Lapkin A. V. (2015) *Osnovy prokurorskoj diialnosti v Ukraini : navch. posib. u skhemakh [Foundations prosecution of Ukraine: Teach. guidances. schemes]* (3rd Ed.) Kh. : Pravo [In Ukrainian]
10. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy (shchodo okremykh pytan udoskonalennia zabezpechennia diialnosti orhaniv viiskovoi prokuratury): Proekt Zakonu N 2967 vid 28.05.2015 [On amending some laws of Ukraine (regarding specific issues of improvement of the support of the military prosecutor's office): Draft law number 2967 of 05/28/2015] *w1.c1.rada.gov.ua* Retrieved from: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2967&skl=9. [In Ukrainian]

Шандула А. А., кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры судебных и правоохранительных органов Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков
 ORCID 0000-0002-8055-0138

Особенности правового статуса прокуроров военных прокуратур

Рассмотрен правовой статус прокуроров военных прокуратур. Обозначены особенности их правового статуса, проявляющиеся в установлении отдельных требований к кандидатам на должности военных прокуроров, прохождении ними военной службы, специфических основаниях их увольнения и др. Сделан вывод о том, что эти особенности обусловлены специальной предметной сферой деятельности военных прокуратур. Предлагается регламентировать статус военных прокуроров в отдельной статье Закона Украины «О прокуратуре».

Ключевые слова: военный прокурор, военная прокуратура, статус прокурора, служба в органах прокуратуры, эффективность.

Shandula O. O., candidate of law sciences, associate professor, assistant professor of The Department of Organization of Judicial and Law-Enforcement Bodies of Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv
ORCID 0000-0002-8055-0138

Features of Prosecutors of Military Offices of Public Prosecutor's Legal Status

The scientific article is devoted research of legal status of public prosecutors of military Offices of Public Prosecutor. Its urgency is caused by increase of value of activity of military Offices of Public Prosecutor in the conditions of military aggression from Russia. The service in military Offices of Public Prosecutor has considerable specificity which demands appropriate theoretical judgement.

Problems of the organisation and activity of military Offices of Public Prosecutor, and also legal status of military public prosecutors were a subject of scientific researches of many scientists, however the given theme has not been settled. It causes necessity of the next theoretical analysis of this points in question.

The scientific article purpose is research of features of legal status of military public prosecutors compared with public prosecutors of territorial Offices of Public Prosecutor.

Features of legal status of military public prosecutors are one of characteristic signs of military Offices of Public Prosecutor who define their specific place in system of bodies of Office of Public Prosecutor of Ukraine as specialised Offices of Public Prosecutor.

These features are caused by specificity of a subject field of activity of military Offices of Public Prosecutor which the military sphere is. Realisation of a principle of specialisation involves necessity of increase of competence of public prosecutors for that sphere правоотношений in which they realise functions of Office of Public Prosecutor. Therefore the public prosecutors having experience in military sphere should be employees of military Offices of Public Prosecutor. Besides, they act as a part of this sphere, therefore service in military Offices of Public Prosecutor is militarised.

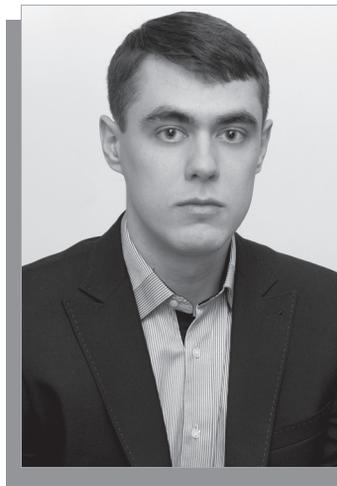
The conclusion is drawn that military public prosecutors have considerable features of legal status in comparison with public prosecutors of territorial Offices of Public Prosecutor. These features consist in an establishment of special requirements to candidates on post of military public prosecutors which should be officers. Employees of military Offices of Public Prosecutor pass military service. Their service has double regulation: the legislation on Office of Public Prosecutor and the legislation on military service. Besides, in sphere of regulation of service in military Office of Public Prosecutor the President of Ukraine has considerable powers. Also for military public prosecutors the special bases for dismissal are established. All these features are caused by special subject sphere of functioning of military Offices of Public Prosecutor. Thus military public prosecutors are not allocated with any special powers, their rights and a duty are same, as well as at other public prosecutors of bodies of Office of Public Prosecutor. In it the unity of the status of public prosecutors and system of Office of Public Prosecutor is shown.

Necessity of addition of Section III the Law of Ukraine «About Office of Public Prosecutor» is proved by separate article which in a complex would regulate features of legal status of prosecutors of military Offices of Public Prosecutor.

Key words: the military public prosecutor, military Office of Public Prosecutor, the status of the public prosecutor, service in bodies of Office of Public Prosecutor, efficiency.

КОВАЛЕНКО АРТЕМ ВОЛОДИМИРОВИЧ,

аспірант кафедри криміналістики та
судової експертології Харківського національного
університету внутрішніх справ, Україна, м. Харків
e-mail: new4or@gmail.com
ORCID orcid.org/0000-0003-3665-0147

УДК 343.98

Особливості тактики огляду електронних документів під час досудового розслідування посягань на життя та здоров'я журналіста

Досліджено особливості тактики огляду електронних документів під час розслідування посягань на життя та здоров'я журналіста. Наведені загальні рекомендації щодо здійснення огляду електронних документів. Висвітлено особливості огляду електронних документів, що розміщені на фізичних носіях інформації, у мережі Інтернет (зокрема, інтернет-публікацій журналіста), а також у сервісах хмарного зберігання інформації. Запропоновано орієнтовний перелік атрибутів таких документів, описано специфіку фіксації результатів їх огляду.

Ключові слова: огляд, електронний документ, журналіст, фізичний носій інформації, мережа Інтернет, сервіс хмарного зберігання інформації.

Постановка проблеми. Відомості про характер, напрями та об'єкти здійснення професійної журналістської діяльності потерпілим від посягань на життя та здоров'я журналіста є одним із найважливіших джерел отримання доказової інформації під час розслідування даних злочинів. Вивчення публікацій, чернеток, робочих записів жур-

наліста тощо дозволяє встановити осіб, які могли бути зацікавлені у посяганні з метою впливу на його професійну діяльність.

Із розвитком комп'ютерної техніки та інформаційних технологій представники журналістської професії все частіше вдаються до зберігання робочої інформації в електронному вигляді.

З метою найбільш ефективного провадження практичними працівниками огляду та попереднього дослідження електронних документів, що містять таку інформацію, зазначена слідча (розшукова) дія потребує додаткового наукового осмислення. За проміжними результатами проведеного нами анкетування слідчих Національної поліції України, 53,8% респондентів визнали огляд електронних документів найскладнішою слідчою (розшуковою) дією, що провадиться в рамках розслідування посягань на життя та здоров'я журналіста.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тактиці огляду документів увагу в своїх працях присвячували В. І. Алексейчук, Р. С. Белкін, А. Г. Воловодз, А. Ф. Волобуєв, В. А. Журавель, Н. І. Клименко, В. О. Коновалова, О. В. Одерій, В. Ю. Шепітько та ін. Питання правового та процесуального статусу, а також криміналістичної значущості електронних документів досліджували А. П. Вершинін, Т. Е. Кукарнікова, К. А. Сергєєва, С. П. Сереброва та ін. Втім особливості тактики огляду електронних документів під час розслідування посягань на життя та здоров'я журналіста на сьогодні не були висвітлені в науковій літературі та лишаються недостатньо розробленими на практиці.

Метою даної статті є дослідження особливостей тактики огляду електронних документів під час розслідування посягань на життя та здоров'я журналіста та надання практичних рекомендацій щодо здійснення даної слідчої (розшукової) дії.

Виклад основного матеріалу. Огляд як слідча (розшукова) дія є досить ретельно вивченою вітчизняними та зарубіжними вченими-криміналістами. Наведені в науковій літературі визначення огляду в більшості випадків виокремлюють такі його ознаки: це слідча (розшукова) дія, що полягає у безпосередньому сприйнятті слідчим, прокурором об'єктів з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення, а також слідів злочину та інших речових доказів [1, с. 275; 2, с. 272].

Щодо електронного документа, то на сьогодні науковцями ще не було вироблено єдиного визначення даного поняття. Наприклад, Т. Е. Кукарнікова електронний документ як джерело судових доказів визначає як об'єкт, що несе інформацію, яка має значення для встановлення обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, та існує тільки в електронному середовищі у вигляді, допустимому для використання у кримінальному провадженні [3, с. 17]. На думку К. А. Сергєєвої, електронний документ – це матеріальний носій, на якому за допомогою електронних апаратно-технічних і програмних засобів зафіксована інформація, яка має змістове значення, що засвідчує будь-який факт або подію, що підтверджує право на що-небудь; яка може бути перетворена у форму, придатну для однозначного сприйняття людиною, та має атрибути для ідентифікації [4, с. 1486].

Деякі автори [1, с. 159; 4, с. 1486; 5, с. 40] погоджуються з думкою про те, що електронний документ пов'язується

з матеріальним об'єктом – носієм електронної інформації, який містить інформацію, що має значення для кримінального провадження. Зазначена позиція кореспондує з положенням КПК України, за частинами 1, 2 ст. 99 якого документом є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження, а документами можуть бути носії інформації (у тому числі електронні).

Одночасно з цим ч. 3 ст. 99 КПК України визнає оригіналом електронного документа, що має бути надано суду, його відображення, якому надається таке ж значення, як документу. Зазначена норма дозволяє використовувати в кримінальному провадженні як докази електронні документи без безпосереднього задіяння фізичних носіїв інформації, якщо відображення такого документа було створене в порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законодавством України. Відповідно, відкриваються можливості сторін кримінального провадження використовувати як докази електронні документи, матеріальними носіями яких є частини складних та важкодоступних електронних інформаційних систем (наприклад, жорсткий диск сервера, на якому розміщено веб-сторінку, може знаходитися у будь-якій точці світу).

Виходячи з особливостей огляду та попереднього дослідження електронних документів, з якими слідчий найчастіше має справу в процесі розслідування по-

сягань на життя та здоров'я журналіста, пропонуємо їх групувати за такими категоріями: 1) електронні документи на фізичних носіях інформації; 2) електронні документи у вигляді публікацій у мережі Інтернет; 3) електронні документи, розміщені у хмарних сервісах зберігання інформації.

Вважаємо за доцільне навести деякі загальні рекомендації з провадження огляду електронних документів, перш ніж докладно розглянути особливості тактики огляду кожного з наведених різновидів зазначених об'єктів.

Так, С. П. Сереброва рекомендує провадження слідчих (розшукових) дій, що пов'язані з оглядом та вилученням комп'ютерної інформації, проводити за участю спеціаліста [6, с. 7]. Такої ж позиції дотримуються Т. Е. Кукарнікова [3, с. 19], О. В. Одерій та співавтори [7, с. 8] тощо.

Будь-які дії з електронними документами мають здійснюватися уповноваженими особами за допомогою сертифікованого службового обладнання, з використанням ліцензійного програмного забезпечення. Використання несертифікованого обладнання або неліцензійного програмного забезпечення може призвести до викривлення інформації, отриманої з електронного документа через апаратні та/або програмні збої та помилки.

У протоколі огляду електронного документа в обов'язковому порядку мають зазначатися технічні характеристики та серійні номери обладнання, назви та версії програмного забезпечення, що використовуються в ході даної слідчої (розшукової) дії. Також мають бути вивчені та відображені в протоколі усі

реквізити електронного документа, ориєнтований перелік яких буде наведений нами у даній статті для кожного різновиду електронних документів, що розглядаються.

Огляд електронних документів на фізичних носіях інформації. Такими носіями можуть виступати: 1) зовнішні фізичні носії пам'яті електронно-обчислювальної машини (жорсткий диск – HDD, SDD; дискові носії – CD, DVD, Blue-Ray-диски, дискети; USB-диски); 2) оперативний запам'ятовуючий пристрій ЕОМ (скорочено ОЗП); 3) ОЗП периферійних пристроїв (наприклад, принтер, у пам'яті якого знаходяться документи у «черзі друку»); 4) ОЗП пристроїв зв'язку тощо [8, с. 149–150]. На наш погляд, до даного переліку доцільно додати флеш-карти пам'яті (SD, micro SD тощо), які на сьогодні активно використовуються у портативній техніці.

Окремо слід звернути увагу на огляд електронних документів, розташованих у пам'яті мобільних пристроїв. Сучасні мобільні телефони й смартфони оснащені функцією запису звуку (диктофон) та запису розмови, за допомогою яких журналістами створюються аудіозаписи, які можуть містити відомості, що мають значення для кримінального провадження. Крім того, за допомогою мобільного пристрою журналістом можуть створюватися фото- та відеозаписи в ході здійснення професійної журналістської діяльності, які також потребують огляду та попереднього дослідження. Зазначена позиція підтверджується статистичними даними: за проміжними результатами проведеного нами анкетування журналістів, 94,4%

респондентів використовують мобільні пристрої зв'язку (мобільні телефони, смартфони, планшети тощо) при здійсненні професійної журналістської діяльності.

Як і інші докази, електронні документи на фізичних носіях відповідно до ч. 2 ст. 93 КПК України можуть бути зібрані стороною обвинувачення в результаті проведення слідчих (розшукових) дій (огляд, обшук), негласних слідчих (розшукових) дій, шляхом витребування чи отримання їх від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб, а також шляхом проведення інших процесуальних дій, передбачених кримінальним процесуальним законодавством. Так, фізичні носії електронної інформації, на яких може знаходитися інформація, що має значення для кримінального провадження, вилучаються при огляді місця події, оглядах та обшуках житла чи робочого приміщення журналіста, при огляді його речей та комп'ютерної техніки.

При тимчасовому доступі до речей та документів такі носії інформації можуть бути оглянуті, їх вміст може бути скопійовано, а у випадках, коли сторона кримінального провадження доведе наявність достатніх підстав, вони можуть бути вилучені. Такі підстави закріплені п. 7 ст. 163 КПК України, де, зокрема, йдеться про випадки, коли без вилучення об'єктів тимчасового доступу існує реальна загроза зміни або знищення таких речей чи документів, або таке вилучення необхідне для досягнення мети отримання доступу до речей і документів.

На наш погляд, огляд та попереднє дослідження електронних документів у більшості випадків потребують вилучення фізичних носіїв інформації, на яких такі документи розміщено. Втім не можна не погодитися з думкою науковців про те, що у випадках, коли вилучення носія інформації може унеможливити подальшу законну діяльність підприємства, організації, більш доцільним є створення побайтової копії такого носія інформації (створення його образу) за допомогою спеціального програмного забезпечення [7, с. 38]. Очевидно, таке копіювання, так само як і вилучення носіїв інформації, що є структурною частиною електронно-обчислювальних машин (наприклад, HDD-дисків), потребує допомоги спеціаліста.

На підготовчому етапі огляду електронних документів, розміщених на фізичному носії інформації, слідчому, прокурору рекомендується з'ясувати, якого типу фізичний носій інформації містить документи, що підлягають огляду та, відповідно, яке обладнання потрібне для роботи з таким носієм. Якщо носій захищено будь-яким типом захисту від зчитування чи копіювання, слід призначити судову експертизу комп'ютерної техніки і програмних продуктів та поставити перед експертом питання про можливість отримання доступу до вмісту такого носія, файлів, що розміщені на носії та їх атрибутів. За допомогою такої експертизи також можливо встановити технологію та хронологію створення конкретного електронного документа [9].

Основними атрибутами таких документів є їх формат, технологія та хро-

нологія створення, користувач, яким документ було створено, каталог розміщення документа на носії, зміст документа тощо. У випадках фотознімків можливе з'ясування місця створення фотознімку (gps координати), якщо така опція була активована у камері. Зазвичай, уся зазначена інформація про електронний документ може бути отримана штатними засобами за участю спеціаліста. У менш сприятливих ситуаціях для з'ясування такої інформації доцільно призначити судову експертизу комп'ютерної техніки і програмних продуктів.

Огляд електронних документів, розміщених на фізичному носії інформації, здійснюється шляхом безпосереднього сприйняття слідчим інформації, що міститься в електронному документі, за допомогою службового комп'ютера. Аудіо- та відеофайли відтворюються з використанням відповідного комп'ютерного обладнання та програмного забезпечення.

На завершальному етапі огляду електронних документів, розміщених на фізичному носії інформації, такі документи роздруковуються або копіюються на диск та додаються до протоколу як його невід'ємний додаток, із зазначенням серійних номерів та технічних характеристик обладнання, за допомогою якого створено такий додаток.

Огляд публікацій у мережі Інтернет. Із метою встановлення напрямів та об'єктів здійснення журналістом його професійної журналістської діяльності доцільно вивчити його публікації за деякий період часу. Із розвитком Інтернету все більше ЗМІ починають діяти у всесвітній павутині, традиційні ЗМІ

дублюють свої матеріали у мережі та публікують на своїх інтернет-сайтах ексклюзивні матеріали. У зв'язку з цим виникає потреба в розробленні практичних рекомендацій з тактики здійснення слідчого огляду електронних документів, розміщених у мережі Інтернет у відкритому доступі, зокрема, інтернет-публікацій журналіста.

Слідчим рекомендується здійснювати зазначений тип огляду у службовому кабінеті з використанням службового комп'ютера, на якому встановлено ліцензійне програмне забезпечення та організовано доступ до мережі Інтернет. Якщо навички слідчого, пов'язані з роботою у мережі Інтернет, є недостатніми, рекомендується залучення спеціаліста.

У протоколі огляду слід зазначити серійний номер службового комп'ютера, назву та версію операційної системи, якою керується даний комп'ютер, назву та версію програми-браузера, за допомогою якої здійснюється доступ до мережі Інтернет.

Огляд здійснюється шляхом безпосереднього сприйняття слідчим інформації, розміщеної на веб-сторінці за допомогою службового комп'ютера з доступом до мережі Інтернет. Веб-сторінка має бути масштабована у браузері на повний розмір (100%). У браузері мають бути відключені усі додатки та надбудови, що можуть змінити вигляд веб-сторінки, яка оглядається.

Основними реквізитами такого електронного документа можуть бути адреса у мережі Інтернет, на якій розміщено веб-сторінку; назва веб-сайту, категорія чи жанр публікації, якщо вони зазначені на веб-сторінці; назва публікації; основний текст публікації; прикріплені

зображення та аудіо- чи відеофайли; відомості про автора публікації (якщо публікація не є анонімною). Як і у випадку огляду традиційних документів, усі зазначені реквізити мають бути зафіксовані у протоколі огляду.

Зокрема, у протоколі огляду обов'язково має бути зазначено адресу веб-сторінки, яка оглядалася. Відображенню у протоколі підлягають заголовок журналістської публікації, локалізація публікації в межах сторінки; має бути наведено скорочений виклад основного тексту, перелічено фізичних та юридичних осіб, установи та організації, що згадуються у публікації, а також прізвище, ім'я та по батькові або псевдонім автора публікації.

Крім того, у протоколі має бути перелічено та коротко описано фото-, відео- та аудіофайли, прикріплені до публікації, із зазначенням посилання на кожний із таких файлів у мережі Інтернет. Слідчому слід пам'ятати, що значна кількість мультимедійних файлів на сучасних веб-сторінках є рекламними оголошеннями, які не стосуються публікації, що вивчається. Такі елементи веб-сторінки не потрібно описувати у протоколі огляду електронного документа.

Більшість інтернет-сайтів дозволяють користувачам коментувати опубліковані матеріали шляхом розміщення повідомлень на відповідній сторінці. Виходячи з цього, рекомендуємо практичним працівникам досліджувати зміст та час публікації таких коментарів, з метою виявлення погроз чи інших проявів агресії на адресу автора матеріалу, які можуть свідчити про намір коментатора заподіяти такому журналісту шкоду.

Веб-сторінку, що оглядається, необхідно роздрукувати за допомогою службового принтера та додати до протоколу огляду як невід'ємний додаток, із зазначенням серійного номера, назви та моделі принтера. Фото-, відео- та аудіо-файли, що є частиною публікації, мають бути збережені та записані на диск, який стане другим додатком до протоколу огляду. Альтернативним засобом фіксації веб-сторінки є збереження її у форматі html засобами програми-браузера, з подальшим записом такого файла на диск.

Огляд електронних документів, розміщених у хмарних сервісах зберігання інформації. За визначенням Національного інституту стандартів і технологій США (National Institute of Standards and Technology (NIST)), хмарні обчислення – це модель забезпечення повсюдного, зручного мережевого доступу за вимогою до спільного пулу обчислювальних ресурсів, що підлягають налаштуванню (наприклад, до комунікаційних мереж, серверів, засобів зберігання даних, прикладних програм та сервісів), які можуть бути оперативно використані з мінімальними управлінськими витратами та зверненнями до провайдера послуг [10].

Хмарні сервіси зберігання інформації набувають усе більшої популярності серед представників різних професій, у тому числі серед журналістів. Так, В. Л. Рябічев підкреслює, що використання хмарних сервісів забезпечує миттєвий доступ до даних та додатків користувача з будь-якого місця земної кулі в будь-який час, однак лише за наявності Всесвітньої павутини. Такий підхід дозволяє оптимізувати і прискорити

роботу, зменшити витрати та залучити широке коло виконавців і експертів, у тому числі й у сфері журналістики [11, с. 99]. За проміжними результатами проведеного нами анкетування журналістів, 51,4% респондентів використовують хмарні сервіси для зберігання робочої інформації, що підтверджує актуальність дослідження електронних документів у таких сховищах.

Серед популярних сервісів хмарного зберігання даних можна назвати український eDisk Ukr.net, американські GoogleDrive, DropBox, російські Яндекс Диск, Диск Mail.ru тощо.

У хмарних сервісах зберігання інформації можуть міститися робочі матеріали журналіста – чорнові варіанти публікацій, фото-, відео- та аудіоматеріали, створені журналістом у ході здійснення професійної журналістської діяльності; особисті записи, плани роботи та розклади тощо. Доступ до хмарних сервісів зберігання інформації зазвичай захищений паролем, який встановлюється власником облікового запису даного сервісу. Слідство може отримати доступ до документів, розміщених у таких хмарних сервісах, у такий спосіб:

1) отримання від потерпілого журналіста, його родичів, колег чи третіх осіб інформації про авторизаційні дані (логін та пароль) для доступу до аккаунта журналіста;

2) отримання тимчасового доступу до електронних інформаційних систем компанії, що надає послуги хмарного зберігання інформації (в порядку ст. 159 КПК України). Слід зауважити, що зазначена процесуальна дія може бути ускладненою через те, що не всі компанії, які надають послуги хмарного збе-

рігання інформації, мають представництва на території України, а звернення до їх іноземних представництв у порядку запиту про міжнародну правову допомогу (ст. 551 КПК України) призведе до затягування строків досудового розслідування. Оскільки, відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 164 КПК України строк дії ухвали слідчого судді про тимчасовий доступ до речей і документів не може перевищувати одного місяця з дня постановлення ухвали, звернення до іноземних представництв компаній у порядку міжнародного співробітництва з такою постановою є практично неможливим. Із метою врегулювання описаної проблеми, видається доцільним встановлення у законі початку перебігу строку дії такої постанови з моменту прийняття уповноваженим органом іноземної держави рішення про задоволення запиту про міжнародну правову допомогу;

3) зняття інформації з електронних інформаційних систем у порядку ст. 264 КПК України.

У другому та третьому випадках слідчий, прокурор отримують електронні документи, що були скопійовані з сервера хмарного сервісу зберігання даних на традиційних носіях інформації (диск або роздрукований на папері варіант), що дозволяє їх оглянути та дослідити в порядку ст. 266 КПК України з використанням методів, що вже були описані нами у даній статті.

У випадках, коли слідчий, прокурор здійснюють доступ до хмарних сервісів зберігання інформації самостійно, з використанням авторизаційних даних журналіста, процедура огляду електронних документів у таких сервісах значно збігається з оглядом публіка-

цій у мережі Інтернет та має важливі особливості.

Так, у протоколі мають бути зазначені адреса в мережі Інтернет та назва сервісу, до якого отримується доступ. На нашу думку, логін та пароль доступу до аккаунту не мають зазначатися у протоколі, з метою забезпечення захисту особистих даних журналіста. Крім того, таке обмеження допоможе запобігти несанкціонованому доступу до зазначених даних з боку сторонніх осіб, які на різних етапах кримінального провадження ознайомлюються зі змістом протоколу та відповідно можуть отримати доступ до аккаунту журналіста та змінити чи знищити інформацію, що зберігається у хмарному сервісі.

Більшість сервісів хмарного зберігання інформації дозволяють отримати інформацію про каталог розміщення у сховищі, час та авторство створення документа, що там зберігається, а також хронологію його редагування. Зазначену інформацію має бути відображено в протоколі огляду, так само, як і постійне посилання в мережі Інтернет на документ, що оглядається, якщо на момент доступу слідчого до хмарного сервісу таке посилання було створене володільцем аккаунту.

Текстові документи, а також зображення, що оглядаються, доцільно роздрукувати за допомогою службового принтера та додати до протоколу огляду як невід'ємний додаток, із зазначенням серійного номера, назви та моделі принтера. Фото-, відео- та аудіофайли, аналогічно з оглядом публікацій у мережі Інтернет, мають бути збережені та записані на диск, який стане другим додатком до протоколу огляду.

Висновки. Електронні документи є важливим джерелом доказової та орієнтуючої інформації у кримінальних провадженнях щодо посягань на життя та здоров'я журналіста. Залежно від того, розміщені такі документи на фі-

зичних носіях інформації, у відкритому доступі в мережі Інтернет, чи у хмарних сервісах зберігання інформації, вони мають проходити специфічні процедури слідчого огляду та попереднього дослідження.

Список використаних джерел

1. Криміналістика : підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель [та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. – 5-те вид., переробл. та допов. – К. : Ін Юре, 2016. – 640 с.
2. Криміналістика : навч. посіб. / за ред. А. Ф. Волобуєва. – К. : КНТ : Самміт-Книга, 2011. – 504 с.
3. Кукарникова Т. Э. Электронный документ в уголовном процессе и криминалистике : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Т. Э. Кукарникова. – Воронеж, 2003. – 28 с.
4. Сергеева К. А. О современных подходах к понятию электронного документа / К. А. Сергеева // Актуальные проблемы российского права. – 2014. – № 7. – С. 1481–1487.
5. Вершинин А. П. Электронный документ: правовая форма и доказательство в суде : учеб.-практ. пособие / А. П. Вершинин. – М. : Городец, 2000. – 247 с.
6. Сереброва С. П. Использование компьютерной информации при расследовании преступлений в сфере экономики / С. П. Сереброва // Рос. следователь. – 2000. – № 4. – С. 5–7.
7. Одерій О. В. Тактика слідчого огляду комп'ютерних систем та їх елементів / О. В. Одерій, С. О. Корона, С. В. Самойлов. – Донецьк, 2010. – 88 с.
8. Волеводз А. Г. Противодействие компьютерным преступлениям: правовые основы международного сотрудничества / А. Г. Волеводз. – М. : ООО «Юрлитинформ», 2001. – 496 с.
9. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [Електронний ресурс] : затв. наказом М-ва юстиції від 08.10.1998 № 53/5 (у ред. наказу М-ва юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5). – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98/>.
10. Mell P. The NIST Definition of Cloud Computing. Recommendations of the National Institute of Standards and Technology [Електронний ресурс] / P. Mell, T. Grance // National Institute of Standards and Technology Special Publication 800-145. – Режим доступу: <http://nvlpubs.nist.gov/nistpubs/Legacy/SP/nistspecialpublication800-145.pdf>.
11. Рябічев В. Л. Мультиплатформна концепція в сучасній журналістиці / В. Л. Рябічев // Наукові записки Інституту журналістики : наук. зб. / за ред. В. В. Різуна ; КНУ ім. Тараса Шевченка. – 2013. – № 52. – С. 98–101.

References

1. Kryminalistyka : pidruch. (2016) / V. Yu. Shepitko, V. O. Konovalova, V. A. Zhuravel [tain.] : zared. V. Yu. Shepitka. – Kyiv : InYure[inukrainian].
2. Kryminalistyka : navch. posib. (2011) / Zared. A. F. Volobueiva. – Kyiv : KNT; Sammit-Knyha [inukrainian].
3. Kukarnykova, TatianaEduardovnaElektronnyi dokument v ugovnomprotseesse ikriminalistike : avtoreferatdys. ... kandidatayuridicheskikhnauk : 12.00.09 (2003)//– Voronezh. gos. un-t [inrussian].
4. Sergeeva K. A. O sovremennyh podhodah k poniatiiu elektronnoho dokumenta (2014) / Aktualnye problemyrossiiskogo prava. – №. 7. 1481-1487 [in russian].
5. Vershynin A. P. Elektronnyidokument: pravovaiiaformaidokazatelstvo v sude: ucheb.-prakt. posobie. (2000) /Moskva :Horodets [inrussian].
6. Serebrova S. P. Ispolzovanie kompiuternoiiinformatsiiprirassledovaniiprestuplenii v sfereekonomiki(2000) //Rossiiskisledovatel. – №. 4. – 5-7 [inrussian].
7. Oderii O. V., Korona S. O., Samoilov C. V. Taktykaslidchohoohliadukompiuternykhssystemtayikhelementiv. (2010) / Donetsk: PROMIN [in ukrainian].

8. Volevodz A. G. Protivodeistvie kompiuternym prestupleniiam: pravovye osnovy mezhdunarodnogo sotrudnichestva. (2001) / Moskva : Yzdatelstvo «Iurlytyinform» [in russian].
9. Instruktiiipropryznachenniitapovedenniasudovykhkheksperytaekspertynykhdoslidzhen(2012) / [in ukrainian].
10. Mell, Peter The NIST Definition of Cloud Computing. Recommendation of the National Institute of Standards and Technology / National Institute of Standards and Technology [in english].
11. Riabichev V. L. Mulytplatformnakontseptsiiia v suchasniizhurnalistytsi (2003) / Naukovizapysky Instytutuzhurnalistyky : naukovyvizbirnyk KNU imeni Tarasa Shevchenka. 98-101 [in ukrainian].

Коваленко А. В., аспирант кафедры криминалистики и судебной экспертологии Харьковского национального университета внутренних дел, Украина, г. Харьков
e-mail: new4or@gmail.com
ORCID orcid.org/0000-0003-3665-0147

Особенности тактики осмотра электронных документов

в ходе расследования посягательств на жизнь и здоровье журналиста

В статье исследуются особенности тактики осмотра электронных документов при расследовании посягательств на жизнь и здоровье журналиста. Приведены общие рекомендации по осуществлению осмотра электронных документов. Освещены особенности учета электронных документов, расположенных на физических носителях информации, в сети Интернет (в частности, интернет-публикаций журналиста), а также в сервисах облачного хранения информации. Предложен ориентировочный перечень атрибутов таких документов, описана специфика фиксации результатов их осмотра.

Ключевые слова: обзор, электронный документ, журналист, физический носитель информации, сеть Интернет, сервис облачного хранения информации.

Kovalenko A. V., graduate student of Criminalistics and forensic expertology chair, Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine, Kharkiv
e-mail: new4or@gmail.com
ORCID orcid.org/0000-0003-3665-0147

The Features of Tactics of Inspection of Electronic Documents During the Pretrial Investigation of Infringements on the Life and Health of a Journalist

The article focuses on the features of tactics of inspection of electronic documents during the investigation of infringements on the life and health of journalists. The views of scientists on the concept and nature of the electronic documents are reviewed. Author classifies electronic documents examined by investigators during the investigation of the studied crimes. General recommendations for inspection of electronic documents are suggested. The features of inspection of electronic documents placed on physical data storages, on the Internet (including Internet publications of journalist) as well as on cloud storage services are studied. The ways of obtaining access to these types of documents by the investigator are illustrated. The author considers the opportunities of involving specialists into this kind of inspections. An indicative list of attributes of such documents, as well as the specifics of recoding the results of their inspection are described. It is established, that electronic documents are an important source of evidential and orienting information in criminal proceedings regarding infringements on the life and health of journalists, which must undergo specific procedures of inspection.

Key words: inspection, an electronic document, journalist, physical data storage, the Internet, the cloud storage service.

ЛЕВАДА ОЛЕНА ВАЛЕРІЇВНА,

здобувач Науково-дослідного інституту державного
будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України,
Україна, м. Харків
e-mail: Lvd_0506@list.ru

УДК 342.766:35.072.22

Правові обмеження як засоби попередження зловживання правом (теоретико-правовий аспект)

З позицій загальнотеоретичного аналізу розкрито сутність правових обмежень як специфічних засобів попередження такого негативного явища, як зловживання правом. Наведено класифікацію правових обмежень, а також розкрито основні функціональні характеристики правових обмежень. Особливу увагу акцентовано на висвітленні законодавчих основ регламентації накладення правових обмежень в Україні, а також у таких державах Європейського Союзу, як Франція, Федеративна Республіка Німеччина, Польща. З урахуванням положень чинного законодавства України розкрито сутність юридичного факту-обмеження, обмеження-обов'язку, обмеження-заборони, обмеження-припинення, обмеження-покарання. Обґрунтовано наукову позицію, за якою превентивний зміст правових обмежень у сучасній демократичній державі сприяє створенню об'єктивних умов для того, щоб мінімізувати умови для протиправних вчинків осіб, що наділені владними повноваженнями.

Ключові слова: правові обмеження, зловживання правом, посадова особа, державно-владні повноваження, заборона, припинення, права і законні інтереси, протиправна діяльність.

Постановка проблеми. Надання окремим учасникам суспільних відносин особливих владних повноважень для повноцінної реалізації професійних функцій обумовлюється характером фахових завдань, вирішення яких покладатиметься на представників судової влади,

працівників правоохоронних і контрольно-наглядових органів, державних службовців органів виконавчої влади, посадових осіб органів місцевого самоврядування, керівників підприємств, установ, організацій та інших категорій громадян. У той же час соціальна прак-

тика доводить, що наділення окремих осіб більшим обсягом правомочностей у порівнянні з іншими громадянами може мати не лише позитивні, а й негативні наслідки. Так, застосовуючи надані державою повноваження, чиновник, у порівнянні з іншими членами суспільства, об'єктивно має значно більшу можливість для задоволення власних інтересів третіх осіб. Для пояснення цього явища юридична наука оперує такою категорією, як «зловживання правом».

Дослідження феномену зловживання правом вимагає комплексної наукової розробки правових засобів протидії існуючим формам і проявам цього явища, вироблення конкретних практичних рекомендацій недопущення протиправних вчинків носіями владних повноважень. Для України на сучасному етапі це має особливо важливе значення, адже останні системні перетворення в політико-економічній сфері, реформа децентралізації влади і зміни в структурі правоохоронної системи вимагають оновлення організаційно-правових підходів до попередження можливих форм зловживання правом. У зазначеному контексті актуальною є наукова розробка інституту правових обмежень, всебічне дослідження їх змістовних характеристик і неупереджена оцінка регуляторного потенціалу. В контексті вироблення і оновлення шляхів забезпечення законності і правопорядку в державі це завдання набуває особливого практичного значення. Відповідно, метою статті є висвітлення сутності правових обмежень, з'ясування характерних рис цього важливого явища правової дійсності та визначення їх зна-

чення як засобу протидії зловживання правом.

Науково-теоретичним підґрунтям статті стали наукові напрацювання деяких українських і зарубіжних вчених-правознавців, які у своїх працях торкалися різноманітних аспектів дослідження правових обмежень. Зокрема, це С. С. Алексєєв, А. М. Денисова, О. В. Петришин, О. В. Малько, М. І. Матузов, А. М. Подоляка, А. М. Шульга та ін. Нормативною основою статті стали положення актів чинного законодавства України і зарубіжних держав.

Виклад основного матеріалу. У теорії держави і права зустрічаються різноманітні варіації тлумачення категорії «правові обмеження», які хоча і відрізняються за обсягом, проте у більшості випадків збігаються за змістом. Слушною, у даному контексті, є точка зору А. Н. Денисової про те, що першочергово правові обмеження досліджуються на галузевому рівні, відображаючи саме необхідність їх використання в конкретних сферах життєдіяльності [1, с. 51]. Разом із тим сутність правового обмеження може тлумачитись по-різному виходячи зі специфіки контексту їх розгляду і функціональної ролі у правовому регулюванні. У загальному порядку відзначимо, що правові обмеження розглядаються з філософсько-правових позицій як явище правової дійсності, зазнають аналізу як елемент механізму правового регулювання, можуть розглядатися як різновид покарання чи стягнення за протиправні діяння і т. ін. Разом із тим розгляд правових обмежень як засобу попередження зловживання правом також є важливим і актуальним з огляду на необхідність

удосконалення механізму протидії зазначеному явищу. Слід підтримати позицію О. В. Малька, який правові обмеження пропонує визначати як засіб правового стримування суб'єкта суспільних відносин від протизаконного діяння, що створює умови для задоволення загальносуспільного інтересу в охороні та захисті [2, с. 5]. Зі змісту наведеного положення випливає, що «серцевиною» правових обмежень є їх призначення – попередити можливість протизаконного діяння суб'єкта, який має для цього потенційні фактичні можливості.

У юридичній науці сформувалася певна класифікація правових обмежень. Аналіз базової юридичної літератури дає підстави класифікувати правові обмеження таким чином залежно від елементу структури норми права, яка передбачає конкретне обмеження, – на юридичний факт-обмеження, обмеження-обов'язок, обмеження-заборону, обмеження-припинення, обмеження-покарання; залежно від галузевої належності нормативного акта, в якому передбачено обмеження, – на конституційно-правові, адміністративно-правові, кримінально-правові, цивільно-правові і т. д.; залежно від сфери застосування – на міжнародні (квоти, санкції), внутрішньодержавні; залежно від змісту правових обмежень розрізняють морально-правові (догана), матеріально-правові (штраф), організаційно-правові (переведення на нижчу посаду), залежно від часу дії – на постійні і тимчасові; залежно від суб'єкта, на який розраховані обмеження, – на загальні (для всього суспільства) та індивідуальні (для певної професійної групи); залежно від

обсягу – на повні (обмеження дієздатності дітей) і часткові (обмеження дієздатності неповнолітніх у віці від 14 до 18 років) [3, с. 40; 2, с. 15; 4, с. 227]. Зазначений перелік може бути продовжений з огляду на виникнення нових сфер суспільних відносин і розширення переліку номенклатури посад у державних органах, які передбачають наділення осіб, що їх займають, державно-владними повноваженнями тощо.

Повноцінне розкриття сутності правових обмежень можливе за умови аналізу їх функціональних характеристик, виокремлення яких дає змогу визначити їх регуляторний потенціал як засобів попередження зловживання правом. Так, основними функціональними характеристиками правових обмежень є: а) правові обмеження передбачаються у чинному законодавстві і мають формально-офіційний характер; б) реалізація (дотримання) правових обмежень може бути забезпечена державним примусом; в) правові обмеження пов'язані із обмеженням певних громадянських прав та реалізацією законних інтересів; г) правові обмеження виконують низку особливих соціально важливих функцій у процесі правового регулювання (функція контролю, охоронна функція, мотиваційна функція, виховна функція, функція стимулювання правомірної поведінки, комунікативна функція). Розкриємо зміст наведених характеристик більш детально.

Першою функціональною характеристикою правових обмежень є те, що вони передбачаються в чинному законодавстві і мають формально-обов'язковий характер. Практика законодавчої регламентації правових обмежень у де-

мократичних державах свідчить про те, що базові основи встановлення і застосування правових обмежень формулюються на найвищому законодавчому рівні. Зокрема, Конституція Франції не містить чітко сформульованого положення, що визначає загальні засади обмеження окремих прав та свобод громадян. Проте ст. 3 Декларації прав людини та громадянина від 26 серпня 1789 р., яка є складовою конституції, визначає, що хоча люди і є рівними в правах, між ними можуть встановлюватися соціальні відмінності в інтересах публічного блага [5]. Крім того, Преамбула до Конституції допускає обмеження права громадянина на страйк відповідно до законів, які регламентують його проведення (здебільшого ця норма розрахована на державних службовців).

У Німеччині на загальнофедеральному рівні відповідно до ст. 19 Основного Закону встановлено, що конституційні права громадян можуть бути обмежені на підставах, які визначені законодавством [6]. До того ж, положення зазначеної статті вимагають, щоб в законах, якими обмежуються громадянські права німців, чітко було вказано номер статті Основного закону ФРН, яка б це право закріплювала. Це є додатковою гарантією законності в державі.

У Польщі ч. 3 ст. 31 Конституції закріплює положення, відповідно до якого обмеження конституційних прав та свобод може бути встановлене державою у передбачених законодавством випадках з метою підтримання демократії, забезпечення громадської безпеки та порядку, в інтересах охорони навколишнього середовища, захисту прав і сво-

бод громадян, підтримання публічної моральності тощо [7]. Як і у більшості інших держав, правові обмеження встановлюються на рівні галузевого законодавства, яке регулює суспільні відносини у визначеній сфері (правоохоронна діяльність, цивільне судочинство), або закріплює правовий статус певних категорій осіб (державні службовців, співробітники правоохоронних органів).

Національна практика законодавчої регламентації правових обмежень також базується на основі норм Конституції України. Відповідно до ст. 64 Конституції України від 28 червня 1996 р. допускається обмеження прав у випадках, які передбачені Основним Законом [8].

Друга характерна особливість, яка притаманна правовим обмеженням, виявляється в тому, що їх реалізація може забезпечуватися державним примусом з метою забезпечення публічного інтересу і законності. Чинне законодавство передбачає правові конструкції, які дозволяють у разі добровільного невиконання суб'єктом передбаченого законодавством правообмеження примусову обов'язковість його виконання. Слід відзначити, що застосування державного примусу з метою реалізації правових обмежень має бути лише легітимним (легальним) і обґрунтованим. Як відзначає А. М. Подоляка, застосування примусу на нелегітимних підставах призводить до зловживання посадових осіб своїми повноваженнями і свідчить про їхню некомпетентність і халатність [9]. Як приклад, можна навести положення статей 176, 200 Кримінального процесуального кодексу України, в яких передбачена можливість зміни менш су-

ворого запобіжного заходу на більш суворий під час досудового розслідування або покладення на підозрюваних додаткових обов'язків з метою виконання ним покладених на нього процесуальних обмежень [10]. При реалізації такої процесуальної конструкції достатньо наявності передбачених законом підстав і відповідного процесуального клопотання уповноваженого суб'єкта. У свою чергу, воля чи бажання (небажання) особи, стосовно якої було обрано і змінено запобіжний захід, значення не має. С. С. Алексєєв влучно називає це «змушуванням» особи діяти певним чином [11, с. 288]. Обмеження застосовується примусово від імені держави з дотриманням встановленого законодавством процесуального порядку.

Наступна функціональна характеристика правових обмежень полягає у тому, що їх накладення на особу пов'язане із обмеженням деяких громадянських прав та можливостей реалізовувати законні інтереси. Найбільш повно простежити це можна якщо звернутися до деталізованого розгляду регуляторного потенціалу різновидів правових обмежень, які виокремлюються залежно від елементу структури норми права, яка передбачає конкретне обмеження. Виходячи зі змісту статей 25, 39 Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 р. № 2947-III, шлюб є недійсним, якщо його зареєстровано з чоловіком або жінкою, який (яка) вже перебуває у шлюбі [12]. У даному випадку достатньо лише формального юридичного факту перебування особи у зареєстрованому шлюбі для того, щоб або відмовити їй у реєстрації нового шлюбу до моменту, коли попередні

шлюбні відносини не буде припинено, або визнати зареєстрований шлюб недійсним. Таке обмеження-заборона вводиться державою для забезпечення моральності сімейних відносин та сприяння культурі шлюбу.

Обмеження-обов'язок є таким правовим обмеженням, яке припускає необхідність здійснення особами, що наділені владними повноваженнями, визначених у законі дій виключно в інтересах суспільства та держави. Прикладом цього є положення ст. 8 Закону України «Про державну службу», яка містить обов'язок кожного державного службовця не розголошувати персональні дані осіб, що стали йому відомі у зв'язку з виконанням посадових обов'язків, а також іншу інформацію, яка відповідно до закону не підлягає розголошенню [13]. Наведене положення вказує на те, що державний службовець обмежений законом у використанні інформації, яка стала йому відомою у процесі професійної діяльності. У протилежному випадку нецільове поширення (розголошення) подібної інформації призведе до порушення особистих прав і свобод громадян, створить перепони для реалізації ними цивільної правосуб'єктності, завдасть моральної шкоди тощо. Шляхом уведення такого обмеження держава намагається запобігти порушенню прав і свобод громадян і створити умови для недопущення можливої дискредитації інституту державної служби з боку громадськості.

Доволі близьким за змістом до обов'язку є правове обмеження у вигляді заборони і обмеження-припинення. Якщо держава встановлює заборону на вчинення представниками влади певних

дій, тим самим на них покладається обов'язок утриматися від заборонених дій. У цьому зв'язку М. І. Магузов відзначає, що «заборона є свого роду пасивним обов'язком» [14, с. 740]. Типовим прикладом правового обмеження у вигляді заборони є положення законодавства, що регламентує діяльність правоохоронних органів. Так, ст. 7 Закону України «Про Національну поліцію» № 580-VIII від 2 липня 2015 р. містить заборону для поліцейських за будь-яких обставин сприяти, здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження з людьми [15]. У разі виявлення таких дій закон передбачає виникнення у кожного поліцейського обов'язку вчинити активні дії, спрямовані на їх припинення та обов'язково доповісти безпосередньому керівництву про факти катування та наміри їх застосування. Таким чином, обмеження-заборона імперативно не дозволяє поліцейським виявляти бездіяльність чи утримуватися від втручання у ситуації, пов'язані з неналежним поведінням із людиною, а обмеження-припинення передбачає обов'язковість вчинення активних дій, спрямованих на мінімізацію негативних наслідків такої ситуації. Якщо ж поліцейський як службова особа не дотримається обмеження-заборони, то його діяння, як відзначає О. В. Петришин, набуває соціально небезпечного характеру і може завдати шкоду як інтересам держави, так і громадянам [16, с. 76].

Щодо правового обмеження у вигляді покарання, то воно являє собою форму та засіб правового осудження

носія владних повноважень за протиправну поведінку, в результаті чого права та законні інтереси інших громадян порушуються і вони позбавляються певних благ. Прикладом правового обмеження у вигляді покарання є дія положень Дисциплінарного статуту Збройних Сил України, які передбачають позбавлення солдатів і сержантів строкової військової служби за вчинення дисциплінарного проступку чергового звільнення з розташування військової частини [17]. Таким чином, під час терміну дії дисциплінарного стягнення військовослужбовець обмежений у реалізації права на свободу пересування територією України.

Остання характеристика стосується особливої функціональної ролі обмежень у процесі правового регулювання. Така роль виявляє себе через низку функцій. Зокрема, це:

- функція охорони і захисту суспільних відносин від протиправних посягань (встановлення правових обмежень само по собі є фактором стримування протизаконної активності і попередження протиправної поведінки в інтересах законності і правопорядку);

- функція забезпечення соціальної рівноправності носіїв владних повноважень і інших осіб (встановлення правових обмежень для окремих категорій осіб, які наділені владними повноваженнями, забезпечує баланс соціальних можливостей осіб у суспільстві);

- мотиваційна функція (правові обмеження на рівні суб'єктивного сприйняття мотивують суб'єкта, для якого вони встановлені, до соціально корисної поведінки, сумлінного виконання професійних обов'язків і т. ін.);

– виховна функція (встановлені в законодавстві правові обмеження сприяють формуванню міцної системи правових цінностей у людини, важливості їх відповідального усвідомлення та дотримання);

– функція стимулювання правомірної поведінки (осмислення сутності правових обмежень особою, на яку вони розраховані, і усвідомлення негативних наслідків недотримання обмежень стимулює суб'єкта вчиняти лише правомірно і у спосіб, що найбільш відповідає загальносуспільним інтересам);

– комунікативна функція (сприяє виробленню соціально узгодженої моделі комунікації між собою осіб, які підлягають дотриманню правових обмежень, окреслює межі коректного використан-

ня інформації під час процесів інформаційного обміну).

Висновки. Наведені вище функціональні характеристики правових обмежень вказують на те, що правові обмеження є потужним правовим інструментом, застосування якого дозволяє державі попереджати факти зловживання правом. У демократичній країні XXI ст. правові обмеження покликані створити об'єктивні умови для того, щоб мінімізувати умови для протиправних вчинків осіб, що наділені владою. Превентивний зміст правообмежень є детермінантою бажаної позитивної моделі поведінки носіїв державно-владних повноважень, від дій яких значною мірою залежать ефективність подальшого державного розвитку і авторитет державної влади в суспільстві.

Список використаних джерел

1. Денисова А. Н. Правові обмеження: поняття, види, функції / А. Н. Денисова // Часопис Київ. ун-ту права. – 2011. – №2. – С. 51–55.
2. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве: теоретико-информационный аспект : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / А. В. Малько. – Саратов, 1995. – 40 с.
3. Шульга А. М. Основы теории государства и права : краткое учеб. пособие / А. М. Шульга. – Харьков : ООО «Прометей-Прес», 2006. – 208 с.
4. Малько А. В. Теория государства и права в вопросах и ответах : учеб.-метод. пособие / А. В. Малько. – М. : Юристъ, 2007. – 297 с.
5. Конституция Французской Республики // Маклаков В. В. Конституции зарубежных государств : учеб. пособие / В. В. Маклаков. – М. : Бек, 2002. – С. 32–54.
6. Конституция Федеративной Республики Германия // Маклаков В. В. Конституции зарубежных государств : учеб. пособие / В. В. Маклаков. – М. : Бек, 2002. – 592 с.
7. Конституция Республики Польша / пер. А. Кубик. – Варшава, 1997. – 99 с.
8. Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – №30. – Ст. 141.
9. Подоляка А. М. Державний примус як метод впливу на учасників публічно-правових відносин (теоретичний аспект) [Електронний ресурс] / А. М. Подоляка // Інтернет-база наукових статей і рефератів «www.VuzLib.com». – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/2243/10/>.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 №4651-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2013. – №9–10. – Ст. 88.
11. Алексеев С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1989. – 288 с.
12. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 №2947-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – №21. – Ст. 135.

13. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII // Відом. Верхов. Ради України. – 2016. – № 4. – Ст. 43.
14. Матузов Н. И. Теория государства и права : курс лекций [для студ. высш. учеб. зав.] / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М. : Юристъ, 2005. – 768 с.
15. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // Офіц. вісн. України. – 2015. – № 63. – Ст. 2075.
16. Петришин А. В. Государственная служба. Историко-теоретические предпосылки, сравнительно-правовой и логико-понятийный анализ : монография / А. В. Петришин. – Харьков : Факт, 1998. – 168 с.
17. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 № 551-XIV // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 22. – Ст. 197.

References

1. Denysova A. N. Pravovi obmezhenia: poniattia, vydy, funktsii / Denysova A. N. // Chasopys kyivskoho universytetu prava. – 2011. – № 2. – s. 51–55
2. Malko, A. V. Stymuli y ohranycheniya v prave: teoretyko-ynformatsyonni aspekt: avtoref. dys. na soyskanye uchen. stepeny dokt. yuryd. nauk: spets 12.00.01 «Teoriya y ystoriya hosudarstva i prava; ystoriya politycheskykh y pravovykh ucheniy» / A. V. Malko. – Saratov, 1995. – 40 s.
3. Shulha A. M. Osnovi teorii hosudarstva i prava: kratkoe uchebn. posobyе / Shulha A. M. – Kh.: OOO «Prometei-Pres», 2006. – 208 s.
4. Malko A. V. Teoriya hosudarstva y prava v voprosakh y otvetakh: uchebn.-metod. posobyе / Malko A. V. – M.: Yuryst. – 2007. – 297 s.
5. Konstytutsiya Frantsuzskoi Respublyky // V. V. Maklakov Konstytutsyy zarubezhnykh hosudarstv: uchebn. posobyе / V. V. Maklakov. – M.: Izdatelstvo «Bek», 2002. – S. 32–54
6. Konstytutsiya Federativnoi Respublyky Hermaniya // V. V. Maklakov Konstytutsyy zarubezhnykh hosudarstv: uchebn. posobyе / V. V. Maklakov. – M.: Izdatelstvo «Bek», 2002. – 592 s.
7. Konstytutsiya Respublyky Polsha // Izd-vo Seima. Varshava, 1997 h. (Perevod Anzhei Kubyk), 99 s.
8. Konstytutsiia Ukrainy // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 1996 r. – № 30. – st. 141
9. Podoliaka A. M. Derzhavnyi prymus yak metod vplyvu na uchasnykiv publichno-pravovykh vidnosyn (teoretychnyi aspekt) / A. M. Podoliaka // Internet-baza naukovykh statei i referativ «www.VuzLib.com» // Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <http://vuzlib.com/content/view/2243/10/>
10. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 13.04.2012 № 4651-VI // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 2013 r. – № 9–10. – St. 88
11. Alekseev S. S. Obshchye dozvoleniya y obshchyn zapreti v sovetskom prave / S. S. Alekseev. – M.: «Iurydycheskaia lyteratura», 1989. – 288 s.
12. Simeinyi kodeks Ukrainy vid 10.01.2002 r. № 2947-III // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – 2002. – № 21. – St. 135
13. Zakon Ukrainy «Pro derzhavnu sluzhbu» vid 10.12.2015 r. № 889-VIII // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 2016. – № 4. – St. 43
14. Matuzov N. Y. Teoriya hosudarstva i prava: kurs lektsyi uchebn. [dliya stud. vıssh. uch. zav.] / N. Y. Matuzov, A. V. Malko. —M.: Yuryst, 2005–768 s.
15. Zakon Ukrainy «Pro Natsionalnu politsiyu» № 580-VIII vid 02.07.2015 r. // Ofitsiinyi visnyk Ukrainy. – 2015. – № 63. – St. 2075
16. Petryshyn A. V. Hosudarstvennaia sluzhba. Ystoriya-teoretycheskye predposilky, sravnytelno – pravovoi y lohyko-poniatyini analiz: monohrafiya / Petryshyn A. V. – Kh: Fakt, 1998 h. – 168 s.
17. Zakon Ukrainy «Pro Dystsyplinarnyi statut Zbroinykh Syl Ukrainy» vid 24.03.1999 r. № 551-XIV // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 1999 r. – № 22. – St. 197.

Левада Е. В., соискатель Научно-исследовательского института государственного строительства и местного самоуправления Национальной академии правовых наук Украины, Украина, г. Харьков
e-mail: Lvd_0506@list.ru

Правовые ограничения как средства предупреждения злоупотребления правом (теоретико-правовой аспект)

В статье с позиций общетеоретического анализа раскрывается сущность правовых ограничений как специфических средств предупреждения такого негативного явления, как злоупотребление правом. Приводится классификация правовых ограничений, а также раскрываются основные функциональные характеристики правовых ограничений. Особое внимание акцентируется на освещении законодательных основ регламентации установления правовых ограничений в Украине, а также в таких государствах Европейского Союза, как Франция, Федеративная Республика Германия, Польша. С учетом положений действующего законодательства Украины раскрывается сущность юридического факта-ограничения, ограничения-обязанности, ограничения-запрета, ограничения-прекращения, ограничения-наказания. Обосновывается научная позиция о том, что превентивное содержание правовых ограничений в современном демократическом государстве способствует созданию объективных условий для того, чтобы минимизировать условия для противоправных поступков лиц, которые наделены властными полномочиями.

Ключевые слова: правовые ограничения, злоупотребление правом, должностное лицо, государственно-властные полномочия, запрет, прекращение, права и законные интересы, противоправная деятельность.

Levada O. V., aspirant of the Scientific research institute of state building and local government National academy of legal sciences of Ukraine, Ukraine, Kharkiv
e-mail: Lvd_0506@list.ru

**Legal Limits as a Means of Preventing Abuse of Law
(Theoretical and Legal Analysis)**

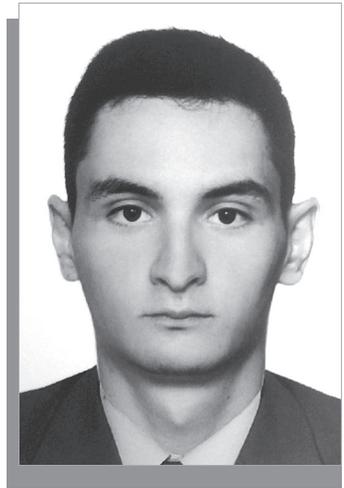
In this article from the position general theoretical analysis reveals the essence of the legal restrictions as a specific warning facilities such a negative phenomenon as an abuse of law. In it provides a classification of legal restrictions, and reveals the basic functional characteristics of legal restrictions. Special emphasis is placed on explanation legislative bases of regulating establishing a legal restrictions in Ukraine, as well as in countries such as the European Union, France, the Federal Republic of Germany, Poland. Based on the current Ukrainian legislation discloses the essence of the legal fact-limitations, restrictions – responsibilities, restrictions – prohibition, restrictions – termination, restrictions – punishment. Substantiates the scientific position that preventive contents of legal constraints in a modern democratic country promotes creation the objective conditions in order to minimize the conditions for the unlawful acts of individuals who are endowed with powers.

Key words: legal restrictions, abuse of law, official person, prohibition, cessation, rights and legitimate interests, illegal activities.

СЛІПЧЕНКО АНАТОЛІЙ СВЯТОСЛАВОВИЧ,

аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна, Україна, м. Харків
e-mail: FYSL31@rambler.ru

УДК 347.1

Значення дефініції «цивільний оборот» у юриспруденції

Досліджено значення поняття «цивільний оборот» для юриспруденції. Зазначено, що поняття дасть змогу окреслити межі його застосування. У навчальному процесі дефініція цивільного обороту дозволить не тільки сформувати уявлення про ті явища, які позначаються словами «цивільний оборот», а й зрозуміти поняття оборотоздатності об'єктів та його видів. Для правозастосування поняття створить умови ефективного захисту порушених прав, вирішення спорів, тлумачення норм та правочинів, усунення сумнівів щодо наявності та належності прав і обов'язків.

Ключові слова: цивільний оборот, оборотоздатність, визначення поняття, правовідносини, об'єкт.

Відомо, що до визначення понять час від часу змушена звертатися кожна людина, тому що знання тих чи інших слів, термінів ще не свідчить про розуміння змісту понять, позначених відомими словами. У свою чергу, через формулювання визначення поняття може набути певних рамок або меж. Такі рамки можуть або розширювати поняття порівняно з різними точками

зору, які були до визначення поняття, або звужувати, але це дає терміну строго фіксованого сенсу. Ці загальновідомі факти щодо ролі поняття набувають значення й у юриспруденції. Одним із таких понять є цивільний оборот.

Як зазначається в юридичній літературі, поняття цивільного обороту досить широко застосовується в теорії

права [1], є одним із найбільш загальних¹, а його значення (визначення) є настільки загальновідомим, що не потребує роз'яснення [2, с. 14, 17–19, 30, 36]. Якщо розглянути твердження В. Л. Яроцького, то, незважаючи на широке застосування терміна «цивільний оборот», дотепер його розуміння й тлумачення у цивілістиці є досить різними, а інколи і протилежними [3, с. 435].

Тому виникає ситуація, коли загальнотеоретичне, загальновідоме поняття, яке широко застосовується в юриспруденції, має різноманітне, а інколи і протилежне визначення (розуміння, тлумачення). І такий підхід матиме місце або у разі відсутності потреби чіткого визначення поняття того чи іншого правового явища, або у разі його багатозначності. Відсутність потреби визначення може бути викликана значним поширенням поняття, або відображенням у ньому чистої абстракції, або неважливістю для права. Багатозначність (полісемічність) терміна може бути викликана недостатністю складу юридичних слів (термінів) порівняно з кількістю існуючих понять; диференціацією наукових понять, що стосуються одного явища, але відбивають різні погляди, гіпотези, точки зору тощо. Також слід зазначити, що в результаті розвитку юридичної науки іноді однозначні спеціальні терміни набувають додаткових

значень і стають багатозначними загальнонауковими термінами. В інших випадках поняття повинно бути чітким, ясним та недвозначним, не повинно містити хибного кола понять, які ще не визначені, а кожний термін має бути використаний не більше одного разу, якщо він відповідає означуваному поняттю. У разі порушення цієї вимоги один і той самий термін (символ) позначатиме різні поняття.

Метою даної статті є встановлення значення поняття «цивільний оборот» для юриспруденції, яке широко застосовується у правовій науці взагалі і в науці цивільного права зокрема.

Методологічно хотілося б відзначити, що будь-які правові визначення повинні адекватно розкривати зміст того чи іншого поняття, виділяти його родові та видові ознаки, включати характеристики у стислій та сукупній формі. Це необхідно не тільки тому, що допомагає реалізувати принцип нормотворчої економії, а також тому, що без цього неможливо з відповідною точністю відтворити думку законодавця, полегшити використання такого терміна і бути впевненим у розумінні іншою людиною саме того змісту, який хотілося передати, використовуючи це поняття.

Це стосується і поняття цивільного обороту, термін якого використовується в юридичній практиці і теорії досить активно, але кожен, хто його використовує, вкладає, як правило, в нього свій сенс. Це привело до того, що в сучасній цивілістиці існує безліч запропонованих визначень даного поняття. Їх існування та кількість вказують на його значення для цивільного права. Але при позитивному ставленні до різноманіт-

¹ Огляд літератури та критику відповідних точок зору щодо поняття цивільного обороту див. Советский гражданский оборот (понятие и основные звенья) // Вопросы гражданского, трудового права и гражданского процесса : ученые записки Свердлов. юрид. ин-та им. А. Я. Вышинского. – Т. V. – М. : Госюриздат, 1957. – С. 3 та наступн.

них наукових підходів, які всебічно розкривають цивільний оборот як правову категорію, їх кількість ускладнює застосування самого поняття. У сукупності вони створюють враження, що поняття цивільного обороту охоплює все цивільне право, а можливо, навіть виходить за його межі, або навпаки – досить звужує його. Очевидно, що подібна безмежність заважає ефективному використанню такого терміна. Методологічно визначене поняття цивільного обороту повинно бути не «надто широким», але й не «надто вузьким». Інакше у першому випадку воно міститиме в собі ті явища, які не стосуються цивільного обороту, тобто таке визначення призведе до розширення його обсягу. У другому – відбудеться звуження змісту визначального поняття. Як наслідок, за його межами залишаться окремі елементи цивільного обороту. Загалом, і розширення, і звуження викличуть невідповідність визначеного обсягу поняття та його дійсного змісту.

Так, в юридичній літературі інколи пропонують розглядати цивільний оборот як сукупність усіх цивільних правовідносин [4, с. 56; 5, с. 10]. Подібне розуміння цього поняття вказує на те, що в нього мають входити не лише майнові, а й усі особисті немайнові правовідносини. Але, згідно зі ст. 178 ЦК України, не можуть перебувати в обороті ті об'єкти, які є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи. Таку невід'ємність мають особисті немайнові блага, а отже, особисті немайнові правовідносини, об'єктами в яких є особисті немайнові блага, не повинні стосуватися поняття цивільного обороту. Наприклад, такі блага, як життя, здоров'я, свобода – це

об'єкти цивільних правовідносин, але в силу своєї невід'ємності від особи, якій вони належать, вони не можуть бути віднесені до обороту. Або ми змушені будемо визнати, що правовідносини (особисті немайнові правовідносини), об'єкти в яких необоротоздатні, є частиною цивільного обороту.

На відміну від представників вищенаведеного підходу, С. М. Братусь [6, с. 71], В. А. Дозорцев [4, с. 56], В. Л. Яроцький [3, с. 436], Л. О. Чеговадзе [5, с. 10], М. А. Рожкова [1], Б. Б. Ебзєєв [7, с. 33] вважають, що цивільний оборот включає в себе лише майнові відносини. При цьому, на думку частини з них, майнові відносини цивільного обороту поділяються на відносини з приводу належності майна його власнику, тобто речові; відносини з приводу переходу майна від одних осіб до інших; та відносини з управління майном [5, с. 10; 7, с. 33]. Останні дві групи – це зобов'язальні.

Така точка зору вказує на необхідність віднесення до нього і абсолютних майнових правовідносин, що викликає певні суперечності при визначенні цивільного обороту. Так, вилученими з цивільного обороту вважаються речі, які не можуть переходити від одного суб'єкта до іншого в межах цивільно-правових відносин [8, с. 313]. Але така неможливість переходу (необоротоздатність) зовсім не означає, що самі блага нікому не належать. Їх власником є зазвичай держава [8, с. 313]. Тому правовідносини власності на об'єкти, вилучені з цивільного обороту, повинні бути віднесені до поняття цивільного обороту як абсолютні майнові правовідносини (правовідносини, що виникають

з приводу належності майна). У свою чергу, сама назва «об'єкти, вилучені з цивільного обороту» вказує, що ці блага вважаються невід'ємними від особи на підставі прямої вказівки закону, а значить, не можуть стосуватися цивільного обороту. Правовідносини з таким об'єктом не можуть розглядатися як такі, що входять до поняття цивільного обороту, оскільки вилучені з нього. Наприклад, об'єкти, зазначені у Червоній книзі України, які утримуються (зберігаються) підприємствами, установами та організаціями державної або комунальної форми власності, є об'єктами права відповідно державної або комунальної власності, а розведені (отримані) у штучних умовах від законно набутих у приватну власність об'єктів Червоної книги України, а також ввезені в Україну з-за кордону або набуті в Україні в осіб, які мають право приватної власності на ці об'єкти, є приватною власністю юридичних або фізичних осіб. Хоча ці блага й не можуть змінювати власника, тобто стосуватися цивільного обороту, але вони є об'єктами речових правовідносин.

Отже, включення до цивільного обороту абсолютних правовідносин настільки збільшить обсяг поняття цивільного обороту, що воно припинить відображати свою сутність. У нього увійдуть і ті правовідносини, які відображатимуть статику, належність, присвоєність благ. Але така позиція свого часу зазнала критики її противників, які вважають, що цивільний оборот – це лише зобов'язальні правовідносини [9, с. 296–297].

Щодо останньої точки зору, то серед вчених-цивілістів практично не виникає

суперечки стосовно того, що за своєю природою зобов'язальні правовідносини оформлюють перехід більшості об'єктів цивільних правовідносин від одних учасників (суб'єктів) до інших, забезпечують процес руху цінностей у суспільстві, тобто динаміку майнових відносин. Разом з тим І. А. Полуяхтов у ході свого дослідження дійшов висновку, що ототожнення цивільного обороту та зобов'язань дуже збіднює поняття цивільного обороту, тому що виключає з нього речові договори, у межах яких майно одних осіб може надаватися іншим особам [10, с. 22], спадкування, інші види правонаступництва та форми руху благ. Більше того, на думку вченого, навіть виникнення зобов'язальних правовідносин іще не вказує, що майно переходить від однієї особи до іншої. І з цим важко не погодитись. Так, наприклад, у разі добровільного розірвання договору купівлі-продажу ще до моменту його належного виконання, має місце виникнення зобов'язання, але передачі (обороту) об'єкта цивільного права не відбувається. Виникнення зобов'язання без обороту об'єкта матиме місце й у разі, коли за договором підядру результат виконаних робіт не може бути переданий, оскільки його втрачено в результаті дії непереборної сили.

Звужене розуміння цивільного обороту на підставі його ототожнення із зобов'язаннями дозволяє вільно передавати, відчужувати за допомогою речових договорів об'єкти, які обмежені та вилучені з цивільного обороту. Така ситуація, на наш погляд, є неприпустимою.

Частина дослідників пропонує під цивільним оборотом розуміти сукуп-

ність юридичних фактів (правочинів) [6, с. 71; 7, с. 33; 3, с. 436]. У той же час іще О. О. Красавчиков зазначав, що юридичні факти самі по собі не приводять до руху об'єктів [11, с. 14].

Сприйняття цивільного обороту як сукупності юридичних фактів (правочинів) можливе лише за умови ототожнення цих понять, коли між ними буде поставлено знак рівності. І тут не можна не погодитися з вищенаведеною думкою О. О. Красавчикова. Разом з тим і категоричність підходу останнього також є сумнівною. Адже, як уже зазначалося вище, речові договори здатні породжувати перехід об'єктів і прав на них, тобто створювати цивільний оборот. Останній виникає і здійснюється на підставі і в межах правочинів. До таких можна віднести реальні договори дарування, договори про встановлення сервітутів, емфітевзису, суперфіцію [12, с. 111] і т. ін. Наприклад, договір про встановлення суперфіцію передбачає перехід земельної ділянки, призначеної під забудову, та права на її використання. При цьому рух об'єкта (земельної ділянки) відбувається не в межах зобов'язальних правовідносин, а в межах речового договору, тобто правочину.

Отже, виключення з цивільного обороту абсолютно всіх правочинів (інших юридичних фактів) було б необґрунтованим [10, с. 22]. Тоді з нього необхідно було б вилучити заповіт, який входить до юридичного складу та опосередковує надання спадкової маси, ліцензії, що опосередковує перехід майнових прав на результати творчої, інтелектуальної діяльності тощо. А це було б неправильним та звузило б обсяг поняття цивільного обороту.

Інколи зустрічаються спроби ототожнити з цивільним оборотом правонаступництво. Але, незважаючи на всю подібність до правонаступництва, цивільний оборот йому не тотожний [10, с. 38]. В. А. Белов відзначає (і з цим не можна не погодитися), що поняття цивільного обороту охоплює не тільки випадки вчинення правочинів, спрямованих на виникнення правонаступництва, а й випадки переходу об'єктів цивільних прав від одного суб'єкта до іншого на підставі інших юридичних фактів [13, с. 69] та в іншому порядку. Наприклад, ст. 330 ЦК України передбачає, що майно, яке відчужене особою, що не мала на це відповідного права, переходить до добросовісного набувача (з переходом до нього права власності), якщо відповідно до ст. 388 ЦК України воно не може бути витребуване у нього. Інший приклад. Відповідно до ст. 333 ЦК України особа, яка збирала ягоди, лікарські рослини, зловила рибу або здобула іншу річ у лісі, водоймі тощо, набуває їх у власність, якщо вона діяла відповідно до закону, місцевого звичаю або загального дозволу власника відповідної земельної ділянки. Можна звернути увагу, що наведені норми передбачають оборот об'єктів у порядку, відмінному від правонаступництва.

Очевидно, що ототожнення цивільного обороту та правонаступництва створювало б можливість оминати заборону та обмеження щодо вільного переходу й відчуження об'єктів, вилучених з обороту та обмежених у ньому, наприклад, за допомогою первісних підстав виникнення права власності.

Висловлюється точка зору, що цивільний оборот – це не сукупність тих

чи інших елементів, а процес (рух) переходу суб'єктивних прав та обов'язків [10, с. 69; 14, с. 40] та/або об'єктів [14, с. 40; 15, с. 44]. Але в такому разі нівелюється значення елементів цивільного обороту.

Перелік існуючих визначень поняття цивільного обороту можна було б продовжувати, але навіть наведених достатньо для того, щоб зрозуміти, що подібна безмежність заважає ефективному законотворенню, реалізації принципу нормотворчої економії, а також ускладнює можливість із відповідною точністю відтворити думку законодавця.

Значення поняття цивільного обороту важко переоцінити і для теорії цивільного права. Завдяки йому виникає можливість розкрити зміст поняття, з'ясувати його істотні й загальні властивості. Це, у свою чергу, дасть можливість відрізнити поняття цивільного обороту від усіх інших, навіть подібних категорій, від яких вони відрізняються принаймні деякими істотними властивостями. Визначення поняття цивільного обороту дасть можливість окреслити межі його застосування. Адже воно повинно бути не «надто широким», але й не «надто вузьким». У першому випадку в нього увійдуть ті явища, які не стосуються цивільного обороту, у другому – відбудеться звуження змісту визначального поняття.

Значення дефініції цивільного обороту й у навчальному процесі дуже важливе. Адже будь-яке поняття – це певна форма мислення, за допомогою якої відображається множина предметів (елементів) у їх істотних і загальних ознаках. І такими предметами є форми та способи, засоби та види цивільного

обороту, їх прояви та взаємозв'язки. Поняття – це ціла система знань. І таке розуміння поняття йде від І. В. Ф. Гегеля. Відомо, що навчальний процес повинен базуватися на системних знаннях, а освіта – мати системний характер.

Дефініція цивільного обороту дозволить не тільки сформулювати уявлення про ті явища, які позначаються словами «цивільний оборот», а й зрозуміти поняття оборотоздатності об'єктів та його види.

Визначення цивільного обороту має значення для правореалізації. Наприклад, у ч. 2 ст. 1116 ЦК України зазначено, що договором комерційної концесії може бути передбачено використання предмета договору із зазначенням або без зазначення території використання щодо певної сфери цивільного обороту. Але очевидно: щоб окреслити сферу цивільного обороту, учасники договору мають розуміти, що таке цивільний оборот та які сфери його існування можуть бути.

Також велике значення має дане поняття і для правозастосування. Саме останнє дозволяє захищати порушені права, вирішувати спори, тлумачити норми та правочини, усувати сумніви щодо наявності та належності прав і обов'язків. Адже саме правозастосування повинно відбуватися у правових межах. Тому чіткість визначень має для нього істотне значення. Так, відповідно до п. 4 ч. 2 ст. 432 ЦК України суд у випадках та в порядку, встановлених законом, може постановити рішення про вилучення з цивільного обороту матеріалів та знарядь, які використовувалися переважно для виготовлення товарів з порушенням права інтелектуальної

власності або вилучення та знищення таких матеріалів та знарядь. У зв'язку з необхідністю застосування наведеної норми суд повинен чітко розуміти, що таке цивільний оборот. Адже не викликає сумнівів, що вилучити товар із цивільного обороту можливо лише у випадку, коли цей товар у ньому перебуває. Якщо ж він перебуває поза цивільним оборотом, то і вилучити його неможливо. Так, якщо цивільний оборот – це лише процес переходу (динаміка) тих чи інших благ від однієї особи до іншої, то матеріали та знаряддя, які хоч і використовувалися для виготовлення товарів з порушенням права інтелектуальної власності, але більше не використовуються і при цьому не відчужуються, не передаються, не переходять до інших осіб, не підлягають вилученню. Адже статика майнових правовідносин вказуватиме на відсутність цивільного обороту. Якщо ж останній – це і правовідносини щодо належності тих чи інших об'єктів, то вищенаведені матеріали та знаряддя підлягають вилученню їх у особи.

При застосуванні п. 4 ч. 2 ст. 432 ЦК України суд повинен уявляти, що є цивільним оборотом, і для того, щоб розуміти, як буде виконуватися постановлене рішення про вилучення з цивільного обороту матеріалів та знарядь, які використовувалися для виготовлення товарів з порушенням права інтелектуальної власності. Якщо цивільний оборот – це всі цивільні правовідносини, то вилучення з цивільного обороту потрібно розуміти як виведення матеріалів та знарядь із режиму об'єктів цивільного права (щоправда, незрозуміло,

як це здійснити). Якщо це лише зобов'язання, то вилучення з цивільного обороту повинно розумітися як знерухомлення об'єкта. Такі блага не зможуть відчужуватися, переходити від однієї особи до іншої, але й далі належатимуть особі, якій і належали. У цьому разі матеріали та знаряддя припиняють бути об'єктами цивільного обороту, разом з тим залишаються об'єктами абсолютних майнових правовідносин, наприклад права власності (правовідносин, що виникають щодо належності майна). Управомочена особа може продовжувати їх подальше використання. Якщо ж цивільний оборот – це сукупність правочинів, то вилучення об'єктів з нього лише обмежить можливість вчинення щодо них правочинів. Але останні будуть здатні відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої на підставі інших юридичних фактів. І таких прикладів можна наводити безліч, залежно від того, яке визначення буде використане для розуміння цивільного обороту.

На завершення можна зазначити, що визначення поняття цивільного обороту має значення не тільки для цивільного, цивільно-процесуального правозастосування, а й для застосування норм інших галузей права. Наприклад, відповідно до ст. 96¹ Кримінального кодексу України для спеціальної конфіскації майна, вилученого з цивільного обороту, передбачено підстави, відмінні від підстав спеціальної конфіскації майна, яке не вилучено з цивільного обороту. А тому, якщо буде конфісковано майно, що його вилучено з цивільного обороту на підставах, передбачених для майна, не вилученого з цивільного обороту, то

така конфіскація має вважатися проти-правною, незаконною, та такою, що порушує конституційні права особи. Протиправною, незаконною, та такою, що порушує конституційні права особи, буде і спеціальна конфіскація майна, не вилученого з цивільного обороту на підставах, передбачених для майна вилученого. Щоб такого не відбувалося, необхідно мати чітке уявлення не тільки про цивільний оборот, а й про те, що таке вилучення з нього. Це вилучення їх у особи, в якій вони пере-

бувають, або заборона використання, заборона відчужувати (передавати іншим особам) тощо.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати про необхідність подальших наукових досліджень цивільного обороту як правової категорії, їх перспективи. Вони дозволять сформулювати дефініцію цивільного обороту та задовольнити потребу, що нагально існує в нашому сучасному суспільстві, не тільки в загальних положеннях, а й в окремих підгалузях цивільного права.

Список використаних джерел

1. Рожкова М. А. Применение в коммерческом обороте мировой сделки (Подготовлен для Системы Консультант Плюс, 2004) [Електронний ресурс] / М. А. Рожкова. – Режим доступу: <http://www.yurclub.ru/ibf/lofiversion/index.php/t75074.html>.
2. Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву / М. М. Агарков. – М. : Юридат, 1940. – 192 с.
3. Яроцький В. Л. Цінні папери в механізмі правового регулювання майнових відносин (основи інструментальної концепції) : монографія / В. Л. Яроцький. – Х. : Право, 2006. – 544 с.
4. Дозорцев В. А. Объекты права государственной социалистической собственности и их классификация / В. А. Дозорцев // Сов. государство и право. – 1949. – № 1. – С. 55–63.
5. Чеговадзе Л. А. Избранные вопросы по курсу «Гражданское право России» : курс лекций / Л. А. Чеговадзе. – Н. Новгород, 2002. – 230 с.
6. Братусь С. Н. О понятии гражданского оборота : докл. на заседании сектора гражд. права ВИЮН / С. Н. Братусь // Сов. государство и право. – 1949. – № 11. – С. 71–78.
7. Эбзеев Б. Б. Гражданский оборот: понятие и юридическая природа / Б. Б. Эбзеев // Государство и право. – 1999. – № 2. – С. 32–38.
8. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. Т. 1 / за відп. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 832 с.
9. Красавчиков О. А. Советская наука гражданского права (понятие, предмет, состав и система) / О. А. Красавчиков // Учен. тр. Свердл. юрид. ин-та. Сер. «Гражданское право». – Т. 6. – Свердловск : Унив. тип., 1961. – 824 с.
10. Полуяхтов И. А. Гражданский оборот имущественных прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / И. А. Полуяхтов. – Екатеринбург, 2002. – 183 с.
11. Красавчиков О. А. Советский гражданский оборот (понятие и основные звенья) / О. А. Красавчиков // Учен. зап. Свердл. юрид. ин-та. Сер. «Вопр. гражд., труд. права и гражд. процесса». – М. : Госюриздат, 1957. – Т. 5. – С. 3–12.
12. Сліпченко С. О. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів : монографія / С. О. Сліпченко. – Х. : Діса плюс, 2013. – 552 с.
13. Белов В. А. Объект субъективного гражданского права, объект гражданского правоотношения и объект гражданского оборота: содержание и соотношение понятий / В. А. Белов // Объекты гражданского оборота : сб. ст. / отв. ред. М. А. Рожкова. – М. : Статут, 2007. – 542 с.
14. Чеговадзе Л. А. Структура и состояние гражданского правоотношения / Л. А. Чеговадзе. – М., 2004. – 542 с.
15. Астахова М. А. К вопросу о понятии гражданского оборота / М. А. Астахова // Бюл. нотар. практики. – 2006. – № 5. – С. 42–44.

References

1. Rozhkova M. A/ Primenenie v kommercheskom oborote mirovoy sdelki (Podgotovlen dlia Sistemi Konsultant Plus, 2004) [Elektronniy resurs]/ M. A. Rozhkova. – Rezhim dostupu : <http://www.yurclub.ru/ibf/lofiversion/index.php/t75074.html> [in Russian].
2. Agarkov M. M. Obiazatelstva po sovetскому grazhdanskomu pravu / M. M. Agarkov. – M. : Yirizdat, 1940. – 192 s. [in Russian].
3. Jarockiy V. L. Cinni paperi v mehanizme pravovogo regulirovaniya maynovih vidnosin (osnovi instrumentalnoyi koncepciyi) : monogr. / V. L. Jarockiy. – H. : Pravo. – 2006. – 544 s. [in Ukrainian].
4. Dozorcev V. A. Obyekni prava gosudarstvennoy socialisticheskoy sobstvennosti i ih klassifikacija / V. A. Dozorcev // Sov. gosudarstvo i pravo. – 1949. – № 1. – S. 55–63. [in Russian].
5. Chegovadze L. A. Izbrannie voprosi po kursu «Grazhdanskoe pravo Rossii» : kurs lekciy / L. A. Chegovadze. – N. Novgorod, 2002. – 230 s. [in Russian].
6. Bratus S. N. O poniatii grazhdanskogo oborota : dokl. na zasedanii sektora grazhd. Prava VIJUN / S. N. Bratus // Sov. gosudarstvo i pravo. – 1949. – № 11. – S. 71–78. [in Russian].
7. Ebzeev B. B. Grazhdanskiy oborot: poniatie I yuridicheskaja priroda / B. B. Ebzeev // Gosudarstvo i pravo. – 1999. – № 2. – S. 32–38. [in Russian].
8. Naukovo-praktichniy komentar Wivilnogo kodeksu Ukraini : v 2 t. – T. 1. / za vidpovid. red. O. V. Dzera (ker. avt. kol.), N. S. Kuznecova, V. V. Luc. – K. : Jurinkom Inter, 2005. – 832 s. [in Ukrainian].
9. Krasavchikov O. A. Sovetskaya nauka grazhdanskogo prava (poniatie, predmet, sostav I sistema) / O. A. Krasavchikov // Uchenie trudi Sverdl. yurid. in-ta. Ser. «Grazhdanskoe pravo». – T. 6. – Sverdlovsk : Univ. tip., 1961. – 824 s. [in Russian].
10. Polyjahtov I. A. Grazhdanskiy oborot imushchestvennih prav : dis. ... kand. jurid. nauk : 12.00.03 / I. A. Polyjahtov. – Yekaterinburg, 2002. – 183 s. [in Russian].
11. Krasavchikov O. A. Sovetskiy grazhdanskiy oborot (poniatie s osnovnie zvtnyia) / O. A. Krasavchikov // Uchenie zapiski Sverdlovsk. yuridich. in-ta. – Ser. «Vopr. grazhdanskogo, trudovogo prava i grazhdanskogo processa». – M. : Gosyurizdat, 1957. – T. 5. – S. 3–12. [in Russian].
12. Slipchenko S. O. Osobisti nemaynovi pravovidnosini shchodo oborotozdatnih obiyektov : monogr. / S. O. Slipchenko. – H. : Disa plyus, 2013. – 552 s. [in Ukrainian].
13. Belov B. A. Obiyekt subiyektivnogo prava, obiyek grazhdanskogo pravootnosheniya i obiyek grazhdanskogo oborota: sodержaniye I sootnosheniye poniatiy / B. A. Belov // Obiyekti grazhdanskogo oborota : sb. st. ; otv. red. M. A. Rozhkova. – M. : Statut, 2007. – 542 s. [in Russian].
14. Chegovadze L. A. Struktura I sostoyaniye grazhdanskogo pravootnosheniya / L. A. Chegovadze. – M., 2004. – 542 s. [in Russian].
15. Astahova M. A. K voptosu o poniatii grazhdanskogo oborota / M. A. Astahova // Biuletен` notarialnoy praktiti. – 2006. – № 5. – S. 42–44. [in Russian].

Слипченко А. С., аспирант кафедры гражданско-правовых дисциплин Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, Украина, г. Харьков
e-mail: FYSL31@rambler.ru

Значение дефиниции «гражданский оборот» в юриспруденции

В статье исследуется значение понятия «гражданский оборот» для юриспруденции. Автор отмечает, что понятие позволяет очертить границы его применения. В учебном процессе дефиниция гражданского оборота позволит не только сформировать представление о тех явлениях, которые обозначаются словами «гражданский оборот», но и уяснить понятие оборотоспособности объектов и их виды. Для правоприменения понятие создаст условия эффективной защиты нарушенных прав, разрешения споров, толкования норм и сделок, устранения сомнений в наличии и принадлежности прав и обязанностей.

Ключевые слова: гражданский оборот, оборотоспособность, определение понятия, правоотношения, объект.

Slipchenko A. S., a graduate student of the department of the civil legal disciplines of V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, Kharkiv
e-mail: FYSL31@rambler.ru

The Value of the Definition «Civil Circulation» in the Jurisprudence

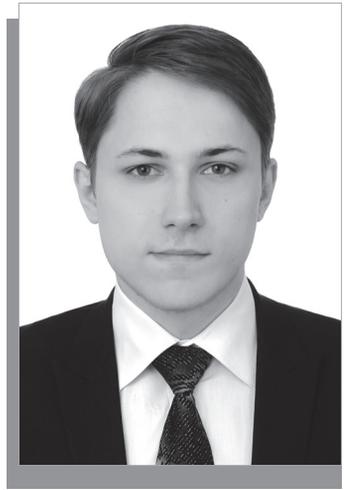
The article explores the meaning of «civil circulation» for the jurisprudence. The author notes that it allows you to outline the boundaries of its usage. In the educational process, the definition of civil circulation will let you not only to form an idea of the events, which are indicated by the words «civil circulation», but also to understand the concept of the Calculability of objects and their types. For the law enforcement the concept, will create the conditions for the effective protection of the violated rights, settlement of disputes, the interpretation of the rules and dealership, eliminating doubts of existence and accessory of rights and obligations. That is why the court have to understand what the civil transactions means, in order to understand how it will be carried out the decision to withdraw from the civil circulation materials and tools that have been used for the manufacturing of goods with violation of intellectual property rights. If the civil circulation – it is all of the civil relations, then the withdrawal from the civil circulation should be understood as the withdrawal of materials and tools of the regime of civil rights objects. If it is only the obligation, the withdrawal from the civil circulation should be understood as the immobilization of the object. Such benefits cannot be alienated, transferred from one person to another; but will continue to belong to the person to whom they belonged. In this case, the materials and equipment cease to be the objects of civil circulation, however, remains the objects of the absolute property of legal entities, such as property rights. However, the authorized person can continue their further usage. If the civil circulation – a set of dealership, then the removal of objects from it only limit the possibility of making transactions in respect of them. But the latter will be able to be alienated or transferred from one person to another on the basis of other legal facts.

Key words: civil circulation, transferable, definition, legal, object.

ШПАК МАКСИМ ВОЛОДИМИРОВИЧ,

аспірант кафедри цивільного процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Харків
e-mail: maxim_shpak93@mail.ru
ORCID 0000-0003-2119-3828

УДК 347.921.4

Принцип професіоналізму як засада надання кваліфікованої правової допомоги адвокатом у цивільному процесі

Наведено характеристику принципу професіоналізму як основної засади діяльності адвокатів під час надання правової допомоги у формі процесуального представництва у цивільному процесі України. Запропоновано широке та вузьке розуміння принципу професіоналізму діяльності адвоката. Висвітлено та охарактеризовано елементи принципу професіоналізму як засади надання кваліфікованої правової допомоги у діяльності адвоката.

Ключові слова: принцип професіоналізму, цивільне процесуальне представництво, діяльність адвоката, цивільне судочинство, адвокат у цивільному процесі.

Постановка проблеми та актуальність теми дослідження. Розроблення та впровадження реформ, які стосуються питань здійснення адвокатської діяльності, мають за мету удосконалити як цивільне процесуальне законодавство в частині процесуального представництва, так і Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (2012) [1]. Викликають науковий інтерес можливі новели до основних засад здійснення адвокатської ді-

яльності у цивільному процесі. У зв'язку з цим звертає на себе увагу положення Законопроекту № 1794-1 від 4 лютого 2015 р. [2], яким пропонується закріплення на нормативному рівні принципу професіоналізму адвокатської діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить про те, що чимало вчених приділяло увагу вивченню питань принципів цивільного процесу. Останні є предметом наукових дослі-

джень багатьох науковців, серед яких слід відзначити праці О. Ф. Воронова [3, с. 39], К. В. Гусарова [4, с. 81, 87], В. В. Комарова [5, с. 116–117], В. Ю. Мамницького [6, с. 73; 7, с. 8], О. В. Рожнова [8, с. 31; 9, с. 8] та ін.

Разом з тим у науковій літературі на цей час дослідження змісту принципу професіоналізму як засади надання кваліфікованої правової допомоги адвокатом у цивільному процесі не набуло розвитку, незважаючи на прагнення законодавця закріпити цей принцип у правових нормах.

Метою статті є дослідження принципу професіоналізму як важливої засади здійснення діяльності адвокатів, зокрема, під час надання професійної правової допомоги у цивільному процесі.

Виклад основного матеріалу. Законопроектом № 1794-1 від 4 лютого 2015 р. [2] пропонується доповнення змісту ч. 1 ст. 4 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» принципом професіоналізму адвокатської діяльності.

Відповідно до ст. 59 Конституції України кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Згідно з ч. 1 ст. 40 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК), представником у суді може бути адвокат або інша особа, яка досягла вісімнадцяти років, має цивільну процесуальну дієздатність і належно посвідчені повноваження на здійснення представництва в суді, за винятком осіб, визначених у ст. 41 ЦПК.

У зв'язку з цим заслуговують на підтримку позиції С. С. Бичкової та Г. В. Чурпіти, що представництво інтересів осіб, які беруть участь у справі, професійними захисниками (адвокатами) є комплексним інститутом цивільного процесуального права, що об'єднує в собі правові норми різної галузевої приналежності [10, с. 23].

Таким чином, принцип професіоналізму як засада надання кваліфікованої правової допомоги у цивільному процесі має, так би мовити, галузеве «забарвлення». Останнє полягає у галузевому розмаїтті правосуб'єктності адвоката виходячи з різноманітності його процесуальних прав та обов'язків залежно від виду судочинства, в якому здійснюється професійна діяльність адвоката.

Разом з тим аналіз судової практики свідчить про існуючі факти непрофесіоналізму адвокатів під час реалізації повноважень представника у цивільному процесі. Апеляційними судами України з 1 січня 2012 р., наприклад, винесено низку відповідних окремих ухвал, які мали на меті реагувати на прояви непрофесійності адвокатів. Деякі із вказаних окремих ухвал стосувалися питань притягнення адвокатів до відповідальності Кваліфікаційно-дисциплінарними комісіями адвокатури з причин неналежного виконання адвокатами своїх обов'язків під час надання правової допомоги при розгляді цивільних справ, які на них покладені [11–15].

Враховуючи це, доречно згадати норми, які зафіксовані у Правилах адвокатської етики, які затверджені 17 листопада 2012 р. Безпосередній зв'язок із досліджуваним питанням має

ст. 11 вказаних Правил, у ч. 1 якої йдеться про те, що, зважаючи на суспільну значущість і складність професійних обов'язків адвоката, від нього вимагається високий рівень професійної підготовки, ґрунтовне знання чинного законодавства, практики його застосування, опанування тактики, методів і прийомів адвокатської діяльності, ораторського мистецтва. Згідно з ч. 4 цієї статті адвокат має постійно підвищувати свій професійний рівень та кваліфікацію, володіти достатньою інформацією про зміни у чинному законодавстві [16].

На нашу думку, принцип професіоналізму діяльності адвоката необхідно розуміти в двох аспектах: широкому та вузькому. У широкому – як специфічну та основоположну засаду діяльності адвоката, яка в цілому передбачається Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [1] та яка пов'язана з реалізацією та сумлінним виконанням покладених на адвоката обов'язків з метою надання кваліфікованої правової допомоги особам, які її потребують. У вузькому – як фундаментальну засаду діяльності адвоката, як професійного процесуального представника безпосередньо під час надання правової допомоги у цивільному процесі (галузеве «забарвлення» зазначеного принципу).

Дослідження будь-якого правового принципу було б неповним без аналізу його основних положень. На думку автора, елементами принципу професіоналізму як засади надання кваліфікованої правової допомоги у діяльності адвоката виступають:

1) наявність у особи, що надає правову допомогу, правового статусу адвоката, який характеризується специфічним правовим становищем особи, яка має свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю, здійснює свою професійну діяльність у цій сфері, а також відображає місце останнього у правовому полі правовідносин, зокрема під час надання правової допомоги у формі процесуального представництва у цивільному процесі;

2) досконала фахова юридична підготовка адвоката, що характеризується поглибленням та накопиченням правових знань останнього безпосередньо під час зайняття практичною діяльністю у сфері цивільного процесу, а також суміжної процесуальної діяльності, яка пов'язана з цивільним судочинством;

3) належне володіння теоретичними та практичними навичками застосування цивільного процесуального права, що може ефективно позначитися на результаті професійної діяльності адвоката при наданні правової допомоги заінтересованим особам під час розгляду цивільної справи судом.

У зв'язку з аналізом принципу професіоналізму як засади надання кваліфікованої правової допомоги адвокатом у цивільному процесі слід звернути увагу на відмінності професійної діяльності від непрофесійної. Цікавими у зв'язку з цим є роздуми М. Ю. Барщевського. Під поняттям «непрофесійна юридична практика» вказаний автор розуміє практику, яка здійснюється без дотримання основоположних принципів (чесність, компетентність і сумлінність) [17, с. 39].

Безперечно важливою є позиція А. В. Юдіна, який підкреслює, що професійні представники найчастіше є єдиними, за винятком суду, суб'єктами цивільного процесу, які обізнані щодо змісту норм матеріального та процесуального права. На думку вченого, це робить їх, поряд із судом, свого роду «провідниками» норм закону в правозастосовчій практиці й частково покладає на них відповідальність за прийнятність правової позиції, яку займає сторона [18, с. 487].

Таким чином, принцип професіоналізму діяльності адвоката як цивільного процесуального представника виступає важливою та своєрідною гарантією сумлінного виконання останнім покладених на нього функцій надання правової допомоги у формі процесуального представництва під час розгляду цивільної справи. На нашу думку, прийняття Законопроекту № 1794-1 від 4 лютого 2015 р. [2] стосовно доповнення змісту ч. 1 ст. 4 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» принципом професіоналізму адвокатської діяльності є логічним та правильним кроком при оновленні чинного законодавства. Вважаємо, що активна законотворча діяльність щодо розроблення та впровадження подібних новел є позитивним кроком у оновленні як процесуального, так і матеріального законодавства України. Доречно зазначити, що вказаним законопроектом пропонується також низка інших змін, проте метою цієї наукової статті є дослідження саме принципу професійності діяльності адвоката як цивільного процесуального представника під час надання правової допомоги.

Разом з тим варто підкреслити, що законодавчі пропозиції щодо «монополізації» надання правової допомоги виключно адвокатами неоднозначно сприймалися в юридичній літературі. Наприклад, С. С. Бичкова та Г. В. Чурпіта відстоюють позицію стосовно доцільності допущення представниками до участі у справі як адвокатів, так і інших осіб, які відповідають встановленим у законі вимогам. Зазначені автори вважають, що виконання функцій процесуального представництва виключно адвокатами не зможе гарантувати належний рівень надання правової допомоги в суді. На обґрунтування своєї позиції вказаними вченими наводяться такі підстави:

1) це суперечить одному з основних принципів цивільного судочинства – принципу диспозитивності, згідно з яким особи, які беруть участь у справі, розпоряджаються своїми правами відносно предмета спору, в тому числі, самостійно обирати те, яким шляхом здійснювати свої цивільні процесуальні права та виконувати свої цивільні процесуальні обов'язки;

2) представник у цивільному процесі – це особа, яка перш за все володіє суб'єктивним цивільним процесуальним правом здійснювати в суді процесуальні дії в інтересах та від імені особи, яку він представляє, а не надавати особі, яку представляють, кваліфіковану юридичну допомогу. Також, на думку С. С. Бичкової та Г. В. Чурпіти, захисна функція відіграє допоміжну роль у процесуальному представництві, основною метою якого є сприяння особі у здійсненні її цивільних процесуальних прав та виконанні цивільних процесуальних обов'язків;

3) не всі особи, які беруть участь у справі, мають матеріальну можливість забезпечити представництво своїх інтересів в суді за допомогою адвокатів, послуги яких є за загальними правилами платними;

4) не завжди наявність у особи свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю (через недоліки освіти, особистих якостей людини, віку тощо) може гарантувати належний рівень надання юридичної допомоги в суді [10, с. 26–27].

На нашу думку, наведені позиції вказаних авторів не є повністю виправданими, оскільки:

1) реалізацію принципу диспозитивності цивільного судочинства при фактичній монополізації адвокатської діяльності буде тільки дещо змінено з метою удосконалення, оскільки в осіб зберігатиметься право на вибір захисника своїх прав (саме адвоката). З урахуванням цього підкреслюємо, що особа матиме право сама обирати, до якого адвоката потрібно звернутися, щоб отримати дійсно кваліфіковану правову допомогу;

2) у випадку, якщо особи, яким потрібна висококваліфікована правова допомога, через певні обставини неспроможні оплатити послуги конкретного адвоката, слід обирати саме того адвоката, чії послуги є більш доступними;

3) особа, яка має повну вищу юридичну освіту, а також свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю, як правило, є більш професійною та кваліфікованою, оскільки процес фахової підготовки вказаної особи характеризується ґрунтовними інтелектуальними випробуваннями, що характеризу-

ють глибокий рівень правових знань останньої. Разом з цим автор цієї наукової статті погоджується з тим, що не завжди адвокати є тими особами, які зможуть дійсно забезпечити надання висококваліфікованої правової допомоги. Проте, на нашу думку, професійна діяльність саме адвоката дозволить у переважній більшості випадків досягти бажаного юридичного результату, якого прагнуть особи при здійсненні захисту їхніх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, які звернулися за отриманням цієї висококваліфікованої правової допомоги.

Важливий елемент характеристики професійного представництва адвоката у судовій процесуальній діяльності міститься у п. 5 ч. 1 додатку до Резолюції (78) 8 Комітету міністрів про юридичну допомогу та консультації від 2 березня 1978 р. Закріплюється, що юридична допомога завжди повинна здійснюватися особою, яка має право практикувати як *адвокат* (курсив наш. – М. Ш.) у відповідності з юридичними нормами даної держави, як у випадках, коли система юридичної допомоги передбачає участь захисника, так і у випадках, коли: а) сторони мають бути представлені такою особою в судовому органі даної держави відповідно до закону цієї держави; б) орган, правомочний розглядати прохання про надання юридичної допомоги, констатує, що послуги адвоката необхідні з огляду на конкретні обставини справи, що розглядається [19]. У зв'язку з цим не менш важливими є положення, які зафіксовані у п. 12 Основних положень про роль адвокатів від 1 серпня 1990 р. У вказаному пунк-

ті закріплено, що адвокати повинні постійно дбати про честь і гідність своєї професії як важливі учасники здійснення правосуддя [20].

Висновки. На підставі викладеного, на думку автора статті, під принципом професіоналізму адвокатської діяльності у цивільному процесі слід розуміти історично сформовану, специфічну та основоположну засаду, яка регулює правовідносини у сфері процесуального представництва адвоката у цивільному процесі, що відображає ставлення останнього до сумлінного виконання покладених на нього обов'язків під час надання правової допомоги при розгляді цивільної справи судом, недотримання якого веде до притягнення до юридичної відповідальності, встановленої законом.

Поряд із цим автор вважає, що професіоналізм у контексті надання правової допомоги адвокатом у цивільному процесі також можливо розуміти як

норму-принцип, яка відображає низку вимог до діяльності адвокатів як цивільних процесуальних представників.

Враховуючи наведене, автор статті доходить висновку, що для принципу професіоналізму адвокатської діяльності у цивільному процесі характерні такі ознаки: 1) наявність у особи, що надає правову допомогу, правового статусу адвоката, що відображає місце останнього у правовому полі правовідносин; 2) глибока юридична обізнаність адвоката у галузі цивільного процесуального права; 3) прихильність до сумлінного виконання адвокатом покладених на нього обов'язків під час надання правової допомоги у формі процесуального представництва у цивільному процесі; 4) досконале володіння інструментарієм правозастосування цивільного процесуального законодавства, що є необхідним для ефективності та результативності діяльності адвоката як цивільного процесуального представника.

Список використаних джерел

1. Про адвокатуру та адвокатську діяльність [Електронний ресурс] : Закон України № 5076-VI від 05.07.2012. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>.
2. Про внесення змін до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та деяких інших законодавчих актів України (щодо статусу і гарантій адвокатської діяльності та формування і роботи органів адвокатського самоврядування) [Електронний ресурс] : проект Закону № 1794-1 від 04.02.2015. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53817.
3. Воронов А. Ф. Принципы гражданского процесса: прошлое, настоящее, будущее : монография / А. Ф. Воронов. – М. : Городец, 2009. – 496 с.
4. Гусаров К. В. Інстанційний перегляд рішень у цивільному судочинстві : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / К. В. Гусаров ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : [Б. в.], 2011. – 431 с.
5. Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 1352 с.
6. Мамницький В. Ю. Принцип состязательности в гражданском судопроизводстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. Ю. Мамницький ; Нац. юрид. акад. Украины. – Харьков, 1995. – 177 с.
7. Мамницький В. Ю. Принцип змагальності у цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. Ю. Мамницький. – Х. : [Б. в.], 1995. – 14 с.

8. Рожнов О. В. Принцип оперативности в гражданском процессуальном праве : дис. ... канд. юрид. наук / О. В. Рожнов. – Харьков : [Б. и.], 2000. – 184 с.
9. Рожнов О. В. Принцип оперативності в цивільному процесуальному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. В. Рожнов. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2000. – 20 с.
10. Бычкова С. С. Адвокат как участник гражданских процессуальных правоотношений / С. С. Бычкова, А. В. Чурпита // Цивилистическая процессуальная мысль : междунар. сб. науч. ст. / редкол.: В. В. Комаров и др. – Киев : Алерта, 2015. – Вып. 4 : Адвокатура. – С. 22–30.
11. Окрема ухвала Апеляційного суду Одеської області від 18.02.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56121242>.
12. Окрема ухвала Апеляційного суду міста Києва від 04.12.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36469500>.
13. Окрема ухвала Апеляційного суду Сумської області від 22.07.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/47428101>.
14. Окрема ухвала Апеляційного суду міста Києва від 26.08.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40294717>.
15. Окрема ухвала Апеляційного суду міста Києва від 22.04.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38441980>.
16. Правила адвокатської етики [Електронний ресурс] : затверджені установчим з'їздом адвокатів України 17.11.2012. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/rada/show/n0003418-12/paran4#n4>.
17. Барщевский М. Ю. Адвокатская этика / М. Ю. Барщевский. – 2-е изд., испр. – М. : ООО «Профобразование», 2001. – 312 с.
18. Юдин А. В. Проблемы гражданской процессуальной ответственности представителя лица, участвующего в деле / А. В. Юдин // Тенденции развития гражданского процессуального права России / С.-Петербург. гос. ун-т. Юрид. фак., Ин-т государства и права РАН. С.-Петербург. фил. – СПб., 2008. – С. 486–499.
19. Резолюція (78) 8 Комітету міністрів про юридичну допомогу та консультації [Електронний ресурс] : міжнар. док. № (78) 8 від 02.03.1978. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_132.
20. Основні положення про роль адвокатів [Електронний ресурс] : Міжнар. док. від 01.08.1990. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_835.

References

1. Pro advokaturu ta advokats'ku diial'nist' [On the Bar and Lawyer's activity] : Zakon Ukrainy № 5076-VI vid 05.07.2012 r. Retrieve from: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> [in Ukrainian].
2. Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy Pro advokaturu ta advokats'ku diial'nist' ta deiakykh inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy (schodo statusu i harantij advokats'koi diial'nosti ta formuvannia i roboty orhaniv advokats'koho samovriaduvannia) [On Amendments to the Law of Ukraine On the Bar and Lawyer's activity and some other legislative acts of Ukraine (concerning the status and guarantees of lawyer's activity and formation and work of Bar self-government)]; proekt Zakonu Ukrainy № 1794-1 vid 04.02.2015 r. Retrieve from: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53817 [in Ukrainian].
3. Voronov, A. F. (2009). Pryntsypy hrazhdanskoho protsessu: proshloe, nastoiashche, budushee [Principles of civil procedure: past, present, future]. Moskva : Horodets. [in Russian].
4. Husarov, K. V. (2011). Instantsijnyj perehliad rishen' u tsyvil'nomu sudochynstvi [Instance retrial of court decisions in the civil legislation]. Doctor's thesis. Kharkiv. [in Ukrainian].
5. Komarov, V. V., Bihun V. A., Barankova V. V. et al. (2011). Kurs tsyvil'noho protsesu [Course of Civil Procedure]. Kharkiv: Pravo. [in Ukrainian].
6. Mamnytskyj, V. Yu. (1995). Pryntsyp sostiazatel'nosti v hrazhdanskom sudoproyzvodstve [Principle of competition in civil proceedings]. Candidate's thesis. Khar'kov. [in Russian].
7. Mamnytskyj, V. Yu. (1995). Pryntsyp zmahal'nosti u tsyvil'nomu sudochynstvi [Principle of competition in civil proceedings]. Extended abstract of candidate's thesis. Kharkiv. [in Ukrainian].

8. Rozhnov, O. V. (2000). Pryntsyp operatyvnosti v hrazhdanskom protsessual'nom prave [Principle of operativeness in the civil procedural law]. *Candidate's thesis*. Khar'kov. [in Russian].
9. Rozhnov, O. V. (2000). Pryntsyp operatyvnosti v tsyvil'nomu protsessual'nomu pravi [Principle of operativeness in the civil procedural law]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv. [in Ukrainian].
10. Bychkova, S. S., & Churpyta, A. V. (2015). Advokat kak uchastnyk hrazhdanskykh protsessual'nykh pravootnosheniy [Solicitor as a member of civil legal proceedings]. *Tsyvyl'stycheskaia protsessual'naia mysl' [Civil procedural idea]*, 4, 22-30. Kyev : Alerta. [in Russian].
11. Okrema ukhvala Apeliatsijnoho sudu Odes'koi oblasti vid 18.02.2016 r. [Individual resolution of the Appeal court Odessa region on 18.02.2016]. Retrieve from: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56121242> [in Ukrainian].
12. Okrema ukhvala Apeliatsijnoho sudu mista Kyieva vid 04.12.2013 r. [Individual resolution of the Appeal court of city Kyiv on 04.12.2013]. Retrieve from: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36469500> [in Ukrainian].
13. Okrema ukhvala Apeliatsijnoho sudu Sums'koi oblasti vid 22.07.2015 r. [Individual resolution of the Appeal court of Sumy region]. Retrieve from: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/47428101> [in Ukrainian].
14. Okrema ukhvala Apeliatsijnoho sudu mista Kyieva vid 26.08.2014 r. [Individual resolution of the Appeal Court of Kyiv city on 26.08.2014]. Retrieve from: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40294717> [in Ukrainian].
15. Okrema ukhvala Apeliatsijnoho sudu mista Kyieva vid 22.04.2014 r. [Individual resolution of the Appeal Court of Kyiv city on 22.04.2014]. Retrieve from: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38441980> [in Ukrainian].
16. Pravyla advokats'koi etyky. Zatverdzeni ustanovchym z'izdom advokativ Ukrainy 17.11.12 r. [The rules of lawyer's ethics adopted by the founding congress of lawyer's of Ukraine on 17.11.12]. Retrieve from: <http://zakon4.rada.gov.ua/rada/show/n0003418-12/paran4#n4> [in Ukrainian].
17. Barshevskiy, M. Yu. (2001). Advokatskaia etyka [Lawyer's ethics]. Moskva: "Profobrazovanye" [in Russian].
18. Yudyn, A. V. (2008). Problemy hrazhdanskoj protsessual'noj otvetstvennosti predstavitelia lytsa, uchastvuiuscheho v dele [Problems of civil procedural responsibility of the representative, who involved in the case]. *Tendentsyy razvytiya hrazhdanskoho protsessual'noho prava Rossyy [Trends in the development of Russia civil procedural law]*. (pp. 486-499). SPb. : Yuryd. tsentr Press. Sankt-Peterburhskiy hos. un-t. Yuryd. fak., Yn-t hos-va y prava RAN. S.-Peterb. fyl. [in Russian].
19. Rezoliutsiia (78) 8 Komitetu ministriv pro iurydychnu dopomohu ta konsul'tatsii vid 02.03.1978 r. [Resolution (78) 8 of the Committee of Ministers on legal aid and consultations on 02.03.1978]. Retrieve from: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_132 [in Russian].
20. Osnovni polozhennia pro rol' advokativ vid 01.08.1990 r. [Basic Principles on the Role of Lawyers on 01.08.1990] Retrieve from: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_835 [in Ukrainian].

Шпак М. В., аспирант кафедры гражданского процесса Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков
 e-mail: maxim_shpak93@mail.ru
 ORCID 0000-0003-2119-3828

Принцип профессионализма как основа оказания квалифицированной правовой помощи адвокатом в гражданском процессе

Проектом Закона о внесении изменений в Закон Украины «Об адвокатуре и адвокатской деятельности» и некоторые другие законодательные акты Украины (относительно статуса и гарантий адвокатской деятельности и формирования и работы органов адвокатского самоуправления) № 1794-1 от 04.02.2015 г. предлагается дополнение содержания ч. 1 ст. 4 действующей редакции Закона Украины «Об адвокатуре и адвокатской деятельности» принципом профессионализма. Учитывая недостаточно

широкое освещение особенностей этого принципа на страницах юридической литературы, возникает необходимость исследования указанного принципа сквозь призму деятельности адвокатов как профессиональных процессуальных представителей в гражданском процессе.

В статье освещаются вопросы принципа профессионализма как основы деятельности адвокатов при оказании правовой помощи в форме процессуального представительства в гражданском процессе Украины. Исследуются проекты нормативных актов, касающихся принципа профессионализма адвокатской деятельности. Авторские выводы основываются на научной доктрине и анализе проектов нормативных актов.

Ключевые слова: принцип профессионализма, гражданское процессуальное представительство, деятельность адвоката, гражданское судопроизводство, адвокат в гражданском процессе.

Shpak M. V., postgraduate student, department of civil procedure, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv
e-mail: maxim_shpak93@mail.ru
ORCID 0000-0003-2119-3828

Principle of Professionalism as the Basis of Qualified Legal Assistance of Lawyer in Civil Procedure

Project of Law on Amendments to the Law of Ukraine «On the Bar and Lawyer's activity» and some other legislative acts of Ukraine (concerning the status and guarantees of lawyer's activity and formation and work of Bar self-government) № 1794-1 from 04.02.2015 proposed amendment, related activities of a lawyer as professional procedural representative.

Mentioned project of Law proposed supplement to part 1 article 4 current version of the Law of Ukraine «On the Bar and Lawyer's activity» principle of professionalism. Considering that not enough elucidation of this principle on the pages of legal literature, arises the necessity to characterize this principle in aspect of lawyer's activity as professional procedural representatives in civil procedure.

In the article highlights the characteristics of principle of professionalism as the basic principle of lawyer's activity during legal assistance in the form of procedural representation in civil procedure of Ukraine. Proposed broad and narrow understanding of the principle of professionalism of lawyer's activity.

The elements of professionalism are elucidated by author as the principles of providing qualified legal assistance of a lawyer.

Author's conclusions are based on analysis scientific doctrine and Project of Law № 1794-1 from 04.02.2015.

Key words: principle of professionalism, civil procedural representation, lawyer activity, civil litigation, lawyer in civil proceedings.

Плідна спроба концептуалізації у галузі компаративістики¹

Перспективи розвитку кожної наукової дисципліни чи сфери досліджень завжди пов'язані з переосмисленням уже пройденого шляху. Їх сучасний зріз не може повною мірою бути пізнаний без визначення первинної наукової парадигми, що становить їх сутнісну ідентичність, а також динаміки розвитку, що відображає її розкриття. Низка суспільних і гуманітарних дисциплін, таких, як соціологія чи мовознавство, вже збагатилися фундаментальними працями, що виявляють особливості їх історичного становлення, сутнісну проблематику і тенденції сучасного розвитку. На жаль, цього не можна сказати щодо історії юридичних наук загалом (що нетотожна історії політичних і правових учень) та окремих юридичних дисциплін, усталених сфер і напрямів досліджень. У зв'язку з цим наукова розвідка О. В. Кресіна може розглядатися як така, що заповнює істотну прогалину в зазначеній сфері, будучи результатом комплексного аналізу витоків і становлення порівняльно-правових досліджень.

Варто зауважити, що значення книги виходить за межі заявленої проблематики, оскільки в ній висвітлюється не лише генеза окремого напрямку юри-

дичних досліджень, а й на матеріалах розвитку цих досліджень розглядаються принципово важливі проблеми виникнення сучасних юридичних наук у цілому. Зокрема, автор шукає витoki порівняльно-правових досліджень як свідомої й послідовної наукової діяльності у поступовій зміні світоглядних засад мислення про право в контексті релігійної, філософської та наукової революцій, політичного і соціального розвитку XVI – першої третини XIX ст., а також становлення предмета і об'єкта правознавства.

Звісно, осмислення права настільки ж давнє, як і потреба у правовому регулюванні суспільних відносин. Разом із тим поєднання світоглядних засад, доктринального і догматичного знання в єдине ціле і його конституювання у вигляді сучасної суспільної науки (чи комплексу наук) про право не можуть вважатися одвічними, вони мають певну історичну точку відліку. Спираючись на таке базове посилення, О. В. Кресін докладно розглядає, як на зміну ідеї дуалізму природного та позитивного права починаючи з другої половини XVIII ст. прийшло позитивістське праворозуміння і чому саме завдяки останньому остаточно оформився предмет

---

¹ Кресін О. В. Становлення теоретичних засад порівняльно-правових досліджень у другій половині XVIII – першій третині XIX століть: компаративна концептуалізація : монографія / О. В. Кресін ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ : Логос, 2017. – 680 с.

юридичних наук, а самі вони змогли відокремитися від філософії. У такому контексті розкриваються становлення предмета, набуття смислу і поява потреби в порівняльно-правових дослідженнях, у яких зникає неправовий і універсальний «природний» деномінатор належного, різноманітне і об'єктивне дійсне стає самодостатнім предметом наукового розгляду (розділ 4).

Так само автор прослідковує становлення вчення про соціальність права – і того, що право походить від суспільних відносин, і того, що об'єктом права стає регулювання правовідносин конкретного суспільства. Етапами розвитку цього вчення, на його (достатньо аргументовану) думку, стали обґрунтування етичної автономії соціального буття, ідеї суспільства як соціального окремого, суспільної природи держави і права, національного правопорядку і, нарешті, доктрини соціального національного і міжнародного права. Розгляд права як суспільного досвіду дав автору змогу постулювати закономірність і неунікненність національного різноманіття у праві та самоцінність кожного національного правопорядку, перетворив останній на основну одиницю порівняльно-правових досліджень, надав останнім об'єкт – пізнання і вдосконалення національного права (розділ 5).

На такому підґрунті магістральним шляхом трансформації суспільних та гуманітарних сфер знань стали емпіричні індуктивні й насамперед порівняльні дослідження. З одного боку, на основі узагальненого порівняльного знання формувалися теоретичні частини суспільних та гуманітарних наук, а з другого – воно організовувалося вченими

в окремі порівняльні дисципліни у межах цих наук (порівняльне мовознавство, порівняльне релігієзнавство тощо).

Як зазначає автор, у другій половині XVIII ст. відбулося істотне зростання порівняльно-правового знання і розпочалося його теоретичне осмислення. Зокрема, було розвинене вчення про наукові (визначення окремого в національному праві, оцінка національного права; реконструкція загального в праві; визначення особливого шляху розвитку правопорядків, їх класифікація) та практичні (конструювання національного права; узгодження елементів складного національного правопорядку; вдосконалення національного права за допомогою зарубіжних правових моделей; використання іноземного права в приватноправовій сфері та міжнародних економічних відносинах) цілі порівняння права, сформульовані елементи ціннісного бачення та методики порівняльно-правового аналізу (розділ 6).

Аналізуючи плюралізм організації порівняльно-правового знання у другій половині XVIII – першій третині XIX ст., О. В. Кресін показав, що, з одного боку, воно стало чинником завершення виокремлення позитивного юридичного знання в сучасну юридичну науку та становлення сучасного загального вчення про право, а з другого – стрімке накопичення порівняльно-правового знання значною частиною науковців було сприйняте як підстава для його дисциплінарної організації – у контексті тогочасного процесу диференціації та інституціоналізації юридичних знань. Як зазначає автор, протягом першої третини XIX ст. було запропоновано і концептуалізовано такі юридичні науки, як

порівняльне правознавство та порівняльна історія права, зроблено кроки до творення галузевих порівняльно-правових дисциплін. При цьому в монографії доводяться співіснування і сумісність не-дисциплінарної та дисциплінарної форм організації порівняльно-правового знання протягом досліджуваного ним періоду (розділ 7).

Найважливішими у дослідженні О. В. Кресіна, як на нашу думку, є розділи 8–10, присвячені реконструкції порівняльно-правової наукової картини світу у другій половині XVIII – першій третині XIX ст.

Зокрема, тут автор докладно проаналізував основні тогочасні теорії національного права (соціально-вольову та органічну) як окремого в праві (одиниці правового розвитку), а також учення про своєрідні елементи національного права (розділ 8).

У розділі 9 монографії реконструйовано тогочасний розвиток учення про загальне у праві та шляхи його формування. Зокрема, автор доводить, що науковці другої половини XVIII – першої третини XIX ст. обґрунтували неможливість загальної позитивної форми права, тобто загальносвітового позитивного правопорядку, на основі римського, французького, міжнародного права, християнської етики, домінування одного народу щодо інших. Натомість було визнано, що єдиною формою існування загального у праві є іманентна присутність загальних елементів у національних правопорядках. Саме тоді була заперечена ідея ймовірності змістової тотожності національних правопорядків, і водночас визнана можливість відносної змістової подібності

правових систем – але лише як певної тенденції до накопичення іманентних загальних (характерних для більше ніж одного правопорядку) елементів у національному праві. Можна погодитись із висновком О. В. Кресіна, що ця процесуальність загального у праві стала предметом учення про внутрішній і зовнішній діалог національних правопорядків. При цьому найбільш докладно розглядалися питання запозичення в праві, що зумовило формування протягом досліджуваного у монографії періоду відповідної теорії.

На наш погляд, О. В. Кресін достатньо аргументовано доводить, що саме усвідомлення не абсолютного, а конкретного характеру загального у праві (присутність тих чи інших елементів не у всіх правопорядках, а лише в конкретних їх групах) стало чинником постановки науковцями у другій половині XVIII – першій третині XIX ст. питання про особливе в праві. Автор докладно розглядає реалізацію цієї ідеї при класифікаціях правових систем, виокремлює і аналізує їх види (класифікації за правовими сім'ями, макрорегіонами світу, релігійними ареалами, належністю до римської правової традиції, поділом на західне і не-західне право та ін.). При цьому він переконливо доводить, що рівня теорії з них досягло лише вчення про правові сім'ї, щодо якого всі інші види класифікацій виступали як більшою чи меншою мірою субсидіарні (розділ 10).

На такому підґрунті О. В. Кресін представив цілісну реконструкцію наукової картини світу, що сформувалася у другій половині XVIII – першій третині XIX ст. на основі узагальнення порівняльно-правового знання. Слід за-

значити, що йдеться про картину світу юридичних наук загалом, і саме вона – перша не-філософська, а саме юридична – є найбільш повним вираженням становлення сучасних юридичних наук як самостійної сфери наукового пізнання. Водночас ця картина світу найбільш повно синтезує саме теоретичні засади порівняльно-правових досліджень. У чому ми з автором повністю згодні.

Варто відзначити також ретельний аналіз О. В. Кресіним історіографії розвитку порівняльно-правових досліджень – у загальній динаміці й згідно з основними проблемами (розділи 1 і 2), а також його комплексну концептуалізацію теоретичних і методологічних засад свого дослідження (розділ 3). Приваблює й те, що автор спирається на широке коло першоджерел, частина з яких протягом останніх років була перекладена за його редакцією, а також звертається до значного масиву праць українських юристів другої половини XVIII – першої третини XIX ст.

Власне, на цьому можна було б поставити крапку, констатувавши, що мета дослідження досягнута, а завдання повністю виконане. Однак, оскільки О. В. Кресін, зберігаючи відданість улюбленій темі, не втримався від того, щоб у докладній післямові проаналізувати подальший розвиток теоретичних засад порівняльно-правових досліджень – аж до початку XXI ст., думаємо, варто не залишати поза увагою і цей доробок. Як на нашу думку, такий екскурс виправдав себе, оскільки дав автору можливість достатньо обґрунтовано стверджувати, що основна проблематика у цій галузі протягом останніх двох століть залишилася здебільшого незмін-

ною, еволюціонували ж насамперед відповіді на питання, сформульовані європейськими вченими у другій половині XVIII – першій третині XIX ст. Це стало підґрунтям для твердження про сталість відповідної наукової парадигми, що пов'язана, зокрема, зі збереженням актуальності ідеї національного права як основної одиниці світового правового розвитку. Так само актуальними залишаються ідеї плюралізму організації порівняльного знання, що представлено насамперед порівняльним правознавством, але не може бути повною мірою присвоєне чи поглинуте жодною з юридичних дисциплін, позаяк створює основи загального вчення про право.

У кінцевому підсумку можна зробити висновок, що монографія О. В. Кресіна є новаторською працею, де вперше комплексно розглядається становлення теоретичних засад порівняльно-правових досліджень у європейській правовій науці, що відкриває нові перспективи осягнення її загальної трансформації у другій половині XVIII – першій третині XIX ст. Ця книга є самостійним завершеним науковим дослідженням, що заслуговує на увагу науковців та викладачів.

Харитонов Є. О., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія»

Харитонova О. І., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри права інтелектуальної власності та корпоративного права Національного університету «Одеська юридична академія»

Інформація за результатами загальних зборів Національної академії правових наук України

16–17 березня 2017 р. у м. Харкові в приміщенні Національної академії правових наук України відбулися засідання президії та щорічні загальні збори НАПрН України, на яких було розглянуто важливі питання її життєдіяльності – підбиття підсумків роботи у 2016 р., вирішення ряду організаційно-кадрових питань та окреслення основних завдань на 2017 р., вибори дійсних членів (академіків) та членів-кореспондентів НАПрН України.

Участь у роботі президії взяли почесний президент і радник президії НАПрН України Тацій Василь Якович, президент НАПрН України Петришин Олександр Віталійович, перший віцепрезидент Кучерявенко Микола Петрович, віцепрезидент – керівник Київського регіонального центру НАПрН України Тихий Володимир Павлович, головний учений секретар Журавель Володимир Андрійович, члени президії, директори науково-дослідних інститутів, представники регіональних центрів. На засіданні президії було розглянуто низку важливих питань з діяльності Національної академії правових наук України та її структурних підрозділів, зокрема заслухано звіт про основні підсумки діяльності Національної академії правових наук України у 2016 р., звіт про витрачання бюджетних коштів На-

ціональною академією правових наук України у 2016 р., розглянуто та схвалено нові редакції Положення про порядок обрання дійсних членів (академіків), членів-кореспондентів та іноземних членів Національної академії правових наук України та Положення про порядок обрання, затвердження на посаді та звільнення директорів науково-дослідних інститутів Національної академії правових наук України. Також вирішено ряд організаційних та кадрових питань та прийнято відповідні рішення президії Національної академії правових наук України.

Відбулися засідання відділень НАПрН України, на яких було прийнято ряд рішень, зокрема на посаді заступника академіка-секретаря відділення державно-правових наук і міжнародного права НАПрН України затверджено члена-кореспондента Барабаша Юрія Григоровича, на посаді вченого секретаря цього ж відділення – члена-кореспондента Андрійко Ольгу Федорівну, на посаді вченого секретаря відділення цивільно-правових наук НАПрН України – члена-кореспондента Борисову Валентину Іванівну.

Після засідання відділень розпочали роботу загальні збори Національної академії правових наук України, у роботі яких взяли участь керівництво Ака-

демії, дійсні члени (академіки), члени-кореспонденти, делегати науково-дослідних установ НАПрН України, представники Харківської міської ради, Харківської обласної державної адміністрації, Харківської обласної ради.

Зі звітною доповіддю про діяльність Національної академії правових наук України у 2016 р. виступив президент НАПрН України Олександр Віталійович Петришин. «У сьогоднішніх складних умовах підвищується наша відповідальність за збереження та розвиток Академії, її реформування відповідно до потреб часу. Необхідно підвищити роль наукових установ Академії у науковому забезпеченні конституційно-правових реформ, законотворчій діяльності Верховної Ради України, проведенні наукових експертиз проектів законів та гармонізації законодавства України з нормами Європейського Союзу», – зазначив Олександр Віталійович.

На загальних зборах Академії також розглянуто і затверджено Звіт про витрачання бюджетних коштів Національною академією правових наук України у 2016 р. та прийнято ряд рішень, зокрема:

– Золотими медалями Національної академії правових наук України нагороджено Коновалову Віолетту Омелянівну – дійсного члена (академіка) НАПрН України, доктора юридичних наук, професора, лауреата Премії імені Ярослава Мудрого, заслуженого діяча науки і техніки України, першу в світі жінку – доктора юридичних наук, професора з криміналістики, та Батлера Вільяма Еліота – іноземного члена НАН України та НАПрН України, док-

тора права, професора, професора Школи права Університету штату Пенсильванія, заслуженого професора Лондонського Університету, засновника Інституту Порівняльного правознавства ім. П. Г. Виноградова, професора права Школи права Нью-Йоркського університету та Гарвардської школи права;

– затверджено на посаді директора Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України Серьогіну Світлану Григорівну, на посаді директора Науково-дослідного інституту правового забезпечення інноваційного розвитку НАПрН України – Глібка Сергія Васильовича;

– іноземним членом Національної академії правових наук України обрано декана юридичного факультету Вільнюського державного університету, доктора юридичних наук, професора Томаса Давуліса.

17 березня 2017 р. відбулися вибори нових членів Академії на 23 вакантні місця (6 вакансій дійсних членів (академіків) та 17 вакансій членів-кореспондентів), на які претендували 86 осіб.

Вибори цього року проходили за новою процедурою, у повній відповідності до нової редакції Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» та чинного законодавства. Зокрема, вибори за кандидатів у дійсні члени (академіки) проходили шляхом відкритого голосування.

За результатами відкритого голосування було обрано 6 дійсних членів (академіків), а за результатами таємного голосування – 11 членів-кореспондентів. 6 вакансій членів-кореспонден-

тів НАПрН України залишились незаповненими. Результати голосування.

1. По відділенню теорії та історії держави і права дійсним членом (академіком) обрано Єрмолаєва Віктора Миколайовича, членом-кореспондентом – Лук'янова Дмитра Васильовича.

2. По відділенню державно-правових наук і міжнародного права дійсним членом (академіком) обрано Орлюк Олену Павлівну, членами-кореспондентами – Серьогіну Світлану Григорівну та Коломоєць Тетяну Олександрівну.

3. По відділенню цивільно-правових наук дійсним членом (академіком) обрано Іншина Миколу Івановича, членами-кореспондентами – Боднар Тетяну Валеріївну, Галянтича Миколу Костянтиновича, Ярошенка Олега Миколайовича.

4. По відділенню екологічного, господарського та аграрного права дійсним членом (академіком) обрано Костицького Василя Васильовича, членами-кореспондентами – Задихайла Дмитра Вітольдовича та Кулиничу Павла Федотовича.

5. По відділенню кримінально-правових наук дійсними членами (академіками) обрано Журавля Володимира Андрійовича та Шакуна Василя Івановича, членами-кореспондентами – Музику Анатолія Ананійовича, Шило Ольгу Георгіївну та Шумила Миколу Єгоровича.

Матеріал підготував:

Журавель В. А., головний учений секретар Національної академії правових наук України

Звіт про витрачання коштів Державного бюджету України Національною академією правових наук України за 2016 р.

Національна академія правових наук України згідно з чинним законодавством є вищою державною науковою організацією України, що організовує й здійснює фундаментальні дослідження в галузі держави і права. Відповідно до ст. 22 Бюджетного кодексу України Академію визначено головним розпорядником бюджетних коштів.

Законом України «Про Державний бюджет України на 2016 рік» затверджені видатки для НАПрН України загальним обсягом 23817,5 тис. грн.

За підсумками 2016 р. Академія профінансована з Державного бюджету в обсязі 23817,5 тис. грн, що становить 100% від планових річних показників.

Крім того, наукові установи Академії самостійно отримали у 2016 р. по спеціальному фонду бюджету 5227,8 тис. грн, що склало 18,0% від загального обсягу надходжень.

Середньорічна чисельність працюючих в установах НАПрН України у звітному році становила 380 осіб.

Кошти, що були визначені Державним бюджетом України у 2016 р. за загальним та спеціальним фондом, спрямовувалися на виконання двох бюджетних програм.

Державним бюджетом України на 2016 рік видатки на виконання програми КПКВ 6581040 «Фундаментальні

дослідження, прикладні наукові і науково-технічні розробки, виконання робіт за державними цільовими програмами і державним замовленням у сфері законодавства і права, підготовка наукових кадрів, фінансова підтримка розвитку наукової інфраструктури» були затверджені у сумі 19579,0 тис. грн, у тому числі видатки загального фонду – 14861,1 тис. грн, спеціального фонду – 4717,9 тис. грн.

Касові видатки за КПКВК 6581040 у 2016 р. становили 19189,0 тис. грн, у тому числі видатки загального фонду – 14854,4 тис. грн, спеціального фонду – 4334,6 тис. грн.

Державним бюджетом України на 2016 р. видатки на виконання програми КПКВ 6581020 «Наукова і організаційна діяльність президії Національної академії правових наук України» були затверджені у сумі 9993,4 тис. грн, у тому числі видатки загального фонду – 8956,4 тис. грн, спеціального фонду – 1037,0 тис. грн.

Касові видатки за КПКВК 6581020 у 2016 р. становили 9690,8 тис. грн, у тому числі видатки загального фонду – 8938,3 тис. грн, спеціального фонду – 752,5 тис. грн.

У цілому видатки по Академії за 2016 р. становили 28879,8 тис. грн, у тому числі із загального фонду бю-

джету – 23792,7 тис. грн і спеціального фонду – 5087,1 тис. грн.

Кошти було витрачено на:

– виплату заробітної плати з нарахуваннями – 20457,5 тис. грн, або 70,8% усіх видатків, у тому числі по загальному фонду – 18017,8 тис. грн і по спеціальному фонду – 2439,7 тис. грн;

– придбання предметів постачання і матеріалів, оплату послуг – 1694,4 тис. грн, або 5,9% усіх видатків, у тому числі по загальному фонду – 343,8 тис. грн і по спеціальному фонду – 1350,6 тис. грн;

– відрядження – 59,8 тис. грн, або 0,2% усіх видатків, у тому числі по загальному фонду – 23,4 тис. грн і по спеціальному фонду – 36,4 тис. грн;

– оплату комунальних послуг – 1105,7 тис. грн, або 3,8% усіх видатків, у тому числі по загальному фонду – 308,7 тис. грн і по спеціальному фонду – 797,0 тис. грн;

– виплату стипендії та довічної плати дійсним членам (академікам) та членам-кореспондентам – 5195,5 тис. грн, або 18% усіх видатків, у тому числі по загальному фонду – 5098,1 тис. грн і по спеціальному фонду – 97,4 тис. грн;

– сплата податків до бюджету – 362,2 тис. грн, або 1,3% усіх видатків, у тому числі по загальному фонду – 0,9 тис. грн і по спеціальному фонду – 361,3 тис. грн;

– придбання обладнання – 4,7 тис. грн по спеціальному фонду.

Таблиця 1
(тис. грн)

Національна академія правових наук України					
Код економічної класифікації видатків	Показники	Загальний фонд		Спеціальний фонд	
		Затверджено кошторисом на рік	Касові видатки	Затверджено кошторисом на рік	Касові видатки
6580000					
	Видатки – всього	23817,5	23792,7	5609,7	5087,1
	В тому числі:				
2000	Поточні видатки	23817,5	23792,7	5580,0	5082,4
2110, 2120	Оплата праці працівників з нарахуванням на оплату праці	18024,1	18017,8	2439,7	2439,7
2200	Використання товарів і послуг	343,8	343,8	1642,1	1350,6
2250	Видатки на відрядження	24,0	23,4	59,3	36,4
2270	Оплата комунальних послуг та енергоносіїв	319,9	308,7	969,7	797,0
2800	Інші поточні видатки	1,0	0,9	371,8	361,3
2700	Соціальне забезпечення	5104,7	5098,1	97,4	97,4
3000	Капітальні видатки	-	-	29,7	4,7

Таблиця 2
(тис. грн)

Код економічної класифікації видатків	Найменування бюджетної програми	Загальний фонд		Спеціальний фонд	
		Затверджено кошторисом на рік	Касові видагки	Затверджено кошторисом на рік	Касові видагки
6581020	Наукова і організаційна діяльність президії Національної академії правових наук України	8956,4	8938,3	1037,0	752,5
6581040	Фундаментальні дослідження, прикладні наукові і науково-технічні розробки, виконання робіт за державними цільовими програмами і державним замовленням у сфері законодавства і права, підготовка наукових кадрів, фінансова підтримка розвитку наукової інфраструктури	14861,1	14854,4	4717,9	4334,6
ВСЬОГО		23817,5	23792,7	5754,9	5087,1

Юридична громадськість, представники вищої освіти України вітають провідного вченого, відомого педагога нашої країни, спеціаліста у галузі криміналістики та юридичної психології, доктора юридичних наук, професора, академіка Національної академії правових наук України, заслуженого діяча науки України **Віолетту Омелянівну Коновалову** з ювілейною датою в її житті.

Народилася Віолетта Омелянівна 30 березня 1927 р. у селі Черкаські Тишки Липецького району (нині – Харківський) Харківської області.

У 1945–1949 рр. навчалася у Харківському юридичному інституті. У 1949–1950 рр. працювала слідчим прокуратури міста Ворошиловська Ворошиловградської області (нині – м. Алчевськ Луганської області). З 1950 по 1953 р. навчалася в аспірантурі Харківського юридичного інституту (нині – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого), відтоді працює в цьому навчальному закладі та пройшла шлях від асистента до професора кафедри криміналістики. З 1982 по 1997 р. – завідувач кафедри криміналістики, нині – професор цієї кафедри. Педагогічний стаж В. О. Коновалової становить понад 65 років.

У 1953 р. В. О. Коновалова захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: «Тактика допиту свідків у радянських органах розслідування» (спеціальність 12.00.09), а у 1966 р. – дисер-

тацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему: «Теоретичні проблеми слідчої тактики (пізнавальна функція логіки і психології)» (спеціальність 12.00.09). Науковий ступінь доктора юридичних наук присуджено у 1967 р.

У 1969 р. В. О. Коноваловій присвоєно вчене звання професора; у 1981 р. – почесне звання «Заслужений діяч науки України». У 1993 р. В. О. Коновалову обрано дійсним членом (академіком) Академії правових наук України (нині – Національна академія правових наук України). У 2000 р. В. О. Коноваловій присвоєно почесне звання «Заслужений професор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого». З 2001 по 2004 р. вона є «Державним стипендіатом, як видатний діяч науки»; у 2001 р. – лауреат Премії імені Ярослава Мудрого в галузі підготовки наукових кадрів; у 2003, 2006 рр. – лауреат Премії імені Ярослава Мудрого за видатні досягнення в науково-дослідній діяльності з проблем правознавства.

Плідна праця В. О. Коновалової відзначена орденом княгині Ольги III ступеня, медаллю «За доблесну працю», Почесною грамотою Міністерства юстиції України, Почесним знаком (орденом) I ступеня Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, медаллю Герберта Манса (Конгрес криміналістів, 2015).

Основні напрями наукових досліджень В. О. Коновалової – загальна теорія криміналістики (наукознавчі проб-

леми); криміналістична тактика; методика розслідування окремих видів злочинів; логіко-методологічні аспекти експертної діяльності; юридична психологія. Вона є авторкою понад 200 наукових праць, з яких 15 монографій та вісім підручників, що зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної юридичної науки. Найбільш значущими її роботами є: «Проблеми логіки та психології в слідчій тактиці» (1965), «Организационные и психологические основы следственной деятельности» (1973), «Психология в расследовании преступлений» (1980), «Следственная тактика: принципы и функции» (1983), «Криминалистическая характеристика преступлений» (1985), «Допрос на предварительном следствии» (1985), «Экологические преступления: квалификация и методика расследования» (у співавт., 1994), «Правовая психология» (1997), «Обыск: тактика и психология» (у співавт., 1997), «Криминалистическая тактика: теории и тенденции» (у співавт., 1997), «Криміналістика» (у співавт., 1998, 2001, 2004, 2008, 2016), «Допрос: тактика и психология» (1999, 2006), «Руководство по расследованию преступлений» (у співавт., 2002), «Настільна книга слідчого: науково-практичний посібник» (у співавт., 2003, 2007, 2008, 2010, 2011), «Юридична психологія» (у співавт., 2004, 2008), «Убийство: искусство расследования» (2006, 2013, 2016), «Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності (окремі криміналістичні методики)» (у співавт., 2006), «Версия: концепция и функции в судопроизводстве» (2007), «Керівництво з розслідування злочи-

нів» (у співавт., 2009), «Правовая система Украины: история, состояние и перспективы: в 5 т., т. 5» (у співавт., 2011), «Интуиция: понятие и функции в судопроизводстве» (2013), «Практикум з криміналістики: навчальний посібник» (у співавт., 2014), «Проблеми методології криміналістики» (2015), «Textbook of criminalistics. Volume 1: General Theory» (у співавт., 2016).

В. О. Коновалова багато років плідно займається підготовкою науково-педагогічних кадрів. Серед її учнів 3 доктори та 27 кандидатів юридичних наук.

В. О. Коновалова протягом десяти років була членом президії Національної академії правових наук України, нині – заступник Голови Координаційного бюро з проблем криміналістики, юридичної психології та судової експертизи Національної академії правових наук України; член спеціалізованої вченої ради Д.64.086.01 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого по захисту кандидатських і докторських дисертацій. Крім того, В. О. Коновалова – член редколегії наукових збірників: «Проблеми законності», «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики», «Вісник Національної академії правових наук України» та журналу «Криміналіст першодрукований». У різні часи В. О. Коновалова брала участь у підготовці й рецензуванні законопроектів, нормативних актів (законів України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про дактилоскопію», «Про зброю», «Про боротьбу з тероризмом», «Про протидію корупції в Україні» та ін.).

Академік В. О. Коновалова – талановитий педагог, яка зробила вагомий внесок у підготовку висококваліфікованих юристів. Тисячі випускників Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого із вдячністю пригадують її змістовні лекції та цікаві практичні заняття, дякують їй за можливість користуватися підручниками і навчальними посібниками з криміналістики та юридичної психології, що були підготовлені нею. Серед вихованців В. О. Коновалової багато відомих юристів-правознавців, науковців, суддів, прокурорів, народних депутатів України.

Виповнилося 80 років від дня народження відомого правознавця нашої країни, фахівця у галузі господарського права, доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії правових наук України **Георгія Львовича Знаменського**, який народився 3 березня 1937 р. у смт Біловодськ Біловодського району Луганської області.

У 1960 р. закінчив юридичний факультет Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова. До 1964 р. працював в органах прокуратури. У 1964–1966 рр. – юрисконсульт, старший економіст. Упродовж 1966–1992 рр. працював старшим економістом, старшим науковим співробітником,

В. О. Коноваловій притаманні такі риси, як принциповість і порядність, широка ерудованість і сумлінне ставлення до своїх обов’язків, а високі людські якості здобули їй авторитет та повагу юридичної громадськості.

Президія Національної академії правових наук України, редакційна колегія «Вісника Національної академії правових наук України» щиро вітають **Віолетту Омелянівну Коновалову** зі славетним ювілеєм та зичать міцного здоров’я, благополуччя й подальших успіхів у багатогранній творчій діяльності.

провідним науковим співробітником в Інституті економіки промисловості АН України. З 1992 до 2014 р. працював в Інституті економіко-правових досліджень НАН України (м. Донецьк) на посаді завідувача відділу проблем господарського права, а також керівником Центру перспективних економіко-правових досліджень.

У 1968 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: «Ответственность по договору за выполнение проектных и изыскательских работ» (спеціальність 12.712, нині – 12.00.03), у 1985 р. – дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему: «Методы и средства повышения эффективности хозяйственного законодательства» (спеціальність 12.00.04). Науковий ступінь доктора юридичних наук присуджено у 1985 р. Вчене звання професора присвоєно у 1989 р. Обраний членом-кореспондентом

том Академії правових наук України (нині – Національна академія правових наук України) у 1993 р.

Фахівець у галузі господарського права. Основні напрями наукових досліджень – теорія господарського права і законодавства, систематизація і кодифікація господарського законодавства, розвиток відносин власності, правове забезпечення діяльності суб'єктів господарювання, ефективність норм господарського законодавства, публічно-приватне партнерство.

Опублікував понад 220 наукових праць. Найвизначнішими є: «Совершенствование хозяйственного законодательства: цель и средства» (1980), «Хозяйственное право» (у співавт., 1985), «Хозяйственный механизм и право» (1988), «Хозяйственное законодательство Украины. Формирование и перспективы развития» (1996), «Хозяйственное право» (у співавт., 2002), «Науково-практичний коментар Господарського кодексу України» (у співавт., 2008), «Правовые основы государственной поддержки бизнеса» (кол. моногр., 2011), «Правовая система Украины: история, состояние и перспективы: в 5 т.» (у співавт., 2011), «Но-

вое хозяйственное право. Избранные труды» (2012) та ін. Розробив концепцію і структуру Господарського кодексу України. Брав участь у розробці законопроектів «Про власність», «Про приватизацію державного майна» та ін.

Член редколегії журналів «Економіка і право», «Правничий часопис Донецького університету».

Заслужений діяч науки і техніки України (2007). Нагороджений Грамотою Верховної Ради України (2004), медалями «За трудову доблесть», «Ветеран праці». Лауреат Премії НАН України імені М. П. Василенка (1993).

Г. Л. Знаменський користується повагою, заслуженим авторитетом серед юридичної спільноти України. Йому притаманні об'єктивність, принциповість, почуття відповідальності за доручену справу.

Президія Національної академії правових наук України і редакційна колегія «Вісника Національної академії правових наук України» щиро вітають **Георгія Львовича Знаменського** зі славним ювілеєм та бажають доброго здоров'я, оптимізму, бадьорості духу, життєвої наснаги і творчого натхнення.

Виповнилося 75 років від дня народження відомого як в Україні, так і за її межами правознавця, доктора юридичних наук, професора, заслуженого

юриста України, судді вищого кваліфікаційного класу, академіка Національної академії правових наук України **Дмитра Микитовича Притики**, який народився 2 січня 1942 р. у с. Мусійки Іванківського р-ну Київської обл. У 1968 р. закінчив юридичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (нині – Київський національний університет імені Тараса

Шевченка). Розпочав трудову діяльність за фахом у 1969 р. юрисконсульту до-говірньо-правового відділу Укрголовхім-комплекту при Головпостачі УРСР. З 1969 р. перейшов на роботу до Держарбітражу при Раді Міністрів УРСР, працюючи спочатку старшим кон-сультантом, потім державним арбітром (з 1972), начальником відділу нагляду (з 1981), заступником Головного дер-жавного арбітра Держарбітражу УРСР (з 1986), першим заступником Головно-го державного арбітра Держарбітражу УРСР (з 1987), Головним державним арбітром Держарбітражу УРСР (з 1989). З 1991 р. – голова Вищого арбітражного суду України. З 2001 по 2006 р. – на по-саді голови, згодом – судді Вищого гос-подарського суду України. З 2006 р. – народний депутат України V скликання, з липня 2006 р. по листопад 2007 р. – заступник голови Комітету Верховної Ради України з питань правосуддя. На-родний депутат України VI скликання (2007–2012). Головний науковий спів-робітник Науково-дослідного інститу-ту приватного права і підприємництва ім. Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України (2013).

У 1993 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Правові пи-тання організації та компетенції юрис-дикційних органів по вирішенню гос-подарських спорів» (спеціальність 12.00.04–12.00.02), у 2003 р. – дисерта-цію на здобуття наукового ступеня док-тора юридичних наук на тему «Органі-заційно-правові засади становлення і діяльності господарських судів Украї-ни» (спеціальність 12.00.10). Почесний академік Міжнародної кадрової акаде-

мії. Обраний членом-кореспондентом у 2000 р., а дійсним членом (академі-ком) Академії правових наук України (нині – Національна академія правових наук України) – у 2004 р.

Напрями наукової діяльності – роз-роблення теоретичних основ судо-устрою (арбітражного) господарського процесу, дослідження шляхів створен-ня єдиної системи (арбітражних) гос-подарських судів України та системи судів України. Опублікував понад 100 наукових праць, серед яких: «Право і договірні зобов'язання» (1985), «Гос-подарські спори і порядок їх вирішен-ня» (1988), «Арбітражні суди в Україні: історичний нарис та перспективи роз-витку» (1998), «Арбітражний процес: законодавство та практика застосуван-ня: у 2 ч.» (у співавт., 1999), «Арбі-тражний суд: проблеми організації та діяльності» (2000), «Державотворення і правотворення в Україні: досвід, про-блеми, перспективи» (у співавт., 2001), «Господарські суди України: погляд у минуле та перспективи на майбутнє» (у співавт., 2001), «Договірне право: Загальна частина. Коментар до цивіль-ного законодавства України» (у спів-авт., 2002), «Правові засади організації і діяльності органів господарської юрисдикції та шляхи їх удосконален-ня» (2003) та ін.

Брав участь у розробленні проектів законів України «Про арбітражний суд», «Про судоустрій», «Про третейські суди», Арбітражного процесуального кодексу України, Господарського про-цесуального кодексу України, Цивіль-ного кодексу України, Конституції України та змін до неї, ряду інших за-конопроектів.

Заслужений юрист України (1992). Повний кавалер ордена «За заслуги» (1996, 1999, 2002), нагороджений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2004), Почесною грамотою Верховної Ради України (2001), медалями: «В пам'ять 1500-річчя Києва», «Ветеран праці», «Медаль Жукова», орденом «Слава на вірність Вітчизні» III ступеня, почесними відзнаками Міжнародного фонду юристів України, Ради суддів України, Вищої ради юстиції, Знаком «Почесний працівник господарського суду України», нагородою Міжнародного біографічного центру та Міжнародного біографічного інституту (Кембридж): «Людина досягнень» (у галузі «Право», 1996), «Золота Зірка» (1997), «Зал Слави» (500 видатних діячів століття, 1998), почесною нагородою Американського біографічного інституту «Хто є хто у світі», відзначений церковними нагородами: грамотою Митрополита Київського і всієї України, Предстоятеля УПЦ Блаженнішого Володимира, орденом УПЦ Святого Рівноапостольного князя Володимира I ступеня (2003). Лауреат Премії імені Ярослава Мудрого (2003). У 2013 р. нагороджений орденом Ярослава Мудрого V ступеня, Пам'ятним знаком на честь створення арбітражно-судової системи України; відзначений пам'ятним подарунком Верховної Ради України. Народний посол України. У 2016 р. відзначений Почесною відзнакою «20 років Конституції України».

Член редакційної колегії друкованого органу Вищого господарського суду України «Вісник господарського судочинства», редакційної ради «Вісника Вищої кваліфікаційної комісії суддів України», ради журналу «Судоустрій і судочинство», редакційної колегії юридичного журналу «Право України», Науково-консультативної ради Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ.

Висока ерудованість і творчий потенціал, принциповість і ввічливість забезпечили Д. М. Притиці заслужений авторитет і глибоку повагу його колег, учнів, усієї юридичної громадськості.

Президія Національної академії правових наук України і редакційна колегія «Вісника Національної академії правових наук України» щиро вітають **Дмитра Микитовича Притику** з нагоди його славного ювілею і бажають йому міцного здоров'я, творчої наснаги, нових наукових звершень, невичерпної енергії та довголіття.

Пам'яті Ніни Романівни Нижник

26 лютого 2017 р. на 66-му році пішла з життя **Нижник Ніна Романівна** – видатний учений-правознавець у галузі державного будівництва, державного управління, конституційного та адміністративного права, дослідник і викладач, талановитий педагог, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України.

Народилася 27 вересня 1951 р. у м. Києві. У 1977 р. закінчила юридичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка). З 1976 р. працювала юрисконсультом тресту «Буддеталь» Головкиївміськбуду. З 1985 по 1987 р. – депутат, секретар виконкому Печерської районної Ради народних депутатів м. Києва; з 1987 по 1990 р. – старший викладач, в. о. доцента, старший науковий співробітник Київського інституту політології та соціального управління, з 1990 р. – докторант Академії суспільних наук при ЦК КПРС (м. Москва); з 1992 по 1995 р. – провідний науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; з 1995 по 2006 р. працювала в Українській академії державного управління при Президентіві України на посадах: завідувач кафедри державного управління і менеджменту, перший проректор (2001–2006).

З 2006 р. – завідувач відділу моніторингу ефективності законодавства Інституту законодавства Верховної Ради України. З 2008 по 2013 р. – завідувач відділу моніторингу ефективності законодавства, Інституту законодавства Верховної Ради України. З 2015 р. – Навчально-науковий інститут права Національного університету Державної податкової служби України, професор кафедри теорії права та держави.

У 1984 р. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: «Організаційно-правові питання управління матеріально-технічним забезпеченням житлово-цивільного будівництва» (спеціальність 12.00.02, нині – 12.00.07). Вчене звання доцента присвоєно у 1991 р. У 1992 р. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему: «Правове регулювання державно-управлінських відносин» (спеціальність 12.00.02). Науковий ступінь доктора юридичних наук присуджено у 1992 р., вчене звання професора присвоєно у 1996 р. Була обрана членом-кореспондентом Академії правових наук України (нині – Національна академія правових наук України) у 2002 р. Підготувала 9 докторів та 17 кандидатів наук.

Напрями наукової діяльності – державне будівництво, державне управління, конституційне та адміністративне право. Опублікувала понад 300 науко-

вих праць, серед яких: «Государствен-но-управленческие отношения в демократическом обществе» (1995), «Державне управління в Україні: централізація і децентралізація» (1997), «Системний підхід до організації державного управління» (1998), «Державний службовець в Україні (пошук моделі)» (1999), «Державна виконавча влада в Україні: формування і функціонування» (2000), «Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку)» (2000), «Державне управління в Україні: наукові, правові, кадрові та організаційні засади» (2002), «Ділове спілкування у сфері державного управління» (2005), «Адміністративно-територіальна реформа в Україні: оптимальна модель» (2007), «Громадські організації та органи державного управління: питання взаємовідносин» (2007), «Регіональна виконавча влада України: історія і сучасність» (2007), «Публічна влада та управління: принципи і механізми реалізації» (2008), «Теоретичні аспекти державного управління» (у співавт., 2011), «Виконавча влада в Україні: реформування та перспективи» (у співавт., 2012), «Участь громадян в охороні громадського порядку та державного кордону в Україні: історія та сучасність» (у співавт., 2012).

Держава високо оцінила трудові здобутки Ніни Романівни. Вона нагороджена орденом Святого Рівноапостольного князя Володимира Великого III ступеня Української православної церкви Київського патріархату (2001), орденом Української православної церкви «Різдво Христове» (2003), Подякою Президента України (2001), Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2004), Грамотою Верховної Ради України (2005), орденом княгині Ольги III ступеня (2015).

Всі, кому довелося працювати з Ніною Романівною, знали її не лише як талановитого вченого та педагога, вимогливого керівника, а й як чуйного, щирого товариша, здатного завжди зрозуміти інших і прийти на допомогу. Звістка про її раптову смерть спричинила невгамовний біль усім, кому доля дарувала нагоду зустрічатися з цією чудовою людиною.

Президія Національної академії правових наук України та редакційна колегія «Вісника Національної академії правових наук України» глибоко сумують з приводу смерті **Ніни Романівни Нижник**. Висловлюють глибоке співчуття рідним, близьким Ніни Романівни. Світла пам'ять про неї буде завжди жити в серцях її колег, учнів, друзів.

Пам'яті Олександра Геннадійовича Мурашина

18 грудня 2016 р. на 56-му році пішов із життя видатний вчений-правознавець у галузі теорії та історії держави і права, проблем представницької та безпосередньої демократії, реформування правової системи України, дослідник і викладач, талановитий педагог, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, завідувач кафедри теорії права і міжнародної інформації Інституту права та суспільних відносин Університету «Україна» **Олександр Геннадійович Мурашин**.

Народився 28 лютого 1961 р. у м. Києві. У 1982 р. закінчив юридичний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, де залишився навчатися в аспірантурі. У 1985–1989 рр. працював викладачем кафедри державно-правових дисциплін Київської школи МВС; 1989–2006 рр. – старшим викладачем, доцентом, професором кафедри теорії держави і права Української академії внутрішніх справ (нині – Національна академія внутрішніх справ). У 2007–2008 рр. – начальник Навчально-наукового інституту підготовки управлінського персоналу ОВС Академії управління МВС. З 2008 р. працював в Університеті «Україна» професором кафедри теорії та історії держави і права. У 2009–2010 рр. обіймав посаду директора Інституту права та суспільних відносин цього Універси-

тету. З 2010 р. був завідувачем кафедри теорії права і міжнародної інформації Інституту права та суспільних відносин Університету «Україна».

У 1985 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: «Безпосередня демократія: функції та механізм дії» (спеціальність 12.00.01). Звання доцента присвоєно в 1994 р. У 2001 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему: «Акти прямого народовладдя у правовій системі» (спеціальність 12.00.01). Вчене звання професора присвоєно 2003 р. Обраний членом-кореспондентом Національної академії правових наук України у 2010 р. Дійсний член Міжнародної академії інформатизації (2006).

Опублікував понад 150 наукових праць, серед яких: «Загальна теорія держави та права» (у співавт., 2009), «Теорія держави та права» (у співавт., 2006), «Загальна теорія права» (у співавт., 2004), «Непосредственное народовластие в системе социалистического самоуправления народа» (1989), «Проблеми нормотворчої діяльності в органах внутрішніх справ України» (2010), «Взаємозв'язок наукових досліджень та навчального процесу у юридичних вищих навчальних закладах» (2010), «Сучасний стан юридичної науки» (2008), «Страйки: критерії класифікації та види» (2002),

«Словник термінів і визначень з курсу “Загальна теорія держави і права”» (у співавт., 1993), «Трансформація правової системи України: євроінтеграційний вимір» (у співавт., 2011), «Поняття правової системи України у контексті антагональної взаємозалежності правової держави і громадянського суспільства в сучасних умовах трансформації» (у співавт., 2012), «Контамінація раціонального та ірраціонального в методології правознавства» (у співавт., 2013). Під його керівництвом захищено 2 докторські та понад 15 кандидатських дисертацій.

Був членом редколегії наукового видання «Вісник Академії управління МВС». Брав участь у складі робочої групи Верховної Ради України з розробки низки проєктів законів України – «Про загальноукраїнський та місцевий референдум», «Про порядок вирішення

колективних трудових спорів (конфліктів)» та ін. Суддя третейського суду постійно діючого третейського суду при ВГО «Розвиток людини».

Пішла з життя надзвичайно доброзичлива і чуйна людина, яскрава особистість, яка завжди надихала колег власними ідеями та вчинками. У цю скорботну годину висловлюємо глибоке співчуття рідним, близьким Олександра Геннадійовича. Світла пам'ять про видатного вченого, педагога, людину широкої душі буде завжди жити в серцях колег, учнів, друзів, усіх тих, хто його знав і працював із ним.

Президія Національної академії правових наук України та редакційна колегія «Вісника Національної академії правових наук України» глибоко сумують з приводу тяжкої втрати – смерті **Олександра Геннадійовича Мурашина**.

ВИМОГИ

щодо оформлення наукових статей, які публікуються в збірнику наукових праць «ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ»

1. Статті подаються українською, російською чи англійською мовами, загальний обсяг публікації (назва статті, відомості про автора, текст статті, використані матеріали, анотації, ключові слова) не повинен перевищувати 15 сторінок.

2. Для публікації статті необхідно подати до редколегії:

– роздрукований примірник наукової статті (підписаний у кінці автором (авторами) з позначкою про дату її надходження до редакції);

– електронний варіант статті (надіслати на електронну адресу редакційної колегії: **visnyk_napnu@ukr.net**);

– довідку про автора (співавторів) із зазначенням – ПІБ, посади та місця роботи, наукового ступеня, вченого звання та членства в Академії (за наявності), контактний номер телефону (мобільний, робочий), електронну адресу, розділ збірника, в якому доцільніше розмістити статтю;

– якщо автор не має наукового ступеня, додатково подається рецензія кандидата чи доктора наук відповідної спеціальності та витяг із протоколу засідання відповідної кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку;

– фотографія автора (співавторів) статті форматом 4×5,5 із розширенням *.jpg, якості 600×600 dpi;

– ліцензійна згода на публікацію (за наявності співавторів – спільна за підписами авторів) про те, що стаття є власною розробкою автора (авторів), ніде раніше не друкувалася і не знаходиться на розгляді в інших виданнях, автори дають спільну письмову згоду на публікацію матеріалу саме у «Віснику Національної академії правових наук України», яка надається в роздрукованій та в електронній (відсканована) формах.

3. Технічні вимоги до статті:

– параметри сторінки: розмір паперу – книжковий; поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см; лівє – 2,5 см;

– для набору тексту використовується шрифт Times New Roman (кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5, абзацний відступ – 1,25 см);

– на початку статті ліворуч ставиться індекс УДК;

– у верхньому правому куті подаються прізвище, ім'я та по батькові автора (співавторів, не більше 2-х) – повністю, без скорочень, вчене звання, науковий ступінь, членство в Академії (за наявності), точна назва посади та місця роботи (повна назва кафедри або іншого структурного підрозділу без аббревіатур);

– на наступному рядку по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті;

– перед текстом подається анотація до статті українською мовою (50–100 слів, шрифт – 12, курсив, інтервал – 1,5) з ключовими словами (5–10 слів);

– текст статті;

– анотації російською мовою (50–120 слів, шрифт – 12, курсив, інтервал – 1,5) та англійською мовою (100–250 слів, шрифт – 12, курсив, інтервал – 1,5) з ключовими сло-

вами (5–10 слів). Анотації повинні містити прізвище та ім'я автора, вчене звання, науковий ступінь, членство в Академії (за наявності), посаду та місце роботи, назву статті. При цьому анотація англійською має відповідати таким вимогам: інформативність (не містити загальних слів); оригінальність (не повинна бути калькою російськомовної анотації); змістовність (відображати основний зміст статті та результати досліджень); структурованість (дотримуватись логіки викладу матеріалу в статті).

Анотація має лаконічно описувати авторські результати та висновки, а не загальну ситуацію з розглядуваної проблеми. Ключові слова мають бути максимально специфічними, слід уникати загальної термінології.

4. Структура статті повинна відповідати постанові президії Вищої атестаційної комісії України №7-05\1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України».

Загальні вимоги до структури тексту наукової статті: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **актуальність теми дослідження**; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки** з цього дослідження і перспективи подальших наукових досліджень у даному напрямі.

5. Список використаних джерел наводиться в кінці статті (шрифт Times New Roman, кегль – 14). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування в тексті у квадратних дужках. Кількість джерел у використаних матеріалах має бути не менше 5 та не перевищувати 15 позицій. Усі статистичні дані, цитати мають бути підкріплені та закінчуватися посиланнями на джерела. У списку літератури слід уникати посилань на газети, виробничі журнали, підручники, навчальні посібники і власні публікації авторів. Редакційна колегія рекомендує у списку літератури посилатися на статті з наукових збірників із глобальними індексами цитування (Scopus, Web of Science).

Бібліографічний опис оформлюється згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1: 2006 та відповідно до вимог ВАК України за формою 23 (Бюлетень ВАК. – 2009. – № 5).

6. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 р. № 55 необхідно здійснювати міжнародну транслітерацію списку використаних джерел.

Стаття приймається на розгляд та передається на внутрішнє рецензування тільки за наявності повного пакета документів та повних авторських даних. Матеріали, що надходять для публікації у журналі, проходять анонімне рецензування з боку членів редакційної колегії збірника наукових праць «Вісник Національної академії правових наук України» та рекомендуються до друку. Стаття публікується за наявності позитивної відповіді 2-х рецензентів.

Висловлені у статтях думки та пропозиції не завжди збігаються з точкою зору редакційної колегії. Відповідальність за достовірність інформації у статтях, точність назв, статистичних даних, прізвищ та цитат несуть автори статей. Редакція зберігає право на незначну літературну правку текстів і скорочення зі збереженням авторського стилю та головних авторських висновків.

У випадках виявлення плагіату відповідальність несуть автори наданих матеріалів.

Адреса: м. Харків, вул. Пушкінська, 70

Тел. (057) 707-79-89

Електронна пошта: visnyk_naprmu@ukr.net

Збірник наукових праць

**Вісник
Національної академії
правових наук України**

№ 1 (88) 2017

Відповідальний за випуск *О. В. Петришин*

Редактор *С. Пашинська*
Коректор *Н. Шестьора*
Комп'ютерна верстка *О. Сенько*

Підписано до друку з оригінал-макета 11.04.2017.
Формат 70×100^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 19,7. Обл.-вид. арк. 16,4. Вид. № 1646.
Тираж 230 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ФОП Леонов
Тел. (057) 717-28-80

**Видавництво «Право»
Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого**

пропонує до Вашої уваги нове видання

«Велика українська юридична енциклопедія» у 20-ти томах

Енциклопедія підготовлена академіками та членами-кореспондентами Національної академії правових наук України, науковими співробітниками її установ, вченими Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, провідними науковцями Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, інших юридичних наукових установ та юридичних університетів і факультетів з усієї України.

Перший том «Історія держави і права України» є систематизованим зводом знань про суспільний, державний лад, джерела й основні інститути права, які характеризують багатовікову історію українського державотворення.

Другий том «Філософія права» містить основні поняття і проблеми філософії права як світоглядно-методологічної основи правознавства, а також історію головних філософсько-правових ідей із давнини до наших часів, містить відомості про видатних вітчизняних та зарубіжних філософів права.

**Ціна 1-го тому – 390 грн, 2-го тому – 470 грн,
подарункового видання – 500 та 600 грн відповідно.
З питань придбання звертатися до видавництва «Право»
за тел.: (057) 716-45-63; (050) 409-08-69; (057) 716-45-53
E-mail: sales@pravo-izdat.com.ua
www.pravo-izdat.com.ua**